

hs

HISTORIČNI SEMINAR

2001–2003

4

Historični seminar 4

Zbornik predavanj 2001–2003

Uredili

Metoda Kokole

Vojislav Likar

Peter Weiss

Ljubljana 2003

Historični seminar 4

Uredili Metoda Kokole, Vojislav Likar, Peter Weiss

© 2003 ZRC SAZU

*Jezikovni pregled
slovenskih besedil* Peter Weiss

*Oblikovanje
in oprema* Milojka Žalik Huzjan

Prelom Iztok Sajko

Založil ZRC SAZU, Založba ZRC

Za založnika Oto Luthar

Glavni urednik Vojislav Likar

Izid knjige je podprlo Ministrstvo za šolstvo,
znanost in šport RS.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.1(082)(0.034.2)
329(497.4)(091)(082)(0.034.2)
930.85(082)(0.034.2)

HISTORIČNI seminar 4 [Elektronski vir] : zbornik predavanj
2001-2003 / uredili Metoda Kokole, Vojislav Likar, Peter Weiss. - El. knjiga. -
Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC, 2013

Prispevki v slov., angl., nem. ali hrv.

ISBN 978-961-254-502-4 (pdf)
<https://doi.org/10.3986/9789612545024>
1. Kokole, Metoda
269327360

KAZALO

<i>Predgovor</i>	5
Marjan Drnovšek, »Izseljevanje je rak rana na telesu našega naroda«	7
Irena Šumi, <i>Kanalska dolina: Identitetne politike med slovensko govorečimi v Italiji</i>	35
Šaćir Filandra, <i>Bosna – zloupotreba historije</i>	59
Josip Vrandečić, <i>Islam in Dalmatia</i>	73
Karin Kneissl, »East is East. West is West«: <i>From miscon- ceptions to open conflict</i>	81
Miran Špelič OFM, <i>Vidiki uboštva v zgodnjem meništvu</i>	91
Josip Lisac, <i>Kajkavsko narječje i njegova proučavanja (s posebnim obzirom na rad Jakoba Riglera)</i>	107
Wolfgang Viereck, <i>Der Atlas Linguarum Europae und seine Einsichten in die Kulturgeschichte Europas</i>	119
Lars-Olof Åhlberg, <i>The Invention of Modern Aesthetics: From Leibniz to Kant</i>	133
Eva Zöllner, <i>From Handel's Death to the Handel Commemoration: The Lenten Oratorio Series at the London Theatres from 1760 to 1784</i>	155
Dorothea Schröder, <i>Introducing Benjamin Britten: Some Remarks on his Operas</i>	167
<i>Zgodovina Slovenske ljudske stranke</i>	185
Andrej Rahten, <i>Predgovor k tematskemu sklopu o zgodovini Slovenske ljudske stranke</i>	187
Walter Lukan, <i>Zgodovinopisje o Slovenski ljudski stranki: Obdobje od začetkov do konca Kraljevine Jugoslavije leta 1941</i>	189
Andrej Rahten, <i>Slovenska ljudska stranka v parlamentarnem življenju avstro-ogrske in jugoslovanske monarhije</i>	209
Igor Grdina, <i>Od petstotih farovžev do oseminsedemdesetih odstotkov</i>	223
Primož Kočar, <i>Menjava na stražarskem mestu ali »Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec«</i>	235
Janez Arnež, <i>Slovenska ljudska stranka 1941–1990</i>	245
Podatki o avtorjih	261

Predgovor

Četrty zbornik *Historičnega seminarja* prinaša ustrezno opremljena besedila predavanj, ki jih je Znanstvenoraziskovalni center SAZU priredil v letih 2000–2003. Kljub zgodovinsko zastavljenemu naslovu predavanj, ki je svojevrstno posvetilo zgodovini, se iz besedil, objavljenih v zborniku, oblikujejo različne teme, ki se jih tokrat da zaokrožiti v obsežnejšo zgodovinsko-družboslovno tematsko skupino, preostala predavanja pa so s področja jezikoslovja, estetike in glasbe.

V uvodu nam zgodovino Slovenske ljudske stranke z njenimi vzponi in padci predstavljajo Janez Arnež, Igor Grdina, Primož Kočar, Walter Lukan in Andrej Rahten.

Odnos do izseljevanja Slovencev na osnovi treh dokumentov, ki so bili posvečeni tej problematiki v letih 1913, 1938 in 1975, analizira Marjan Drnovšek. Slovensko govoreče v Kanalski dolini v Italiji izčrpno opisuje Irena Šumi. Bosna je predmet prispevkov Šaćirja Filandra, ki ob njej govori o zlorabi zgodovine predvsem v zadnjem dobrem desetletju, in Josipa Vrandečića, ki predstavlja širjenje islama iz Bosne v Dalmacijo v 16. in 17. stoletju. Karin Kneissl se posveča marsikdaj (čedalje bolj) konfliktnim stikom Vzhoda in Zahoda, ubožstvo v zgodnjem meništvu (od 3. do 6. stoletja) pa predstavlja Milan Špelič.

Raziskave hrvaškega kajkavskega narečja predstavlja Josip Lisac, in sicer z upoštevanjem prispevka slovenskega jezikoslovca Jakoba Riglerja. Evropski lingvistični atlas poleg ozko jezikovnih podatkov daje tudi mnoge podatke o kulturni zgodovini Evrope in njenih zgodovinskih plasteh, ki jih Wolfgang Viereck interpretira z upoštevanjem nejezikovnih podatkov (tudi iz slovenskega jezikovnega prostora).

Lars-Olof Åhlberg vleče črto začetkov moderne estetike od Leibniza do Kanta.

Zadnja dva prispevka sta glasbena. Eva Zöllner piše o Händlovih oratorijih v londonskih gledališčih v drugi polovici 18. stoletja, Dorothea Schröder pa je prispevala nekaj opomb k operam Benjamina Brittna.

Bližine in oddaljenosti torej, zemljepisne in zgodovinske, razmerja, v katerih živimo, o katerih razmišljamo in o katerih lahko beremo v tem zborniku.

»Izseljevanje je rakrana na telesu našega naroda«

MARJAN DRNOVŠEK

Uvod

Izseljevanje s slovenskega ozemlja v 19. in 20. stoletju je bilo vedno del evropskih in svetovnih selitev. Znana je vpetost omenjenega ozemlja v širši geografski prostor, ki je bil v zgodovini vedno na prepihu, nekakšno križišče in hkrati stičišče, zato nas ne preseneča, da je bil živahen tudi z vidika starejših selitvenih gibanj, zlasti pa v preteklih dveh stoletjih. In tudi danes tega križiščnega značaja ni povsem izgubilo. Hkrati sta bili omenjeni stoletji odločilni pri konstituiranju slovenskega naroda, ki je zlasti v 20. stoletju doživljal raznovrstne raznarodovalne pritiske in spremembe državnih okvirov ter družbenih ureditev. Pri tem moram poudariti, da je naraščajoče izseljevanje proti koncu druge polovice 19. stoletja sprožilo vprašanja o demografskem obsegu kot pogoju za uspešen razvoj naroda. Drugače rečeno: izseljevanje kot številčno siromašenje prebivalstva je bilo označeno kot grožnja obstoju naroda – mimogrede: na prvem mestu je bilo vedno postavljeno raznarodovanje –, ki so ga spremljale še dodatne negativnosti, npr. padanje rojstev in samouničevalnost (alkoholizem, samomorilstvo). Vse to, in še marsikaj drugega, moramo imeti pred očmi, ko umeščamo selitve Slovencev in odzive nanje v splošno zgodovinsko dogajanje.

Zaradi terminološke jasnosti naj takoj na začetku opredelim dva pojma, ki ju pogosto uporabljam v nadaljevanju, to sta izseljenstvo in izseljensko vprašanje. Pod prvim pojmom celoto pojavov in procesov od odhoda z doma (izseljevanje, emigracija) do prihoda v tujino (priseljevanje, imigracija), življenja in dela v novem okolju, vključno z vraščanjem (integracijo), izginjanjem (asimilacijo), povratništvom in stiki med staro in novo domovino. Pod pojmom izseljensko vprašanje pa razumem vso problematiko odnosov med staro in novo domovino, zlasti pa odnos stare domovine z različnih vidikov, od državnih struktur do razmišljajočih posameznikov.

V razmišljanju se zavestno omejujem le na segment tega odnosa. Drugače povedano: dotaknil se bom le treh drobcev s področja t. i.

izseljenskega vprašanja. Odločil sem se za tri konkretne primere izražanja tega odnosa, ki imajo mnoge skupne, na drugi strani pa tudi različne oblike in vsebine, in tudi nosilci so zelo različni. Ti primeri so (1) nagovor škofov ilirske pokrajine svojim vernikom in duhovnikom v pastirskem pismu iz leta 1913,¹ (2) razmišljanje Edvarda Kocbeka o slovenskih izseljencih leta 1938² in (3) obravnava problematike v zvezi z odhodom in začasnim delom slovenskih delavcev v tujini iz leta 1975,³ ki je bila opravljena v okviru CK ZKS.

Skupno vsem je bolj ali manj izražen negativen ali vsaj zaskrbljiv odnos do celote ali dela slovenskega izseljenstva, kar se nam kaže v naslednjih, sicer iztrganih, vendar tudi samih po sebi povednih citatih, na primer, da je izseljenstvo »narodna rana, ki ga razjeda« (narod namreč), »zlo« oz. prava »kuga«, izseljenci pa »mrtvi ud narodnega telesa« oz. »sramota, ki umira počasi«. Zakaj je pogled na slovensko izseljenstvo v 20. stoletju v celoti tako črn? Zlasti tujina je praviloma označevana s temnimi barvami. Zakaj? Izseljevanje kot tako je (bilo) poznano vsem narodom sveta, tako velikim kot majhnim, in če se omejim na Evropo, lahko naštejemo kar nekaj maloštevilnih, npr. Islandce, Dance, Fince, Norvežane, Švede ..., pri katerih ne zasledim tako negativnega odnosa kot pri Slovencih, vsaj ne v tako izrazito trdi obliki, z uporabo mnogih težkih oznak, ne nazadnje, da je »izseljevanje rak rana na telesu našega naroda«.⁴

Skupen vsem trem omenjenim primerom je tudi nemir časa, v katerem so nastali vsi trije dokumenti: prvi ob vrhuncu izseljevanja Slovencev in tik pred izbruhom prve svetovne vojne, drugi v času okrepljene agresivnosti fašizma in nacizma, naraščajočega vpliva komunizma in slutnje izbruha druge svetovne vojne, tretji pa v času začetka zatona gospodarske rasti v zahodni Evropi, omejevanja novih zaposlitev in predvidevanja množičnih vrnitev jugoslovanskih delavcev v domovino.⁵

Različni pa so ti primeri po tem, da so nastali v raznih časovnih obdobjih ter družbenih okoljih in državnih okvirih. Tudi nosilci odno-

¹ »Prečastiti duhovščini in vernikom ilirske cerkvene pokrajine pozdrav in blagoslov v Gospodu!«, *Ljubljanski škofijski list*, 1913, št. XI/123, str. 137–142 (v nadaljevanju: Pastirsko pismo 1913).

² Edvard Kocbek, »Slovensko izseljenstvo«, *Pred viharjem*, Ljubljana: Slovenska matica, 1980, str. 188–194. Prvič izšlo v reviji *Dejanje* I (1938), str. 87–90 (v nadaljevanju: Slovenski izseljenci 1938).

³ Arhiv Republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I, AS 1589, 31. razširjena seja IK P CK ZKS, 26. 5. 1975, a. e. IV/813 (v nadaljevanju: AS 1589, a. e. IV/813).

⁴ *Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913* (izdal pripravljalni odbor), Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1913, str. 66 (v nadaljevanju: Slovensko-hrvaški shod 1913).

⁵ *Slovenska kronika XX. stoletja* 1–2, Ljubljana: Nova revija, 1995–1996.

sa so bili različni: v prvem primeru gre za odnos dela cerkvenih vrhov na Slovenskem, v drugem intelektualca z močnim osebnim pogledom in v tretjem za odnos vodilne politične sile, tj. Zveze komunistov. Kot zanimivost naj omenim, da je bil prvi dokument namenjen najširši javnosti, tj. vsem vernikom in duhovnikom, o njem so pisali časniki, ga omenjali v pridigah ipd., Kocbekovo razmišljanje je bilo objavljeno v reviji, ki jo je bral sorazmerno ozek krog ljudi, vsi dokumenti ZK pa so nosili oznako »strogo zaupno«, s poudarkom, da gre za interno zadevo partije.

S pristopom, da se omejim na tri konkretne primere izražanja odnosa do izseljenstva, sem se hotel izogniti posploševanju, hkrati pa iz dokumentov povzeti in analizirati le tiste vsebinske strani, ki kažejo na ta odnos. Moje razmišljanje je treba vzeti za vzročni pristop, čeprav se nisem popolnoma izognil umestitvi vseh treh primerov v širši zgodovinski kontekst in v vsakokratno primerjavo s podobnimi pogledi.

»Izseljevanje je nekaj nezdravega« (Andrej Lavrič, 1913)⁶

»Izseljevanje je rakrana na telesu našega naroda, ki ga razjeda v versko-nravnem, gospodarskem in političnem smislu,« so zapisali v resolucijo Slovensko-hrvaškega katoliškega shoda v Ljubljani avgusta 1913.⁷ Tega leta, le dva meseca pozneje, tj. na dan sv. Rafaela, 24. oktobra, so škofje goriške nadškofije Frančišek Borgia Sedej, krške škofije Anton Mahnič, poreško-puljske škofije Trifon in ljubljanske škofije Anton Bonaventura Jeglič⁸ sprejeli pastirsko pismo, ki po mnenju poznavalcev izraža najbolj celovit pogled Cerkve na izseljensko vprašanje v tem času.⁹ Preden si ga ogledamo, le nekaj kratkih oznak dobe.

Čas v letih 1890–1914 označujemo kot čas množičnega izseljevanja iz Avstrije, zlasti v Združene države Amerike. Po ameriških popisih prebivalstva je leta 1910 živelo v Združenih državah 2,3 milijona oseb z avstrijskim državljanstvom. Tega leta se je za slovenski materni jezik v ZDA izreklo 123.631 oseb prve generacije (rojnih na

⁶ »Dekanijski shod leta 1913: 2. Izseljeniško vprašanje«, *Ljubljanski škofijski list*, 1913, št. VI, str. 95.

⁷ Gl. op. 4.

⁸ Ilirsko cerkveno pokrajino je ustanovil papež Pij VIII., ko je obnovil goriško nadškofijo, tej novi metropoliji pa so bili kot sufragani pridruženi ljubljanski, tržaškopokopski, poreško-puljski in krški škofje. Gl. France M. Dolinar, »Cerkvenoupravna ureditev slovenskega prostora do ustanovitve slovenske metropolije 1968«, v: *Zgodovinski časopis* 48 (1994), št. 1, str. 59.

⁹ Gl. op. 1.

Slovenskem) in 59.800 druge (rojenih v Ameriki), skupaj torej 183.431 oseb.¹⁰ Kljub nepopolnim podatkom nam evidence izdanih potnih listov za Kranjsko kažejo, da se je do vključno leta 1913, predvidoma samo iz te dežele, legalno izselilo 76.195 oseb, vendar so že sodobniki opozorili na to, da bi število morali povečati za 25 odstotkov (95.244) do 35 odstotkov (102.863).¹¹ Kljub nepopolnim podatkom lahko trdimo, da nikoli dotlej in tudi poslej ni prostovoljna selitev zajela toliko prebivalcev slovenskega prostora kot v času množičnega izseljevanja. Strah zaradi maloštevilnosti Slovencev, narodnostne napetosti in hkrati čedalje glasnejše rožljanje z orožjem so dajali temu poseben pečat. Tudi izseljevanje Slovencev je dobilo negativen predznak in postalo eno od temnih strani takratnega dogajanja na Slovenskem.

Če se omejim samo na obravnavano temo, lahko postavim trditev, da so se na izseljevanje odzivali predvsem v katoliških vrstah, manj v liberalnih in še manj v socialističnih, kar nam najlepše dokazuje takratno časopisje. In zakaj se je najbolj odzivala nanj ravno Cerkev?¹² Dušno pastirstvo ni bila samo skrb za duše, ampak hkrati tudi »najvišje socialno delo«, če citiram Krekovo trditev, eden od pomembnih delov t. i. socialnega vprašanja tistega časa pa je bilo tudi izseljensko vprašanje. Bolj neposredno pa dobimo odgovor na zastavljeno vprašanje iz naslednje Krekove trditve v članku, ki ga je objavil januarja 1907 v glasilu *Slovenec* in pozneje v *Domoljubu*: »Večja izobrazba, razširjeno duševno obzorje, želja po večjem zaslužku in pa tudi po večji svobodi žene ljudi v Ameriko in sicer v našo škodo.«¹³ Katera je ta škoda? O tem dobimo odgovore iz pastirskega pisma.

* * *

Katoliška cerkev je bila med najbolj angažiranimi pri obravnavanju izseljenskega vprašanja, čeprav se je sorazmerno pozno, tj. šele v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno, bolj dejavno vključila v njegovo analizo in razreševanje.¹⁴ To je tudi razumljivo, saj v isto obdobje uvrščamo tudi množično izseljevanje prebivalcev iz katoli-

¹⁰ Matjaž Klemenčič, »Slovinci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju«, v: *Celovski zvon* (Celovec) II (1984), št. 4, str. 23–31.

¹¹ Marjan Drnovšek, »Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892–1913«, v: *Gestrinov zbornik*, ur. Darja Mihelič, Ljubljana, 1999, str. 413–432.

¹² Več o tem: Marjan Drnovšek, »The Attitude of the Slovene Catholic Church to Emigration to the United States of America before 1914«, v: *Slovene Studies* 14 (1992), št. 2, str. 169–184.

¹³ Citirano po: Bogdan Kolar, »Krek in slovenski izseljenci«, v: *Janez Evangelist Krek (1865–1917)*, ur. Stanko Janežič – Janez Juhant, Maribor, 1998, str. 123.

¹⁴ Bogdan Kolar, »Cerkev in Slovenci po svetu«, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ur. Metod Benedik, Ljubljana, 1991, str. 273–304.

ških dežel, zlasti iz srednje in južne Evrope, med njimi seveda tudi Slovencev.

Nastanek pastirskega pisma moramo umestiti širše. Opredelitev škodljivosti izseljevanja najdemo v številnih predhodnih cerkvenih dokumentih, npr. v pastirskem pismu avstrijskih škofov (1901),¹⁵ kar lepo število jih najdemo tudi v lavantinski (mariborski) škofiji,¹⁶ temu vprašanju se niso mogli izogniti niti predhodni katoliški shodi (1892, 1900, 1906)¹⁷ in še bi lahko naštevali. Nekateri škofje so imeli večji, drugi manjši posluš za izseljensko vprašanje. Med njimi je izstopal ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič.¹⁸ Sredi avgusta 1912 je papež Pij X. izdal motuproprij *O izseljevanju katoličanov v tuje kraje*, v Vatikanu je deloval poseben urad pri konzistorialni kongregaciji, ki ni skrbel samo za »reševanje duš«, ampak je tudi ugotavljal stanje življenjskih okoliščin izseljencev latinskega obreda. Leta 1913 se je ta urad obrnil na vse evropske ordinariate z vprašalnikom o izseljenski problematiki, vprašanja pa so se dotikala tako verskega kot širšega vidika. Izpolnjevali so jih posamezni župniki.¹⁹ Družba sv. Rafaela je istega leta dala pobudo, da bi škofje na Slovenskem izdali ločeno ali skupno pastirsko pismo, v katerem naj bi opozorili na »vrline in hibe izseljevanja« in hkrati na Rafaelovo družbo.²⁰ To vprašanje so leta 1913 obravnavali tudi zbori dekanov, npr. ljubljanske škofije aprila tega leta.²¹ Tako je obravnavano pastirsko pismo le ena od dejavnosti škofov na tem področju v omenjenem letu. Vsebinske temelje za to pismo pa so dali na že omenjenem slovensko-hrvaškem katoliškem shodu, vendar so bile tamkajšnje diskusije in resolucijski sklepi preliti v besedilo, namenjeno duhovnikom in vernikom, zato je preprostost nagovora v pismu očitna.

Izhodišče razmišljanja škofov je bila za Cerkev sprejemljiva teza,

¹⁵ *Pastirski list avstrijskih škofov*, Dunaj, 15. november 1901.

¹⁶ Mihael Napotnik, *Pastirski listi*, II. knjiga, Maribor, 1916. Gl. Marjan Drnovšek, »Izseljevanje z območja lavantinske škofije pred prvo svetovno vojno in odnos Cerkev do tega pojava«, v: *Napotnikov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1993, str. 197–214.

¹⁷ *Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani*, Ljubljana, 1893; *Poročilo o II. slovenskem katoliškem shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani*, Ljubljana, 1901; *III. slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avg. 1906*, Ljubljana, 1907.

¹⁸ *Jegličev simpozij v Rimu*, Celje, 1991; Kazimir Zakrajšek, »Nadškof dr. Jeglič in slovensko izseljenstvo«, v: *Izseljenski vestnik* (Ljubljana) IX (1939), št. 10–11, str. 176–179.

¹⁹ Bogdan Kolar, »Cerkev in izseljenstvo v letih pred prvo svetovno vojno«, v: *Viri 3: Slovenski izseljenci*, ur. France M. Dolinar, Ljubljana, 1990, str. 92–98.

²⁰ Slovensko-hrvaški shod 1913, str. 63.

²¹ »Dekanijski shod leta 1913: 2. Izseljeniško vprašanje«, *Ljubljanski škofijski list*, 1913, št. VI/62, str. 94–96.

da je izseljevanje ljudi naravni proces, da ima vsak pravico do iskanja »kruha in omike«, zlasti če se odpravi »s trebuhom za kruhom« iz upravičenih razlogov, npr. zaradi naravnih nesreč ali neznosnih socialnih in gospodarskih razmer. Poleg gmotnih koristi od dela na tujem so uvideli tudi koristi duhovne narave, pri čemer so imeli v mislih novo pridobljeno znanje, oliko in samozavest, ki so si jih pridobili izseljenci in jih zanesli tudi v staro okolje. Vendar se jim takoj zatem zapiše misel: »Ali žali Bog, tem gmotnim pridobitvam [na duhovne so kar pozabili] se ne dajo primerjati mnoge telesne in duševne nevarnosti in škode, ki pretijo izseljencem.«²² In večina pastirskega pisma je posvečena navajanju negativnih posledic izseljevanja in življenja Slovencev na tujem.

V svojih svarilih in navodilih so se osredotočili na tale področja: versko-nravno, gospodarsko-zdravstveno, narodno, socialno-družinsko in idejno. Medsebojno so se misli marsikdaj prepletale, z metodo ponavljanja enakih trditev oz. svaril pa so dajali občutek resnosti svojih razmišljanj. Z zaključnim nagovorom posameznih kategorij prebivalstva, tj. staršev, zakonskih moč, žena, delavcev in izseljencem ter nazadnje duhovnikov, v duhu misli: »Ostanite doma, ako vas ne žene sila v tujino!«, so dosegli dramatičen vrh pastirskega pisma.

V nadaljevanju izpostavljam samo nekatere segmente oz. opozorila škofov na sledeče probleme.

1. Odtujitev izseljencev »katoliški cerkvi in slovenski narodnosti«²³

Povezanost vere z narodnostjo praviloma srečujemo v katoliških krogih tudi pri obravnavanju izseljenskega vprašanja. Temelj tega je bila misel, da je narod zgodovinska entiteta, dana od Boga. »Tisti, ki izgubi svojo narodnost, zapravi tudi vero,« je zapisal J. E. Krek v tretjem vestfalskem pismu.²⁴ Izguba enega naj bi pomenila tudi izgubo drugega, torej imamo opravka s svojevrstno sopovezanostjo oz. soodvisnostjo. Podobno povezovanje zasledimo tudi s področjem morale, saj je bilo izseljensko vprašanje za Cerkev vedno tudi del versko-moralnega vprašanja. Glede vere so izpostavili pojave mlačnosti, brezbriznosti in celo odpadništva. Mlačnost ali celo nastopanje proti veri naj bi bila posledica (1) »neodvisnosti« (samostojnosti) izseljencev v tujini in prevzema ameriških svobodomiselnih idej, (2) vpliva novih nazorov in »krivih naukov« (pri tem so poudarili nevarnost liberalizma, radikalnih gibanj in socializma), (3) nekatoliških šol, (4)

²² Pastirsko pismo 1913, str. 138.

²³ Pastirsko pismo 1913, str. 138–140.

²⁴ Citirano po: Bogdan Kolar, »Krek in slovenski izseljenci«, v: *Janez Evangelist Krek (1865–1917)*, ur. Stanko Janežič – Janez Juhant, Maribor, 1998, str. 128.

vpliva slabega časopisja in (5) mešanih zakonov. Te pojave so posamezno ali v celoti zapazili tako v Združenih državah kot tudi v Egiptu in Nemčiji.

Izguba narodnosti naj bi bila posledica prevelikega navdušenja Slovencev nad ameriškim načinom razmišljanja in življenja (»z dušo in telesom«) in postopne asimilacije, kar so ugotovili tako za Slovence v Združenih državah, glede asimilacije pa še bolj v Nemčiji. Izguba »narodnega značaja« naj bi pomenila na prvem mestu izgubo vere in jezika, nato narodnega mišljenja, samozavesti, narodnih običajev in šeg, narodne noše itd. Skratka, to pomeni strah podpisnikov pisma pred utopitvijo Slovencev v ameriškem in nemškem talilnem kotlu. Zanimiva je majhna nedoslednost glede pridobitve oz. izgube t. i. samozavesti, kar je pri dobrih straneh izseljevanja navedeno kot pridobitev, pri slabih straneh pa kot izguba.

2. Pogubna »nevarnost na domačem gospodarskem področju«

Trdili so, da odhajanje mladih, polnih telesnih in duševnih moči, pomeni izgubo za domovino in glede moških tudi za državo (vojaki). »Delo je kapital,« so zapisali škofje v pastirskem pismu; odtegnitev delovne sile z domačih tal pomeni korist za priseljsko – »tujko« – državo. Celo več, gospodarski razvoj na Slovenskem naj bi zaradi tega nazadoval, in zapisali so: »Ko bi kateri tako pridno doma delali kakor na tujem, bi še prej obogateli ...« In v čem so bile še nevarnosti zaposlitve v tujini? V nezdravem delu na farmah, v gozdovih in rudnikih, v nenavajenosti kmečkih fantov na delo s stroji, v nepoznavanju socialnega zavarovanja, skratka, delo v tujini človeka lahko samo uniči. Zato se ne smemo čuditi sklepu tega razmišljanja: »Večkrat opazamo, da se vračajo v domovino izseljenci ubiti na duši in telesu, hromi ali na udih poškodovani, smrtno bledi, nekateri celo topi in zmešane pameti.«²⁵

Nedvomno gospodarsko stanje na Slovenskem ni bilo tako dobro, da bi pridni s svojim delom lahko obogateli. Kljub takratnemu ugodnemu gospodarskemu razvoju v Avstriji in deloma boljšemu položaju kmečkega prebivalstva (zadružništvo) na Slovenskem je bil ta prostor še vedno med najmanj razvitimi deli avstrijske polovice monarhije. Rudarstvo, industrija in obrt niso mogli zaposliti vseh, ki so si želeli plačo, katero – in to kar precej višjo – so lahko zaslužili v tujini. Res se je v obravnavanem času pojavljalo pomanjkanje kmečke (najemne) delovne sile, kar so pripisovali izseljevanju, in ponekod so zato tudi zvišali plačilo za delo, vendar to ni bilo tako visoko kot za enako delo

²⁵ Pastirsko pismo 1913, str. 139.

npr. v Združenih državah, hkrati pa je bilo še sezonskega značaja. In tudi očitek škofov, da Slovenci še vedno verjamejo, da v Ameriki leži toliko zlata in srebra na cesti, da ga kar v prgišče zajameš in naenkrat obogatiš, je bil naiven, tudi če je bil mišljen v simbolnem pomenu besede. Vsaj v času, o katerem govorimo, je večina izseljencev vedela, kam gre, koliko bo zaslužila in kakšni bodo prihranki, ne glede na to, da so se nekateri ušteli zaradi vedno pogostejših gospodarskih in drugih kriz, npr. v ZDA.

3. Razkroj družine²⁶

Pravijo: »Zadnja, a nič manj globoka in nevarna rana, ki vsled izseljevanja razjeda kosti in mozeg našega naroda, je izseljevanje zakonskih mož ali žen brez družine.« V klasični opredelitvi zakonskega moža kot »glave« družine in žene kot njene »duše« je bila njuna krajša ali daljša ločenost ena od nevarnosti za njen razpad, s kvarnimi posledicami tudi za otroke. Zato se ne čudimo, da ob tej temi naletimo na najbolj črnoglede oznake, poleg v uvodnem stavku omenjenih še, da je to »največje zlo«, »črna stran izseljenišтва«, »strašna nevarnost«, dejanje proti naravnim in moralnim normam. Nezvestoba, pijančevanje, razuzdanost, poželjivost, zapeljevanje s strani »slabe družbe in časopisov« in še kaj so oznake, ki jih preberemo v pastirskem pismu v zvezi z obravnavo vzrokov razpada družine in njenih posledic.

Zato škofje v zaključku pastirskega pisma nagovorijo *starše*, naj ne pustijo svojim sinovom (na hčere so pozabili) v tujino, dokler niso vzgojeni v »krščanskem duhu«, izšolani in dozoreli, *može*, naj ne odhajajo brez žene ali naj takoj po prvih zaslužkih pošljejo denar za pot ženi in otrokom, in *žene*, naj se čim prej priključijo možem, kajti: »Zakonska zvestoba obeh je v primeru ločitve v nevarnosti!«

4. Kvarna radovednost in svobodoljubje²⁷

Radovednost mladih, povezana z neizkušnostjo, domišljavostjo in lahkomiselnostjo, in na drugi strani zapeljivost sveta so bile za Cerkev na Slovenskem nevarnosti, ki so lahko pokvarile slovenskega človeka. »Kaj bo iz takih sinov, katerim so zmešale glave amerikske svobodomiselnosti? Gorje, če pridejo ti polizobraženci, povrnivši se domov, do vlade v občini!« so zapisali škofje v pastirskem pismu. V posebnem pismu, naslovljenem na duhovnike ljubljanske škofije, je istega leta (22. 1. 1913) Anton Bonaventura Jeglič zgrožen ugotavljal,

²⁶ Pastirsko pismo 1913, str. 140.

²⁷ Pastirsko pismo, str. 140.

koliko mladih »požre bogokletna socialna demokracija in koliko ameriškansko brezboštvo«. ²⁸ S prvo nevarnostjo naj bi se Slovenci srečevali zlasti v Nemčiji, z drugo v Združenih državah Amerike. Skratka, svobodomiselnost naj bi vodila tudi do protiverskega in proticerkvenega odnosa pri slovenskih izseljencih.

* * *

Vsa svarila in navodila v pastirskem pismu lahko strnemo v eno samo skrb oz. strah škofov, da se bodo izseljenci izneverili Veri, Cerkvi in Slovenstvu/Narodu, hkrati pa kot povratniki to zanesli tudi v domače kraje. Zato je bilo tudi domačim duhovnikom naloženo, naj budno spremljajo vse, ki se odpravljajo na pot, in pozneje obdržijo stike z njimi, poizvedujejo o njihovem življenju, razmerah in potrebah, povratnikom pa pomagajo »ozdraviti rane, katere jim je zadala tujina«. Dejstvo pa je, da so svarila, navodila in želje podpisnikov pastirskega pisma temeljili bolj na ugotovljenem stanju doma, tj. po posameznih župnijah, kot na informacijah iz priseljskih okolij. Skratka, niso bile kako načelno in posplošeno obravnavanje izseljenskega vprašanja, ampak temelječe na konkretnih opažanjih. Koliko so bila ta pretirana ali na drugi strani pomanjkljiva, nam bodo odgovorila šele podrobna proučevanja posameznih časovnih in prostorskih vzorcev, raziskav, ki jih je z zgodovinopisnega vidika pri nas še vedno premalo.

Obravnavanje izseljencev kot izgubljenih za narodno in cerkveno skupnost je bilo pogosto, tako pri Janezu Evangelistu Kreku (*Črne bukve kmečkega stanu, Vestfalska pisma, Dostavki »Socijalizmu«*) kot pri drugih razmišljajočih tistega časa. Na že omenjenem slovensko-hrvaškem katoliškem shodu je Juro Adlešič bolj stvarno ocenil željo mladih po odhodu, zavrnil mit o zlatem ali srebrnem teletu, ki bi mu brezglavo sledili v Združene države, pozitivno ocenil njihove želje po samostojnosti, neodvisnosti in napredovanju, po izboljšanju lastne eksistence, skratka, v vsem tem je videl »zdravo silo« mladih. Vendar je hkrati njihovo odhajanje v tujino ocenil kot »izgubo za naš narod«. In kaj storiti? Vzpostaviti ugodnejše ekonomske in socialne razmere doma, zlasti za kmečko prebivalstvo, dvigniti izobrazbo, glede ocene nevarnosti tujine pa se njegove misli niso razlikovale od trditev v pastirskem pismu. Poudarjajoč »stare ideale«, tj. ljubezen do domače hiše in rodne grude, zapiše: »Zato, gospôda, če se bojujemo proti liberalizmu, bojujemo se proti kosmopolizmu in bojujemo se proti raznarodenju, proti izseljevanju.« ²⁹

²⁸ »Pismo S. B. Jegliča duhovnikom ljubljanske škofije«, v: *Ljubljanski škofijski list*, 1913, št. III, str. 59–66.

²⁹ Slovensko-hrvaški shod 1913, str. 282.

Zgolj vtis je, če pritegnemo tudi takratno literaturo od Jakoba Alešovca, Ivana Tavčarja do Ivana Cankarja, Otona Župančiča in Zofke Kvedrove, da so črni pogledi na izseljevanje prevladoval pri t. i. oblikovalcih in nosilcih tega odnosa, zelo malo pa zasledimo na drugi strani pozitivnih odzivov, povezanih npr. z gospodarskimi in socialnimi posledicami doma (pritoki prihrankov in njihovo vlaganje v gospodarstvo, zmanjševanje socialnih pritiskov na domačem trgu delovne sile ipd.), večjim poznavanjem sveta (izseljenska pisma, časopisje z druge strani Atlantika) in še kaj, da o pozitivnih straneh za same izseljence sploh ne govorimo. Skratka: temna stran izseljevanja je izrazito prevladovala nad svetlo, če nekoliko svetlobno opredelimo ta odnos v tem času, oz. nezdrava stran tega pojava nad zdravimi posledicami, če se izrazim v medicinskem duhu.

Kocbek in slovensko izseljenstvo (1938)

Leta 1938 je Edvard Kocbek v reviji *Dejanje* objavil članek z naslovom *Slovensko izseljenstvo*, ki mu ob bok lahko postavimo najmanj njegova sočasna članka *Slovenski človek* in *Narod*, ki sta izšla v isti reviji.³⁰ To je bil čas velikih ideologij in naraščajoče nestrpnosti, čas opredelitev, čas, ki je dopuščal malo prostora za individualno svobodo in resnično duhovno neodvisnost, čas iztekajoče se španske državljanske vojne in nemške priključitve Avstrije (mimogrede: ravno v mesecu, ko je izšel omenjeni Kocbekov članek o slovenskih izseljencih) in čas, ko je nekaj mesecev pozneje po izginotju Češkoslovaške z zemljevida Evrope pater Kazimir Zakrajšek zapisal, da je nastopila »dvanajsta ura v zgodovini slovenskega naroda«.³¹

Zakaj je Kocbek posvetil članek slovenskim izseljencem, ki jih mnogi poznavalci in raziskovalci narodnega vprašanja tedanjega časa le obrobno omenjajo ali jih v celoti izpuščajo? Vsaj enega od odgovorov dobimo v zaključku njegovega članka, v katerem podpre idejo o ustanovitvi *izseljenskega instituta*, ki se je rodila v okviru Družbe

³⁰ Edvard Kocbek, »Slovenski človek«, *Pred viharjem*, Ljubljana: Slovenska matica, 1980, str. 185–188. Prvič izšlo v reviji *Dejanje* I (1938), str. 1–3 (v nadaljevanju: *Slovenski človek* 1938); isti, »Narod«, *Pred viharjem*, Ljubljana: Slovenska matica, 1980, str. 194–197 – prvič izšlo v reviji *Dejanje* II (1939), str. 137–138 (v nadaljevanju: *Narod* 1939).

³¹ Peter Vodopivec, »Trideseta leta«, v: *Slovenska trideseta leta: Simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec – Joža Mahnič, Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 7–17; Marjan Drnovšek, »Slovenski izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne«, v: *Slovenci in leto 1941: Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, ur. Zdenko Čepič – Damijan Guštin – Jurij Perovšek, Ljubljana, 2001 (Prispevki za novejšo zgodovino), str. 243–265.

sv. Rafaela z namenom, da se v njegovem okviru in na pluralistični osnovi združijo vsi, ki imajo na skrbi izseljensko problematiko.³² In Kocbek ne bi bil Kocbek, če ne bi zahteval, da izseljenci postanejo člani tega *instituta* kot posamezniki, v zameno pa naj bi dobili od matične države vsa »kulturna, gospodarska in moralna sredstva svoje življenjske vzgoje«. Izpostavil oz. podprl je ustanavljanje slovenskih šol med izseljenci, nujnost pošiljanja javnih delavcev mednje (nedvoumno je imel v mislih izseljenske duhovnike³³ in učitelje³⁴), organiziranje obiskov mladine v domovini, vzdrževanje in vodenje gospodarskih ustanov in združnih organizacij ter medsebojno gospodarsko sodelovanje, ne nazadnje pa naj bi omenjeni *institut* izdajal periodična glasila za izseljence, »velik ilustriran tednik« in razne revije ter vodil »poročevalsko službo«. ³⁵ Kocbekovo zanimanje za izseljence lahko povežemo tudi z njegovim spoznanjem, da je njihova problematika (izseljensko vprašanje) sestavni del javnih in skupno človeških vprašanj, hkrati pa, in ne nazadnje, z njegovim filozofskim in sociološko-antropološkim razmišljanjem v želji reševanja, *udejanjenja* in ne samo ugotavljanja in neplodnega stopicanja na mestu.

Izseljensko vprašanje naj bi se, po Kocbeku, reševalo z dveh vidikov: prvič »človeške totalnosti« in drugič z vidika »slovenske skupnosti«. Že iz te delitve lahko zaznamo njegovo pripadnost personalizmu, gledanju, da je oseba prva vrednota in najvišja realnost. Krščanska duhovnost in odprtost do drugih idejnih tokov (tudi do marksizma) sta bila temelja njegovega razmišljanja, ki je bilo pod velikim vplivom idej tako Jacquesa Maritaina, začetnika personalističnega gibanja, in še bolj Emmanuela Mounierja (1905–1950).³⁶ Po Gradišniku so bile Kocbeku blizu le »tiste filozofije, ki človeka ne gledajo samo kot nasledek gospodarskih, družbenih, filozofskih, nagnanskih in kdo ve kakšnih še določilnic, temveč jim človek vedno

³² Leopold Stanek, »Izseljenski institut v Ljubljani«, *Izseljenski koledar Družbe sv. Rafaela v Ljubljani za leto 1937*, str. 21–23.

³³ Marjan Drnovšek, »Izseljenski duhovnik Jože Kastelic (1898–1940) v Franciji in Argentini«, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, ur. Mirko Jurak – Irene Mislej, Ljubljana, 1995 (Razprave Filozofske fakultete), str. 95–106.

³⁴ Marjan Drnovšek, »Izseljenski učitelj Svatopluk Stoviček med belgijskimi Slovenci«, *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001, str. 79–83.

³⁵ Med letoma 1932 in 1940 je izhajal mesečnik *Izseljenski vestnik*, ki je bil namenjen zlasti izseljencem v zahodni Evropi. Izdajateljska dejavnost med izseljenci v zahodni Evropi je bila sorazmerno šibka, npr. v primerjavi s sočasno dejavnostjo ameriških Slovencev. Gl. Marjan Drnovšek, »Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940«, *Dve domovini – Two Homelands* 2–3, Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1992, str. 265–316.

³⁶ Vlado Sruk, *Filozofija*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995, str. 251–252.

ostaja tudi skrivnost«. ³⁷ Analizo te strani Kocbekovega duhovnega sveta prepuščam filozofom, zato se vračam k njegovemu razmišljanju o slovenskih izseljencih.

* * *

Če preletimo njegov članek o slovenskih izseljencih v reviji Dejanje, zaznamo že po avtorju določeno tridelnost, ki obsega:

- (1) razmišljanje o tem, kdo pravzaprav je izseljenec,
- (2) oris izseljevanja v zadnjih sto letih (tj. do 1938),
- (3) ugotavljanje stanja t. i. izseljenskega vprašanja v njegovem času.

V nadaljevanju se dotikam le tistih Kocbekovih razmišljanj, ki se nanašajo na (1) vlogo posameznika v izseljenskem procesu, (2) odnosa do narodnega in gospodarskega področja ter (3) stikov z domovino.

(1) Vloga posameznika. Če imamo pred očmi obravnavano temo, se je Kocbek kot kristjan opredelil za enako izhodišče kot Katoliška cerkev na Slovenskem, tj. na postavljanje domačega, kot pravi »sorodnega, skladnega« in »naravnega« okolja pred tujino, tj. »novo« okolje, kjer se posameznik znajde bolj »zunanje« (da najde delo), ne pa tudi »notranje«. Torej: govori o »odtrganosti posameznika«, ki je sicer del »organske človeške skupnosti«, kot pravi Kocbek, vendar pa posameznika in skupnost določajo »zemlja, ³⁸ vzgoja, tradicija (zgodovina), vera, jezik (kultura) in soljudje (kri)«. Razmerje človeka z njegovim življenjskim prostorom primerja z rastlino in podnebnimi razmerami. Tako lahko izpeljemo misel, da je usoda izseljenca enaka usodi rastline, ki jo odtrgamo ali prenesemo v drugo (podnebno) okolje. Oba sčasoma odmreta.

Dodatno okrepi svoje zgornje poglede z navajanjem vzrokov izseljevanja, ki jih označi kot »absurdno važne« in zaradi katerih mora posamezna oseba »nasilno ustaviti razvoj svojega celotnega življenja v domačiji in se umetno vživeti v novo, tuje in svoji notranjosti nesorazmerno okolje«. Skratka, opraviti imamo z značilnim belo-črnim gledanjem, kjer belo pomeni domačijo, črno pa tujino. Gre za pogled, ki ni tipičen samo za Kocbeka, ampak za večino razmišljajočih tistega časa. Vendar o tem pozneje.

³⁷ Janez Gradišnik, »Odprti v prihodnost«, v: *Kocbekov zbornik*, Maribor: Obzorja, 1987 (Znamenja 76), str. 122.

³⁸ Leta 1934 je Kocbek izdal pesniško zbirko z naslovom *Zemlja*, kjer v pesmi *Slovenski človek* slavi lepoto pokrajine, značilnosti, ljudi ..., med slednjimi omenja lončarja, poljskega težaka (torej ljudi, ki neposredno živijo in delajo z zemljo), zanimivo pa je, da ne omenja tovarniških delavcev in rudarjev (in ne intelektualcev), kot tudi ne izseljencev. Gl. Fran Zadravec, »Edvard Kocbek, *Zemlja*, ki iz tebe se dotikam vsega ...«, v: *Razmišljanje o Edvardu Kocbeku: Simpozij ob 90-letnici pesnikovega rojstva v Vidmu ob Ščavnici 23. in 24. septembra 1994*, Ljubljana, 1995, str. 13.

In kakšna je usoda posameznika v izseljenstvu? Kljub morebitnemu gospodarskemu uspehu si, po Kocbeku, izseljenec nikoli več ne opomore, onemogočeno mu je sproščeno življenje, notranje zakrni, skratka, postane duhovno nerodoviten, prizadet človek. Odreka mu celo zavest. To so težke, temne in kar nekoliko grozljive opredelitve, ki jih zaključí z mislijo, da je izseljenstvo »ena najstrašnejših osebnih posledic modernega gospodarsko političnega razvoja v Evropi«. Pri tem Kocbek izhaja iz svojega odnosa do slovenskega človeka na splošno, ki ima korenine v krizi zahodnega človeka, pri tem pa slovenskega človeka, označuje njegova zunanja in notranja nesvoboda, razdvojenost, nesproščenost, odtrganost od zemlje, pomanjkanje radosti do življenjskega ustvarjanja, neživljenjska duhovna kultura in še kaj.³⁹ Mimogrede: le slabih deset let pred tem je o razmerju dela v domovini (domačiji) in tujini pisal Božidar Jakac, ko je bival med ameriškimi Slovenci. Tudi on je opisoval njihovo usodo v novem okolju v temnih barvah, v primerjavi s tistim, ki so ga zapustili. Domača zemlja, zlasti rodna Dolenjska in domovina sploh, so mu pomenile mnogo več v primerjavi z Ameriko, kjer je človek – po njegovem mnenju – postal železo oz. stroj. V svoji knjigi *Odmevi Rdeče zemlje* (Ljubljana, 1932) večkrat izpostavi razmerje med tehniko, umetnostjo in elementarno naravo, kjer tehnika v simbolu stroja pomeni nekaj slabega.⁴⁰

Kocbek loči celo med izseljencem in industrijskim delavcem tako, da prvega šteje za bolj »tragični tip« posameznika v primerjavi z drugim. Sklepam, da je ravno izseljenčeva odtrganost od domovine v primerjavi z doma živečim delavcem odločujoča za njegovo označevanje kot bolj tragične osebe.

(2) Odnos do narodnega in gospodarskega področja. Od suverenosti človeka je odvisna tudi suverenost naroda, je razmišljal Kocbek v spisu *Slovenski človek*.⁴¹ Izseljenstvo je škodljivo, meni, zlasti za majhne, maloštevilne, slabe in nepripravljene narode. V mislih je imel Slovence. To utemeljuje z dvema trditvama: (1) z majhnostjo in razkosanostjo narodnega ozemlja (kar je bilo nedvomno res)⁴² in (2) s »strahotnim dejstvom«, kot pravi, da je bil vsak tretji Slovenec izselje-

³⁹ Slovenski človek 1938, str. 185–188.

⁴⁰ Marjan Drnovšek, »Potovanja k ameriškimi Slovencem«, v: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosesdje*, ZRC SAZU, Ljubljana 2001, str. 1017–1032.

⁴¹ Slovenski človek 1938, str. 188.

⁴² Slovensko narodno ozemlje je bilo razkosano med štiri države: Jugoslavijo, Avstrijo (od leta 1938 Nemčijo), Italijo in Madžarsko. In če pri tem upoštevamo še izseljence kot narodne »člene« zunaj narodnega ozemlja, je tudi razumljiv občutek ogozrenosti in razbitosti Slovencev med obema vojnama.

nec, kar naj bi bilo usodno z vidika narodove maloštevilnosti.⁴³ Zato sklene z mislijo, da izseljenci ne samo »slabijo« (ne dopolnjujejo) in »praznijo« (ne povečujejo), ampak tudi »pasivno izživljajo slovensko narodno občestvo«.

Krivdo celo manj išče v prehodnosti slovenskega ozemlja, majhnosti življenjskega prostora (ali prenaseljenosti) in v gospodarstvu, ampak bolj v ljudeh samih, v njihovi šibki povezanosti z omenjenim prostorom, kar je imelo za posledico »pomanjkanje trdne življenjske in zgodovinske zavesti, narodne in družbene afirmacije življenjskega prostora«. Izseljenci torej niso samo žrtve razvoja, ampak vsaj sokrivci (krivdo pripiše vsem Slovincem), saj je bilo izredno veliko število izseljencev, po Kocbeku, posledica slabe gospodarske, kulturne in politične zavesti Slovincem. Priznava pa tudi krivdo stoletnega pritiska nanje in nerazvitosti »narodnega gospodarstva«. Slovincem očita, da se temu niso uprli, da niso zaustavili tega dogajanja in oblikovali »skupne želje po protisili«. ⁴⁴ Zato zaključijo: »Tiste, ki so šli s trebuhom za kruhom, smo pomilovali, vendar nismo niti organizirali njihove poti v tujino, niti njihovega sistematičnega in skupnega naseljevanja, niti nismo tega dejstva dokončno sprejeli v svoj narodni program.« In zakaj ne? Ker »smo« se, trdi Kocbek, preveč razvijali v smeri »pasivne kulture in prosvete«, premalo pa v »gospodarsko-politični smeri«, kar šele da narodu možnost, da zaživi v celotnem smislu.

(3) In kaj je storila domovina? Izseljevanju očita »romantične poteze« in meni, da mora domovina »preboleti svoje zadnje romantične pojave« in premagati ovire, ki onemogočajo »človečansko čustvo« in »svetovljansko širino«. Kritičen je do odnosa »slovenskega razumnika« do tega pojava, ki po Kocbeku še vedno ni vsestransko osvetljen in dognan glede vzrokov in strukture, še manj glede »psihološke podobe slovenskega izseljenca«. Predvideva, da bi se z analiziranjem

⁴³ Glede števila slovenskih izseljencev zasledimo različne podatke, od publicističnih navedb okrog pol milijona (celo 600.000) do bolj realnih ocen, npr. Slave Lipoglavšek-Rakovec, ki jih je za čas tik pred izbruhom druge svetovne vojne (1939/40) ocenila na okrog 332.000 (brez upoštevanja Nemčije). Mnogi so govorili o t. i. inozemskih Slovincih, tj. vseh, ki so živeli zunaj takratne jugoslovanske Slovenije. Od tod verjetno na začetku opombe omenjene visoke številke. Gl. Slava Lipoglavšek-Rakovec, »Slovenski izseljenci: Geografski pregled predvojnega stanja«, *Geografski vestnik* (Ljubljana) 22 (1950), str. 1–58.

⁴⁴ Po nekaterih mnenjih je bil Kocbek ves zemeljski in čuten, hkrati hrepenenjsko bojevit glede človeških (socialnih) krivic in izrazil »vitalist«, ki se je odločil za svet spreminjajočo pozitivno silo. Gl. Jože Snoj, »Sredi krute sile nežno trajam: Edvard Kocbek v času in brezčasu«, v: *Kocbekov zbornik*, Maribor: Obzorja, 1987 (Znamenja 76), str. 74.

navedenega »izluščila pomembna dejstva za spoznanje slovenstva sploh«. Slovenci naj bi se premalo zavedali tragičnosti izseljenstva, pravi Kocbek in zapiše značilno misel: »To je srčna kri našega narodnega telesa, ki hoče izkapljati v tujo zemljo.«

In kako Kocbek odgovarja na zastavljeno vprašanje na začetku tega poglavja: kaj je storila domovina? Težko reči, da nič, ugotavlja, zlasti posamezniki celo veliko. Vendar je trdno prepričan, da »izseljenstvo še ni postalo srčna zadeva vsega slovenskega ljudstva, tega problema organizatorji še niso rešili v vsenarodnem smislu ... zajeli v vseh pravnih, zgodovinskih in psiholoških odtokih ter mu postavili smoter človeške svobode in popolnosti«.

Kar nekoliko aktualno se slišijo Kocbekova priporočila, da »reševanje« izseljencev (skrb zanje!) ne sme biti le zadeva »politične tehnike«, »strankarske simetrije in družabne organizacije, ampak sredstvo vsenarodne vzgoje«, kar ne bo rešitev samo za izseljence, ampak za ves narod! In zaključí: »Problem našega malega naroda naj se rešuje tako v Sloveniji kakor v Ameriki, tako na Koroškem kakor med našimi kovinarji na Francoskem. Ves naš narod, kar ga je na svetu, naj ustvarja svojo skupno usodo, in izseljenci naj ne bodo med zadnjimi.«

* * *

Kljub izrazitemu personalističnemu pogledu na slovensko izseljenstvo, ki ga pri drugih razumnih njegovih časa ne zasledimo, je Kocbek v svojih pogledih izražal občutke velikega dela intelektualcev, ki so se bolj ali manj dotikali tudi omenjene problematike. Mnogi so pisali o pozitivnem in negativnem izseljevanju (France Omahen),⁴⁵ o njihovi zapisanosti »neizbežni narodni smrti« (Bogo Grafenauer),⁴⁶ o njihovem »izumiranju«, »zapisanosti smrti«, kot o »mrtvem številu« in »praznem zvoku« (Alojzij Kuhar),⁴⁷ in le redki so bili bolj optimistični ali vsaj delujoči za izboljšanje stanja (Kazimir Zakrajšek).

Na koncu naj le omenim nekaj programskih zasnov (1939),⁴⁸ ki jih je zapisal omenjeni Alojzij Kuhar, urednik Slovenca in določen čas tudi izseljenski komisar na ambasadi v Parizu, kjer je od blizu spoznaval tudi izseljensko problematiko. Izseljensko vprašanje je opredelil kot znanstveno in praktično, v obeh primerih pa je naloga države, da

⁴⁵ France Omahen, »Naše izseljevanje v letih 1936–1937«, v: *Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938*, ur. Kazimir Zakrajšek, str. 53–62.

⁴⁶ Bogo Grafenauer, »Odlomki o slovenskem vprašanju«, v: *Dejanje* 1939, št. 1, str. 36–39.

⁴⁷ Alojzij Kuhar, »Naše izseljensko vprašanje«, v: *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana, 1939, str. 524–536.

⁴⁸ Alojzij Kuhar, »Naše izseljensko vprašanje«, v: *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana, 1939, str. 535–536.

ureja to vprašanje. Kuhar je predvideval najprej ureditev izseljenskega odseka na banovinskem nivoju in povezanost z Izseljensko zbornico (Družba sv. Rafaela). Izseljevanje naj bi se preprečilo z uvajanjem javnih del in notranjo kolonizacijo v druge dele Jugoslavije. Država naj bi sklenila vzajemne pogodbe s priseljskimi, za tiste, s katerimi ne bi bil dosežen dogovor, pa ne bi izdajala potnih listov. Izseljevanje naj bi bilo organizirano in usmerjeno, onemogočiti pa bi bilo treba tudi prehajanje v tuje državljanstvo (kar je bil v tistem času množičen pojav v zahodni Evropi). Pri banovinski upravi naj bi bila dosežena večja preglednost nad izseljenci (s kartoteko) in v sodelovanju z zasebnimi ustanovami naj bi izdelala strategijo (»načrt«) odnosa do izseljencev po svetu. Ta bi morala vključevati dve področji, in sicer »domovinsko« (seznanjanje Slovencev doma z vzgojo na vseh ravneh, s prirejanjem izseljenskih dnevov in tednov, s postavljanjem »izseljenskih javnih zbirk«, razstav itd.) in »inozemsko« (s pošiljanjem izseljenskih duhovnikov in učiteljev, ustanavljanjem društev, pripravljanjem izletov v domovino, prepričevanjem slovenskih mater izseljenk, da pridejo roditi v domovino, da otroci ne bi avtomatično postali tuji državljani, zlasti navezati mladino na domovino s prirejanjem taborov itd.). Vendar je vsa ta prizadevanja zaustavil izbruh vojne.

»Problematika v zvezi z odhodom in začasnim delom naših delavcev v tujini« (1975)

Do ponovnega ekonomskega vala Slovencev v šestdesetih letih 20. stoletja, ki je bil usmerjen v gospodarsko razvite zahodnoevropske države, v manjšem obsegu pa tudi v druge dele sveta, politične in oblastne strukture v Jugoslaviji niso priznavale izseljevanja, ki so ga označevale kot pojav kapitalističnih družb. S tem ni rečeno, da izseljevanja ni bilo. Ob koncu vojne se je sprožil slovenski begunski izseljenski val in prisilni izgon prebivalcev nemške narodnosti (1945–1946), na Primorskem množično odhajanje prebivalstva italijanske narodnosti (v manjši meri tudi Slovencev), vseskozi pa je v petdesetih letih tekkel tok ilegalnega odhajanja, kjer so se ekonomski prepletali z nazorskimi in ideološkimi razlogi. Večja odprtost Jugoslavije v svet na začetku šestdesetih let (neuvrščenost) in naraščanje notranjih gospodarskih težav ter bojazen oblasti pred socialnimi pritiski so vplivali na počasno spreminjanje odnosa do izseljevanja, kar je sredi šestdesetih let omogočilo pristanek politike na meddržavno dogovorjeno, organizirano in začasno izseljevanje Jugoslovanov v razvite države Evrope. Sprostilo pa se je izseljevanje tudi v druge dele sveta. Gospodarska recesija, ki je nastopila zlasti po naftni krizi leta 1973, je zmanjšala izseljenske tokove boljšega zaslužka željnih ljudi, hkrati pa

postavila pred jugoslovanske oblasti vprašanje vračanja in vključevanja povratnikov v jugoslovansko družbo. Ravno v ta čas postavljamo tudi sejo Izvršnega komiteja Predsedstva CK ZKS – bila je 26. maja 1975 –, ki je tudi predmet mojega zanimanja.

Hkrati z zgoraj omenjenim dogajanjem moramo omeniti tudi odnos oblastnih in političnih struktur do vsega izseljenstva (tudi predvojnega), ki ga z enim stavkom lahko označimo kot pozitivnega do tistega dela, ki je bil naklonjen novi Jugoslaviji in njenemu družbenemu redu, in negativnega do vsega drugega izseljenstva, katerega jedro so predstavljali pripadniki t. i. politične emigracije, v njen sklop pa so (odvisno od političnih potreb) uvrščali vse, ki niso izražali naklonjenosti Jugoslaviji, čeprav proti njej niso delovali. To je veljalo tudi za nove ekonomske izseljence oz. delavce na začasnem delu v tujini. Tej delitvi na »naše« in »druge« sledimo do razpada Jugoslavije. Nikoli prej ideološka nasprotja niso tako delila Slovencev, bolje rečeno, nikoli ni bil del slovenskega izseljenstva tako brezkompromisno izobčen, zamolčan in preganjan kot v 45-letnem obdobju po končani drugi svetovni vojni.⁴⁹

Omeniti pa moram tudi načelno izhodišče takratne politike, in sicer, da so delavci na delu v tujini del jugoslovanskega delavskega razreda, ki se začasno nahajajo v tujini in imajo načeloma vse pravice in obveznosti kot drugi državljani SFRJ. Izseljenci so, po njihovem mnenju, večinoma imeli že tuje državljanstvo, lahko pa bi ali so naknadno prevzeli državljanstvo SFRJ, vendar so ocenjevali, da »obseg in kvaliteta njihovega povezovanja nista ista kot pri delavcih na začasnem delu v tujini«. ⁵⁰ Vsa pozornost politike je bila usmerjena na prvo kategorijo, tj. na »prave« delavce na začasnem delu v tujini, za katere so tudi predvidevali, da se bodo zanesljivo vrnili v domovino.

* * *

Dvanajstega junija 1972 je bila ustanovljena *Komisija P CK ZKS za aktivnost ZK v zvezi z odhodom in začasnim delom naših delavcev v tujini*.⁵¹ Ni bila ne prvo in ne zadnje »delovno telo«, ki se je ukvarjalo z vprašanji Slovencev na tujem. Predsedstvi ZKJ in SFRJ

⁴⁹ *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Zbornik člankov in dokumentov*, ur. Drago Jančar, Ljubljana: Nova revija, 1998.

⁵⁰ AS 1589, a. e. IV/819: 37. seja IK P CK ZKS, 8. 7. 1975, Informacija o nekaterih nerešenih vprašanjih s področja dela z delavci, začasno zaposlenimi v tujini, Republiška konferenca SZDL, Koordinacijski odbor za vprašanja naših delavcev na začasnem delu v tujini, 2. 7. 1975, str. 3.

⁵¹ AS 1589, a. e. IV/813: Poročilo o dosedanjem delu komisije za aktivnost ZK v zvezi z odhodom in začasnim delom naših delavcev v tujini, Ljubljana 12. 12. 1974; Program dela komisije P CK ZKS za aktivnost v zvezi z odhodom in začasnim delom naših delavcev v tujini za obdobje od decembra 1974 do julija 1975, Ljubljana 5. 2. 1975.

sta opredelili naloge na tem področju že februarja 1973, skupščina SR Slovenije 27. novembra istega leta, omenjeni sestanek slovenskega političnega vrha pa je bil šele dobri dve leti pozneje (26. maja 1975)⁵², dokončne sklepe pa so sprejeli čez dober mesec dni (8. julija)⁵³. Zakaj so nastali ti časovni presledki? Podroben pregled gradiva v tej zvezi nam ponuja odgovor, ki v tistem času ni bil osamljen, tj., da je obstajal velik razkorak med političnimi zadolžitvami in željami ter dejanskim stanjem stvari. Ali, kot so takrat rekli, bila so razhajanja med teorijo in prakso. Vsaj z datumom seje, 26. maja 1975, je opremljen tudi dokument z naslovom *Predlog stališč in sklepov*,⁵⁴ ki je bil poslan na občinske konference ZK, da do konca junija sprejmejo »akcijski program za nadaljnje delo«. Žal pa so se s tega sestanka, 26. maja, ohranila le poročila, omenjeni predlog sklepov in zelo kratek zapis seje, ne pa tudi magnetogram, ki bi nam obravnavano problematiko osvetlil tudi z vidika mnenj posameznikov.⁵⁵

Kaj je bil glavni problem tistega časa? Kljub recesiji in zmanjšanemu izseljevanju vzroki zanj še niso bili odpravljani, hkrati pa niso bile zagotovljene razmere za vračanje delavcev na začasnem delu v tujini v domovino. Po uradnih ocenah naj bi bilo v obravnavanem času v tujini okrog 1,1 milijona jugoslovanskih delavcev, med njimi okrog 78.000 slovenskih, in to brez upoštevanja družinskih članov. Večina Slovencev je odhajala zaradi izboljšanja življenjskega standarda, iz obmejnih predelov tudi zaradi pomanjkanja delovnih mest v tistem okolju. Ta velika odsotnost naj bi predstavljala »velik politični problem«, med drugim tudi zato, ker se jih je – proti pričakovanjem – vrnilo malo, istočasno pa je v razvitih delih Slovenije obstajal presežek prostih delovnih mest (kljub pritožbi delavcev iz drugih jugoslovanskih republik, ki so jih ocenjevali na okrog 100.000).⁵⁶ Nikakor nas ne presenetijo, da so na vso omenjeno problematiko gledali skozi izrazito politično optiko, upoštevajoč čas po sprejetju tako zvezne kot republiške ustave leta 1974. Oglejmo si področja, ki so jih izpostavili v delovnem gradivu:

- (1) organiziranje delavcev v tujini (društva, klubi, sekcije),
- (2) vloga slovenskih diplomatov, sindikalnih, socialnih, prosvetnih in drugih delavcev,
- (3) stopnja razvoja dopolnilnega pouka v slovenskem jeziku,

⁵² AS 1589, a. e. IV/813: 31. razširjena seje Izvršnega komiteja Predsedstva CK ZKS, 26. 5. 1975.

⁵³ AS 1589, a. e. IV/819: 37. seja Izvršnega komiteja CK ZKS, 8. 7. 1975.

⁵⁴ AS 1589, a. e. IV/813: Predlog stališč in sklepov, Ljubljana, 26. 5. 1975.

⁵⁵ AS 1589, a. e. IV/813: Zapisnik 31. razširjene seje izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS z dne 26. maja 1975, 2 str.

⁵⁶ AS 1589, a. e. IV/813: Roman Ogrin, Problematika v zvezi z odhodom in začasnim delom naših delavcev v tujini, str. 1.

- (4) informativno-propagandna dejavnost,
- (5) sovražno delovanje,
- (6) problem vojaških obveznikov,
- (7) stiki z domovino.

(1) Organiziranje delavcev v tujini (društva, klubi, sekcije). V obravnavanem času je – po njihovi oceni – delovalo v zahodni Evropi 25 slovenskih društev in klubov delavcev na začasnem delu v tujini⁵⁷ z okrog 2000 člani, glede izseljeniških društev pa so menili, da je njihovo število manjše. Samokritično so ugotavljali, da niso mogli narediti »politične ocene delovanja društev« (delavcev na začasnem delu v tujini) in njihovih vodstev, ker niso imeli pregleda nad njimi. »Nacionalistično, šovinistično in žebotovsko« obnašanje nekaterih, npr. predsednika društva Triglav v Münchnu, in vpliv duhovščine sta jih motila, obenem pa so konkretno navedli nekaj uspehov pri namestitvi »naših« ljudi v vodstva nekaterih društev. Marsikateri predsednik društva je »odstopil«, kar je bila oznaka za njegovo odstranitev. Zamenjave so izvajali s pomočjo »poverjeništev ZK«⁵⁸ v tujini, ki so bila v tem času aktivna v Rimu, Milanu, Zürichu, Bernu in Feldkirchnu. Ugotavljali so tudi slabo vključenost slovenskih delavcev v društva, hkrati pa opozorili na nevarnost, da postanejo osamljena društva žrtve razbitja s strani politične emigracije. Vse želje z omenjenega področja so strnili v stavek: »Mi pa želimo, da bi čimveč naših delavcev organizirali v klubih in društvih, ter da bi poleg kulturno-prosvetne dejavnosti razvijali jugoslovanski socialistični patriotizem, jih vsestransko idejno-politično informirali, se bojevali za uresničevanje pravic naših delavcev in državljanov zunaj države, razvijali razredno solidarnost z delavci tiste države, v kateri delajo, in se bojevali proti tujim ideološkimi vplivom na naše državljane, proti dejavnosti sovražne emigracije, sovražno orientiranega klera in proti drugim aktivnostim, usmerjenim proti naši državi in njeni družbeni ureditvi, kakor tudi proti vsem oblikam asimilacije naših državljanov.«⁵⁹ Društveni osamitvi in nevarnostim, naštetim v tem citatu, bi se izognili z njihovo večjo povezanostjo z domovino, zlasti na občinski ravni.

V omenjenih julijskih sklepih so več pozornosti namenili temu, da se imajo Slovenci pravico združevati v društva »na podlagi lastnih

⁵⁷ Ustanovljena naj bi bila po letu 1970, največ pa v letih 1973–1974, od teh kar devet na Švedskem.

⁵⁸ Gre za organizirano obliko povezovanja komunistov v tujini, ob upoštevanju zakonodaje države gostiteljice. Z ZKJ pa so bila posamezna »poverjenišтва« povezana prek »pooblaščenstva« v Beogradu. Gl. AS 1589, a. e. IV/819: Svim povereništvima i, gde njih nema, odeljenjima SK pri DKP, Beograd, 26. 7. 1974.

⁵⁹ AS 1589, a. e. IV/813: Roman Ogrin, Problematika ..., str. 7.

interesov«, ne smejo pa ostati »zaprti« do drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti, vse v duhu bratstva in enotnosti. Vedeti moramo, da so bile v tujini napetosti med Slovenci in drugimi Jugoslovani glede avtonomnega (nacionalnega) oz. samo jugoslovanskega društvenega delovanja, zlasti pa njihovega financiranja, pošiljanja »kadrov« mednje ipd. V za slovensko SZDL napačno postavljeni dilemi (ali samo jugoslovanska ali nacionalna društva) se je ta organizacija odločno postavila za prosto(voljno) izbiro in proti v praksi zelo razširjeni težnji, da morajo biti vsa društva v tujini samo »jugoslovanska«, seveda pa upoštevajoč vsa druga pravila delovanja, ki jih je zahteval jugoslovanski sistem, npr. odprtost društev za vse zainteresirane delavce (ne glede na njihovo narodnost), rodoljubni in do samoupravne socialistične Jugoslavije pozitivni odnos, sodelovanje in koordinacija z drugimi društvi glede skupnih vprašanj itd.⁶⁰ Leta 1974 sta bili sprejeti zvezna in slovenska republiška ustava, ki sta dajali večjo samostojnost posameznim republikam, kar se je poznalo tudi v odnosih med slovenskimi oz. jugoslovanskimi državljani v tujini. Zanimiva situacija, ki zahteva samostojno obdelavo.

(2) Vloga slovenskih diplomatov, sindikalnih, socialnih, prosvetnih in drugih delavcev. Za doseg te ciljev so bili pomembni vsi, ki so prihajali med delavce v tujini iz Jugoslavije. Glede slovenskih diplomatov se je nadaljevala zgodba iz stare Jugoslavije, saj jih je bilo vedno premalo, tako tudi v novi Jugoslaviji, kar naj bi bila po mnenju poročevalca na seji posledica slabe »kadrovske politike«. Glede tega so julijski sklepi zelo odločni: kjer živi in dela večje število slovenskih delavcev in izseljencev, naj se bolj upoštevajo Slovenci kot kandidati za diplomatske službe, vsaj vsako »poverjenišvo ZK« (na območjih, kjer živijo Slovenci v tujini) pa bi moralo imeti tudi slovenskega komunisto. Glede sindikalnih in socialnih delavcev so ugotavljali njihovo »politično in družbeno neaktivnost«, čeprav je bilo med njimi kar nekaj komunistov. Rešitev so videli v zamenjavi tistih, ki niso ustrezali. Glede števila komunistov med učitelji in učiteljicami (slednjih je bilo 21, od teh pet poslanih, drugi so živeli v tujini) niso imeli podatkov, vendar so ocenjevali, da je bila »velika večina dobrih, naših samoupravni socialistični ureditvi predanih ljudi, ki so tudi aktivni v društvih in klubih«, republiški izobraževalni skupnosti pa so vendarle svetovali, naj v bodoče pošiljajo mednje »dobre družbenopolitične delavce-komuniste«. Največji trn v peti pa so jim bili v tujino poslani gospodarski, trgovski in bančni predstavniki, ki kljub raznim seminarjem doma mnogi niso imeli »moralnopolitičnih kvalitete«, med njimi pa je bilo

⁶⁰ AS 1589, a. e. IV/819: Informacija o nekaterih ..., str. 7.

tudi malo komunistov. In kakšen je bil predlog rešitve? Omejili naj bi jim bivanje v tujini, saj so nekateri tam živeli že več kot 10 let. Torej: bolj kot gospodarska uspešnost je bila pomembna politično-ideološka pripadnost nosilcev te dejavnosti.

(3) Stopnja razvoja dopolnilnega pouka v slovenskem jeziku. Pomen vzgoje in izobraževanja otrok delavcev v tujini je bil vsaj po letu 1971 močno poudarjen,⁶¹ saj so izhajali iz predpostavke, da se bodo otroci vrnili v domovino, zato naj bi bili zaščiteni pred »socialistični družbi tujim idejnim vplivom in nevarnostjo rahljanja vezi z matičnim narodom« in hkrati pred »procesom naravne, pa tudi namerne asimilacije [šolski sistem priseljske države]«. To naj bi bilo doseženo s stiki z domovino (stiki z domačimi šolami, obiski domovine, sprejemi v pionirsko organizacijo, sodelovanje na proslavah ob državnih praznikih in dnevu mladosti itd.). Velik pomen so torej pripisovali njihovi vzgoji v socialistično-patriotskem duhu, saj so bili, kot so ugotavljali, ravno otroci pogosto ovira za vrnitev staršev v domovino. Zavedali pa so se tudi dejstva, da je ta pouk zajel le manjši del otrok, kar bi se moralo popraviti z ustanavljanjem čim večjega števila oddelkov dopolnilnega pouka v tujini.⁶²

(4) Informativno-propagandna dejavnost. Ugotavljali so majhno razširjenost slovenskih časnikov med slovenskimi delavci v tujini, konkretno so omenili le *Delo*. Iz leta v leto trajajoča odtrganost od domovine naj bi kvarno vplivala na samoupravno socialistično osveščeno delavcev v tujini na eni strani ter omogočala večji manevrski prostor »tujim, naši ureditvi sovražnim vplivom« na drugi strani. Zato je Sekretariat za informiranje v Izvršnem svetu SR Slovenije v sodelovanju s SZDL od 11. do 13. aprila 1975 organiziral t. i. »ustni časopis« med Slovenci na začasnem delu v Švici, Zvezni republiki Nemčiji in Avstriji.⁶³ Poudarili so njegov informativno-propagandni in kulturni namen, saj so se povezali novinarji in umetniki na programu, ki naj bi pritegnil čim večje število ljudi. In kakšne so bile, po njihovem mnenju, njegove »pozitivne« posledice med Slovenci na tujem? Krepitev slovenskih društev in porast članov, navezava trdnejših stikov z dru-

⁶¹ AS 1589, a. e. IV/813: Poročilo o razvoju dopolnilne vzgoje in izobraževanja za otroke delavcev na začasnem delu v tujini v letu 1974, SRS, Republiški sekretariat za prosveto in kulturo, Ljubljana, 31. 1. 1975.

⁶² V začetku šolskega leta 1973/74 le 350 otrok, 1974/75 pa je naraslo na 627 otrok (420 v ZR Nemčiji, 75 na Švedskem, 85 v Švici, 47 v Belgiji; poučevalo jih je 21 učiteljev in učiteljic. Gl. AS 1589, a. e. IV/813: Poročilo o razvoju dopolnilne vzgoje ..., str. 4–5.

⁶³ AS 1589, a. e. IV/813: Franc Poznič, Ustni časopis med našimi delavci v tujini, Ljubljana, 17. 4. 1975.

gimi jugoslovanskimi društvi, širitev slovenskega tiska in pridobitev novih naročnikov, zmanjševanje vpliva »delovanja emigrantov in protijugoslovansko usmerjenih duhovnikov«, večja informiranost in boljša pripravljenost za »načrtovanje vrnitve« ter navezava tesnejših stikov med jugoslovanskimi konzularnimi službami, informativnimi centri, društvenimi delavci in predstavniki gospodarskih organizacij v tujini. Julijski sklep glede te teme je bil jasen: komunisti doma in v tujini si morajo prizadevati za čim večjo razširjenost domačega osrednjega in lokalnega časopisja in za boljšo obveščenost delavcev z domačimi in mednarodnimi dogajanjem.

(5) Sovražno delovanje.⁶⁴ Glede sovražne dejavnosti politične emigracije niso veliko govorili (čeprav so jo redno ponavljali kot nevarnost), saj so to problematiko že večkrat obravnavali posebej. »Mi bi poudarili samo to, da kljub trudu politična emigracija in sovražni kler vedno bolj izgublja pozicije med našimi delavci posebno še tam, kjer so se delavci organizirali v društva in klube,« so zapisali v poročilo.⁶⁵ Najbolj konkretna glede tega so bila letna poročila republiškega sekretariata za notranje zadeve, npr. za leto 1974.⁶⁶ V njem so takoj na začetku, tj. v prvem poglavju, z naslovom *Varovanje ustavne ureditve* obravnavali tako »sovražno delovanje« na notranjem področju kot »sovražno aktivnost« iz tujine.

(6) Problem vojaških obveznikov.⁶⁷ Republiški sekretariat za ljudsko obrambo pa je pripravil izredno podrobno poročilo za sejo. Leta 1973 je bilo kar 10,05 % vojaških obveznikov na delu v tujini, kar naj bi bilo zaskrbljujoče, čeprav ne usodno v mirnodobnem obdobju. Skrbela jih je njihova integracija v tuje okolje, sklepanje zakonskih zvez s tujkami, kar je oteževalo služenje vojaškega roka, celo več, mnogi se sploh zaradi tega niso vrnili v domovino. Ugotavljali so, da večje število obveznikov in zlasti strokovnjakov v tujini lahko pomeni v primeru vojne in verjetno njihove nevrnitve domov določen »izpad« kot posledica njihove prilagoditve tujemu okolju, vplivu sovražne propagande, mirovnemu stanju v deželi prebivanja itd. Po lastnih zaključkih so ukrepali hitro, saj so v letih 1973–1974 sprejeli novi zakon o potnih listih,⁶⁸ zakon o temeljnih pogojih za začasno po-

⁶⁴ Marjan Drnovšek, »Odnos Partije do slovenske emigracije«, v: *Temna stran meseca*, ur. Drago Jančar, Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 234–247.

⁶⁵ AS 1589, a. e. IV/813: Roman Ogrin, *Problematika ...*, str. 13.

⁶⁶ AS 1589, a. e. IV/1446: Poročilo za leto 1974, Republiški sekretariat za notranje zadeve, Ljubljana, 20. marec 1975.

⁶⁷ AS 1589, a. e. IV/813: Informacija o vplivu zaposlovanja naših delavcev – vojaških obveznikov v tujini na obrambno sposobnost dežele, SR Slovenije, Republiški sekretariat za ljudsko obrambo, Ljubljana, aprila 1975.

⁶⁸ Ur. list SFRJ, št. 6/73.

slovanje in varstvo jugoslovanskih državljanov na delu v tujini,⁶⁹ novi zakon o vojaški obveznosti⁷⁰ ter družbeni dogovor o začasnem zaposlovanju jugoslovanskih državljanov v tujini in o njihovi vrnitvi z dela v tujini.⁷¹ In rezultat? Leta 1974 je število vojaških obveznikov v tujini padlo za 4,77 % (v primerjavi z letom 1973), v pripravi pa so imeli še več »administrativnih ukrepov« glede odhajanja vojaških obveznikov v tujino. Torej: z represivnimi ukrepi naj bi omejili odhajanje mladih. Analizirati pa moramo tudi vpliv recesije na znižanje zaposlovanja novih delovnih moči, kar je nedvomno tudi vplivalo na znižanje števila vojaških obveznikov v tujini.

(7) Stiki z domovino. Zavedali so se pomembnosti stikov med delavci v tujini in domovino. Leta 1974 so pri RK SZDL ustanovili *Koordinacijski odbor za vprašanja naših delavcev v tujini*, ki je združeval vse domače ustanove in društva, ki so imeli stike z izseljenci in delavci na začasnem delu v tujini. Nezadovoljni so bili glede njihove uspešnosti, zlasti na organizacijskem področju in v stikih s povratniki. Ponovno se je pokazal prepad nad mnogimi sprejetimi sklepi in konkretnim delovanjem na terenu. Dejavno vlogo v stikih z izseljenci je imela Slovenska izseljenska matica, ki je bila ustanovljena že leta 1951. Kot nevladna ustanova naj bi skrbela za stike s Slovenci po svetu, zlasti na informativnem in kulturnem področju. Sprva je, glede na politične razmere, navezovala stike s posamezniki in društvi, ki so bili lojalni do jugoslovanskega družbenega sistema, po letu 1990 pa ji je le delno uspelo navezati stike z društvi nekdanje politične emigracije.⁷² Tretjega maja 1975 je potekalo v Essnu (Nemčija) že tretje tradicionalno srečanje slovenskih kulturno-prosvetnih društev zahodne Evrope, z močno podporo domovine (od Zveze kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije prek RTV Ljubljana do Slovenske izseljenske matice).⁷³ Po poročilu se ga je udeležilo okrog 3000 članov slovenskih društev iz sedmih držav (Zvezne republike Nemčije, Francije, Švice, Belgije, Nizozemske, Avstrije in Švedske).⁷⁴ Da je bilo poročilo namenjeno političnim ali oblastnim organom, potrjuje njegova prisotnost v gradivu za sejo 26. maja 1975, hkrati pa določene oznake (»Celotna prireditve je potekala mirno, brez večjih spodrsrljajev in, kar je zelo pomembno, brez vmešavanja sovražne emigracije«) in zaključki, v

⁶⁹ Ur. list SFRJ, št. 33/73, 11/74.

⁷⁰ Ur. list SFRJ, št. 22/74.

⁷¹ Ur. list SFRJ, št. 39/74.

⁷² Jože Prešeren, »Slovenska izseljenska matica«, *Enciklopedija Slovenije* 11, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 404

⁷³ 4. srečanje slovenskih društev zapadne Evrope, Bled-Essen, 1975 (brošura).

⁷⁴ AS 1589, a. e. IV/813: Poročilo o srečanju slovenskih kulturno prosvetnih društev zahodne Evrope v Essnu, Zvezna republika Nemčija, b. d.

katerih je poudarjena visoka kulturna raven prireditve, spoznanje, da društva le niso skregana med seboj, česar so se bali pred tem, da je bila prireditev »odraz pristnega in spontanega sodelovanja pripadnikov različnih narodov in narodnosti... In s tem je prireditev presegla dosedanje okvire – čisto slovenske prireditve – in tako dosegla svojo idejno vsebinsko zasnovo«, in da je prireditev odmevala tudi v nemških krogih, kažejo na tipičen obrazec poročil, pisanih za znane naslovnike. Kot sem že omenil, so se že pred omenjeno Komisijo CK ZKS in po njej z vprašanji »emigracije«, »izseljeništvu« in delavcev na začasnem delu v tujini ukvarjale razne podkomisije in druga delovna telesa (okrepljena s predstavniki zunaj partijskih organizacij in društev), ki so bile ustanovljene k posameznim organom CK ZKS, marsikdaj samo za enkratno akcijo. Pogosto so to problematiko obravnavali na sejah komisije za idejno-politična vprašanja, tesno pa je bilo sodelovanje tudi s sekretariatom za notranje zadeve.

Organi za notranje zadeve so več ali manj organizirano in sistematično »pristopali« k reševanju posameznih »ožjih varnostnih vprašanj na področju zavarovanja zdomstva« že od leta 1964.⁷⁵ Na podlagi sklepov predsedstev ZKJ in SFRJ (1973) so izdelali načrt za hitrejšo in učinkovitejšo »zaščito zdomstva ... pred različnimi sovražnimi vplivi«. Ocenjevali so, da je bilo v tujini okrog 80.000 »občanov iz območja SR Slovenije«, ki so bili »objekt« sovražnih pritiskov, tako tistih, ki so bili usmerjeni proti socialistični in samoupravni družbi kot tudi meščanskega družbenega sistema samega po sebi.⁷⁶ Njihova »indoktrinacija« s sovražnimi idejami je bila, po mnenju poročevalca, med zdomci pogost pojav, izvajala pa se je z različnimi oblikami in metodami ter »sredstvi sovražne propagande«. Kaj jih je motilo? Ugoden ekonomski položaj v državah gostiteljicah, poskusi »socialdemokratskih strank (sindikatov)« v pridobivanju zdomcev (zlasti v ZR Nemčiji, Avstriji in na Švedskem), vpliv tujih medijev (zlasti glede usode Jugoslavije po Titu),⁷⁷ povečano prevzemanje tujega državljanstva,⁷⁸ pridobivanje Slovencev kot informatorjev za tuje policije in obveščevalne službe, vojaškostrateški interesi držav gostiteljic, zlasti ZR Nemčije in Avstrije, po vključitvi zdomcev v njihove mobilizacijske sisteme, delovanje »slovenske politične emigracije – emigrantske du-

⁷⁵ AS 1589, a. e. IV/813: Varnostna problematika zdomstva, b. d.

⁷⁶ V mislih so imeli prevzemanje »meščanske miselnosti« in »drobnolastniške mentalitete«.

⁷⁷ Izpostavili so zlasti radijske oddaje radia Köln in glasilo Naša luč.

⁷⁸ Mnogi Gorenjci, še bolj pa Štajerci, so prevzemali nemško državljanstvo na podlagi zakonodaje iz leta 1941, pri čemer niso potrebovali izpisa iz jugoslovanskega (do leta 1970 okrog 3700 Slovencev, od tega jih je odpust iz jugoslovanskega dobilo le okrog 1000).

hovščine« med njimi⁷⁹ (mimogrede, opažali so določeno nezaupanje emigrantske duhovščine do duhovnikov, ki so prihajali iz Jugoslavije, saj so nanje gledali kot na »jugoslovanske eksponente«) in delovanje preostale jugoslovanske »ekstremne emigracije«.

* * *

Če pa imamo pred očmi samo delavce na začasnem delu v tujini, nas vseeno preseneti ideološki naboj v odnosu do njih. Mogoče bo kdo zamahnil z roko, češ saj doma ni bilo nič drugače. Vendar moramo vedeti, da so bili Slovenci v tujini, ki so ostali jugoslovanski državljani, le bolj »svobodni« v svojem odnosu do simbolnih ali konkretnih jugoslovanskih (slovenskih) manifestacij v izseljenstvu. In že sama ta »svoboda« je bila trn v peti tistim, ki so skrbeli za ohranitev njihove pripadnosti in lojalnosti do socialističnega in samoupravnega sistema ter Jugoslavije. In če grem še korak dalje: nekako na glavo se mi postavijo številne kulturne, šolske, družabne in druge prireditve med izseljenci, ki so bile organizirane s strani matične domovine, vključujoč tudi finančno in kadrovsko pomoč zanje. Nikakor nočem zanikati njihove kulturne in izobraževalne vloge pri ohranjanju narodne identitete, prežete tudi z jugoslovansko (državna pripadnost), hkrati pa so bila vsa ta prizadevanja prežeta z močnim ideološkim nabojem in metodami spremljanja in oviranja dejavnosti ljudi, ki so delovali ali samo mislili drugače. Kako naj si odgovorimo na dejstvo, da so na srečanjih evidentirali, kdo se jih je udeležil, in še posebej, kdo ne, in o tem pisali poročila za Ljubljano? S tem ne zanikam, da npr. kak znani slovenski ansambel narodnozabavne glasbe ni prinesel Slovincem v tujini »koščka domovine«, vendar ostane grenak priokus, ko gledamo danes na to skozi ohranjene dokumente, ki nam odkrivajo temna ozadja sicer na zunaj bolj ali manj pomembnih kulturnih in družabnih prireditev za izseljence in delavce na začasnem delu v tujini. Samo zaradi svetlih strani odnosa domovine do Slovencev v tujini ne smejo izključiti tudi temnih strani, ki so nastale kot posledica delovanja sistema, ki se je zrušil konec osemdesetih let 20. stoletja.

Namesto zaključka

Moja dosedanja razmišljanja so povezana z vprašanjem, zakaj se še danes pogosto srečujemo z negativnim odnosom do Slovencev

⁷⁹ Med slovenskimi delavci v zahodni Evropi naj bi bila najbolj aktivna duhovščina, saj so ocenjevali, da je od teh delavcev vsaj 30.000 »deklarirano« vernih. Bali so se njihove »indoktrinacije s klerikalnimi težnjami«, kar bi bilo nevarno tudi ob njihovi vrnitvi v domovino. Del duhovščine po njihovem mnenju ni bil »odprto sovražen«, čeprav ni izgubil »nepomirljivega odnosa do družbene stvarnosti v domovini«.

in njihovih potomcev v tujini. Odklanjajoči in celo sovražni odzivi niso tako redki, npr. v sferah javnega, zlasti političnega in kulturnega življenja, ko se ta odpor do posameznikov marsikdaj strni v oznake »tujci«, »emigranti«, »Argentinci«, »bajukovci« ipd. Posebej je to presenetljivo, ko gre za osebe, ki so bile rojene po letu 1945 ali so večino svojega življenja preživele ali še vedno živijo v tujini. Tovrstno etiketiranje je doletelo tudi posameznike, ki so odšli v tujino, tam uspeli in se hoteli vrniti domov na delovna mesta, ki ustrezajo njihovemu znanju, izkušnjam in ugledu. Zakaj takšen odpor do njih? Mnogi se v odklanjanju sklicujejo na njihov drugačen svetovni nazor, ideološko in politično gledanje na svet (kot da se v Sloveniji ne spoštujejo načela demokracije in idejnega pluralizma), drugi s prstom kažejo na njihovo neslovensko državljanstvo, tretji jim očitajo domobranksko preteklost, čeprav so bili rojeni po vojni, četrti, da ne poznajo Slovenije in ne razumejo njenega razvoja (kar velja za v tujini rojene), in še bi lahko našteval. Mogoče tiči del odgovora v analizi korenin odnosa »domovine« do Slovencev po svetu in njihovih potomcev, ki sem ga orisal v tem prispevku. Težko pa je dajati zaključke, čeprav se nam vsiljuje vsaj eden, in sicer, da so (bili) izseljenci v najširšem pomenu besede vedno objekt nazorske, ideološke ali politične »obdelave«, teženj po njihovi kontroli, nadzoru, obvladaniosti, njihova zamolčanost, najdemo pa tudi izraze odkritosrčne skrbi zanje v želji, da se jim pomaga, posreduje delček domovine v tujini. Prikazani trije primeri nam kažejo bolj temno kot svetlo stran pogledov nanje. Drugače povedano: če bi še tako iskali, bi težko našli svetle (pozitivne) odzive na odhajanje in življenje Slovencev, kaj šele njihovih potomcev, v tujini. Kje še tičijo vzroki za negativen odnos do tistih, ki so odšli? Mogoče lahko del odgovora najdemo tudi v »psihologiji slovenskega človeka«, če se pri tem sklicujem na Antona Trstenjaka.⁸⁰ Kakor koli že, izseljenstvo v celoti, in v današnjem primeru glede vprašanja odnosa do njega s strani izvornega okolja, zahteva kompleksno obdelavo, drugo vprašanje pa je možnost *udejanjenja*, če uporabim Kocbekovo opredelitev, tj. dejanske vsestranske znanstvene osvetlitve, pogloblitve in razjasnitve tega vprašanja. Ali si Slovenci to sploh želimo?

⁸⁰ Anton Trstenjak – Erwin Ringel, *O slovenskem človeku in koroški duši*, Celovec – Ljubljana – Dunaj: Mohorjeva založba, 1992.

SUMMARY

“The emigration is a cancerous wound on the body of our nation”

The relation of the state, the Church and of the reasoning individuals to the emigration of Slovenes and to their lives in new environments in the 20th century demonstrates to us the negative or declinatory attitude towards that phenomenon. The fewness of Slovenes is supposedly as well a consequence of emigration, and of numerous demographic causes, for example the decrease of births, denationalisation pressures of the powerful neighbouring nations, and in the last part of that century ideological backgrounds as well. The treatise is based on three concrete examples. Firstly, the address of bishops of the Illyrian province to their believers and clergymen in a pastoral epistle from 1913, secondly the contemplation of the reasoner Edvard Kocbek on Slovene emigrants from 1938, and thirdly, the dealing with the problematic concerning temporary employment of Slovene workers abroad from 1975, which was carried out in the frame of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia. Common to all the three is a more or less expressed negative or at least concerned relation to the entire or part of Slovene emigration. If concern about massive emigration of Slovenes from national, religious and moral reasons was in the Austrian period up to 1918 in the forefront, the principal was in the thirties of the 20th century the concern of intellectuals, for example Edvard Kocbek, about assimilation and downfall of emigrants in new environments. A special relation towards emigrants was valid in the time of the second Yugoslavia. The relation of the state and of the ruling ideology was negative towards all emigrants – to the after war refugees in particular – who did not agree with the new regulation in the state, and observant towards all others who left the state because of economic reasons. The disinclination towards Slovenes who live abroad and those who have returned to Slovenia is perceived at present as well. That indicates to a negative aspect that we follow to the past.

Kanalska dolina: Identitetne politike med slovensko govorečimi v Italiji

IRENA ŠUMI

Organizirano slovenstvo v Kanalski dolini: kratka zgodovina

Kanalska dolina leži na italijanski strani tromeje med Italijo, Avstrijo in Slovenijo. Dolga je 23 kilometrov in v najširšem delu, na stičišču Trbiža in Žabnic, široka kilometer. Prebivalcev je približno 9000; v 20. stoletju jih ni bilo nikoli več kot 12.000. Dolina, ki je bila ekonomsko zelo obubožan del cesarske avstrijske Koroške, je imela pretežno kmečko slovensko govoreče prebivalstvo in pretežno urbano nemško govorečo populacijo, razmerje med njima pa je bilo vedno za kak tisoč ali poldrugi tisoč ljudi v korist tistih, ki so se šteli za Nemce. Leta 1919 je bila dolina priključena Italiji; italijanizacija je bila po političnem porazu do tedaj elitnega nemštva v letih 1921 in 1922 zelo nagla in uspešna. Višek je dosegla s fašističnimi opcijami med letoma 1938 in 1943, ko se je 60 do 70 odstotkov domačega, tj. nemškega in slovenskega prebivalstva odselilo v rajh, večinoma na področje današnje sosednje avstrijske Koroške. Danes »staroselci« in njihovi potomci nasproti prišlekom iz osrednje in južne Italije predstavljajo približno četrtno prebivalstva; med njimi je potomcev nekdanjih dolinskih Nemcev komaj peščica.

V sedemdesetih letih 20. stoletja, točneje v letu 1976, sta bila v Kanalski dolini ustanovljena tečaja slovenskega knjižnega jezika in slovenskega glasbenega pouka. Ustanovitelja, domačin Salvatore Venosi¹ in tedaj iz Benečije novodošli župnik v Ukvah in Ovčji vasi Mario Gariup,² sta zatem pobudila še vrsto ustanov in akcij, ki so se programsko uravnale k politični uveljavitvi slovenstva v dolini.³ Že

¹ Salvatore Venosi (1938–1996) je bil kulturni delavec, raziskovalec, pedagog in politik, v zadnjem desetletju življenja osrednja osebnost organiziranega političnega slovenstva v Kanalski dolini. Za biografske in bibliografske podatke gl. enkratno publikacijo SKSP (anonimno 1996).

² Župnik Gariup je v faro prišel potem, ko so Ukljani s peticijo od videmskega nadškofa zahtevali slovensko govorečega duhovnika; prejšnji župnik namreč ni znal slovensko (prim. tudi Minnich 1993).

³ Tudi kontinuiteta teh organizacij je bila podobno kot poučevanje slovenščine pre-

v šestdesetih letih je bilo ustanovljeno društvo *Planinka*; v osemdesetih se je širjenje slovenofilskih dejavnosti, predvsem pa organizacij nadaljevalo: ustanovljena sta bila *Slovensko prosvetno društvo Lepi vrh* in *Slovenski klub*, ki pa jima ni bilo usojeno kako daljše delovanje.⁴ V letu 1983 je bil vzpostavljen tudi lokalni sedež *Slovenskega raziskovalnega inštituta* (SLORI), ki ga je od ustanovitve do smrti (1996) vodil Venosi. – *Slovensko kulturno središče Planika* (SKSP) je bilo ustanovljeno v februarju 1997 in je naslednik *Slovenskega kulturnega društva Planika* (SKDP), ki je začelo delovati leta 1993. SKSP je poleg kulturniškega repertoarja SKDP pod svojo streho združilo več dejavnosti: slovensko *Glasbeno šolo Tomaž Holmar*, naslednico prejšnjih glasbenih tečajev pod okriljem tržaške *Glasbene matice*, ki je bila ustanovljena leta 1994, *Sklad za slovensko kulturo Ponce*, ki je bil vzpostavljen leta 1995, in leta 1998 ustanovljeno slovensko knjižnico, imenovano po leta 1996 preminulem Salvatoreju Venosiju.

Konec osemdesetih in začetek devetdesetih let namreč zaznamuje razhod prej enotnega, zelo dejavnega in včasih kar militantnega slovenskega aktivizma v dolini v dve »smeri«: ena, katere duhovni vodja in pobudnik je po splošnem prepričanju med domačini župnik Gariup, se je usmerila v glavnem k negovanju ljudskocerkvenih tradicij – posebej priljubljeno je zborovsko petje tako sakralnega kot tudi ljudskega sporeda – ob hkratnem precejšnjem nacionalističnem ekskluzivizmu: zlasti npr. ta struja vztraja pri razločevalnem, če ne naravnost odklonilnem odnosu do dolinskih Nemcev; potemtakem gre za nekakšen »tradicionalizem« ali politično desničarstvo, čeprav so, nekoliko paradoksalno, njegovi nosilci povsem opustili vsakršna pedagoška prizadevanja v slovenskih kodih,⁵ javno pa trenutno z ničemer ne izpostavljajo svojega slovenstva. Formalizirala pa se je ta struja nedavno,

kinjena po letu 1919; vsaj v Ukvah so pred tem nekatere obstajale, npr. hranilniška in posojilniška zveza, kot navaja npr. Minnich 1993: 107. Novejši vir za zgodovino slovenskih organizacij in ustanov v dolini je tudi Dolhar 1999.

⁴ Prvo društvo od naštetih, *Planinka*, je bilo uradno ustanovljeno in registrirano na okrajnem notariatu, društvo *Lepi vrh*, ki ga je pobudil župnik Gariup, pa ne. Nasprotno pa se npr. *Slovenski klub*, ki je bil uradno registriran, nikoli ni formalno razpustil, temveč so dejavnosti v letu 1989 zaradi notranje blokade v odločanju med člani zamrle. – Vse od šestdesetih let se je ustanavljala in opuščala tudi vrsta slovenskih pevskih zborov.

⁵ Tako je npr. župnik Gariup v letu 1988 opustil slovenski verouk v Ukvah (prim. Šumi in Venosi 1995: 146). – Po prepričanju domačinov je podloženo stališče, ki ga župnik razglaša tudi v kontekstu svojih pridig, da morajo za slovenski jezik, zlasti njegovo domačo različico, skrbeti v družinah sami; izvajanje verouka v italijanščini (češ da otroci tako ali tako ne razumejo slovenščine) tem smislu nekateri Ukljani doživljajo kot moralni pritisk v to smer. – V zvezi s tako ali podobno predstavo o gojenju slovenščine se v krogu slovenskih »tradicionalistov« sporadično pojavljajo tudi mnenja, da bi bilo treba poučevati domače narečje.

v letu 1998, z ustanovitvijo združenja *Don Mario Černet*,⁶ v poznih osemdesetih in v devetdesetih letih jo je označevalo tudi sporadično izhajanje publikacije *Ukve – župnijski vestnik*,⁷ ki jo je izdajal župnik Gariup, in njegova kar obsežna publicistika o dolinskih starožitnostih, lokalni cerkveni zgodovini in podobnem.⁸

Struja, ki sem jo priložnostno poimenovala tradicionalistično, ima za svojo naravnost precejšnjo zgodovino in jo je mogoče vsaj delno označiti za dedinjo manjšinskega političnega sloga sedemdesetih let. Nekakšen začetek organizirane politične prisotnosti slovenstva na lokalnem in pokrajinskem prizorišču je bila namreč ustanovitev *Slovenske liste* ob občinskih volitvah v eni od obeh dolinskih občin, Naborjet-Ovčja vas (druga je občina Trbiž) v letu 1970 (prim. Šumi in Venosi 1995: 89). – Na področju kulturne politike ali politike kulturnega uveljavljanja slovenstva pa njeni začetki segajo nazaj do prvih prizadevanj za uvedbo privatnih tečajev slovenskega jezika, ki jih je še pred začetkom pouka, v letu 1975, zaznamoval spor z lokalnim didaktičnim ravnateljstvom zaradi rabe šolskih prostorov. Spor je imel velik politični naboj, saj je tečaj želel v prostore javne osnovne šole privedi pouk slovenskega jezika prvič po koncu utrakvističnih nemško-slovenskih osnovnih šol, ki jih je ukinila italijanska priključitvena oblast v letu 1921 (prim. Šumi in Venosi 1995: 63sl.; 121sl.). – V tedanjem manjšinskem političnem slogu so predlagatelji tečajev slovenščine sprožili obsežno protestno izjavljanje in demonstracije po vsem slovenskem zamejstvu in »matici« (prim. prav tam, str. 93–94). Na solidarnostnih izjavljanjih in akcijah so v letu 1977 s tečajem povezano dogajanje v Kanalski dolini med drugim označevali, kot je zapisal tržaški Primorski dnevnik,⁹ kot »prerod na skrajnem zahodnem robu slovenskega kulturnega prostora in narodnostnega ozemlja slovenske skupnosti v Italiji«.

Mnenje mnogih domačinov je, da se je nekako v odgovor na tovrstni slovenski nacionalistični aktivizem leta 1980 osnoval *Kanaltaler Kulturverein*, združenje dolinskih izjavljenih Nemcev, ki so v tej

⁶ Društvo se imenuje po žabniškem župniku tega imena, ki je služboval v letih 1962–1984 (prim. Šumi in Venosi 1995: 30).

⁷ V tej publikaciji je prišlo tudi do enostranskega izbruha napetosti med obema »strujama« v politični reprezentanci dolinskega slovenstva, ki jo je zaznamoval precej oster razhod prejšnjih tesnih sodelavcev, Gariupa in Venosija, v letu 1988; ton tega obračunavanja je bil takšen, da je pobudil celo nekaj zasebnih tožb proti izdajatelju Gariupu. – Gre za *Ukve – župnijski vestnik*, ki je zadnjič izšel v letu 1996.

⁸ Gariupovi knjigi, katerih naslova sta indikativna za njuno snov in ton obravnave, sta npr. iz let 1989 in 1998: *I parroci di Ugovizza: 500 anni di vita paesana*, Cividale del Friuli, in *Valbruna: Persone e vicende di un paese delle Alpi Giulie occidentali (Appunti per la storia)*, Cividale del Friuli.

⁹ Z dne 9. marca 1977, str. 6. – Več o tem v Šumi in Venosi 1995: 94.

obliki obnovili neko starejšo politično tradicijo: leta 1886 ustanovljeni *Kanaltaler Schulverein*, ki je bil pomemben lokalni germanofilski dejavnik v okviru bojev za prevlado med slovenskim in nemškim nacionalizmom v zadnjih desetletjih avstrijskega cesarstva.¹⁰ Steinicke (Minnich 1993: 108) namreč meni, da je afero v zvezi z rabo ukljanskih šolskih prostorov za potrebe privatnega slovenskega tečaja mogoče gledati tudi kot kratko repolarizacijo odnosov med skupnostna slovensko in nemško govorečih po vzoru na položaj pred prvo svetovno vojno, saj so slovenski aktivisti poudarjali dejstvo, da nemščina je uvrščena v šolski kurikulum, slovenščina pa ne, kar da ni v nobenem sorazmerju ne z zgodovino ne z aktualnim stanjem. – Tečaji slovenskega jezika so se v letu 1989 iz šolskih prostorov izselili in so potekali najprej v tedaj novih prostorih sedeža SLORI v Ukvah (ki je po letu 1993 tudi sedež SKDP oz. SKSP) in deloma v žabniškem župnišču, po letu 1995 pa izključno v prostorih sedanjega SKSP v Ukvah.

Slovensko kulturno društvo (1993) in Središče (1997) Planika

Druga struja, ki jo je v okviru že omenjenega, leta 1993 ustanovljenega *Slovenskega kulturnega društva Planika* (SKDP) odločilno profiliral in do svoje smrti tudi vodil Salvatore Venosi z nekaj sodelavci, pa je postopoma zavzela radikalno preurejeno držo do vprašanj identitetnih politik in slovenstva v Kanalski dolini, v veliki meri razbremenjeno vsakovrstnih nacionalističnih esencij. Eno od neposrednih spodbud za tako oblikovano stališče so predstavljali sočasni rezultati raziskovalnega spremljanja tečajev slovenskega jezika v Ukvah in Žabnicah, ki so razkrivali jezikovni položaj v neposrednem okolju otrok-tečajnikov, s širjenjem opazovanj pa tudi socialno lego slovenskih kodov in strategije upravljanja z identitetnimi pripisi v različnih dolinskih socialnih področjih in javnostih. Rezultati teh opazovanj so se objavljali več let (Šumi in Venosi 1990, 1993, 1995; Šumi 1996).¹¹ Te preiskave so v dobršni meri slonele na obči zaznavi, ki jo je strokovno prelomno ubesedil ameriški antropolog in preučevalec

¹⁰ Obstajal je vse do leta 1921, ko so italijanske oblasti njegovo dejavnost povsem marginalizirale. Nasprotja med *Schulvereinom* in slovenofilskimi organizacijami in tiskom so tedaj dobila razviden pečat aktualne politične polarizacije levo-desno: proslovensko gibanje se je predstavljalo kot klerikalno, pronemško pa kot »židovsko-liberalno«. – Več o tem v Šumi in Venosi 1995: 55–70.

¹¹ Skozi projekt *Socialna lega slovenskega jezika v Kanalski dolini: Empirična raziskava v družinah slušateljev tečaja slovenskega jezika*, ki je v okviru SLORI potekal v letih 1997, 1998 in 1999, so bile iztočnice iz teh opazovanj še razširjene in aplicirane na način, o katerem sem podrobneje pisala v Šumi 1998, 2000a.

Kanalske doline v osemdesetih letih Robert Gary Minnich (1993), da namreč slovensko govoreči v Kanalski dolini v ogromni večini tega svojega jezikovnega repertoarja ne zaznavajo kot znaka kulturne ali celo politične/nacionalne slovenskosti.

Premisleke o teh razmerjih so v SKDP na začetku leta 1993 kot že nesporno osrednja slovenska organizacija v dolini prevedli v nekaj operativnih vodil za svoje delo, to pa vzdolž določnic, ki jih je Salvatore Venosi v enkratni številki *Informacijskega lista* SKDP očrtal takole:

Kulturno društvo Planika je med tistimi manjšinskimi dejavniki v Italiji, ki hoče k bodočemu zakonsko zaščitenemu sožitju v Videmski pokrajini¹² aktivno prispevati. Lahko bi torej rekli, da smo med tistimi, ki bodoče sožitje že sprejemajo kot stvarnost. Pri tem pa nas vodi nekaj kratkih, a jasnih načel: nikogar ne silimo, da bi se štel za Slovenca, spoštujemo vsako tovrstno izbiro, toda verjamemo, da imajo Slovenci v Kanalski dolini vso pravico do obstoja. Vemo in verjamemo, da različnost bogati, enoličnost in enoumje pa duši in poneumlja. Znanja o slovenski zgodovini, jeziku in kulturi pa ne ponujamo le Slovencem, temveč tudi vsem našim sodolincem, Italijanom, Nemcem, Furlanom, Rezijanom ... Edino znanje in razumevanje sta namreč ključ do dejavnega, plodnega sožitja, ki lahko zagotavljata negovanje in ohranjanje našega edinstvenega življenjskega utripa: ta pa nikoli v zgodovini doline ni bil enojezičen in enokulturn, temveč vedno pisan, različen in bogat. Čeravno namreč zgodovina do naše doline nikoli ni bila posebno radodarna z gospodarsko bogatijo, je bila pa tembolj odprtih rok z vsakovrstnimi viharji, ki so našo podobo izoblikovali v to, kar danes je. V tej mnogovrstnosti vidimo bogastvo, ki ga velja ohranjati. (Venosi 1995a: 1)

Ob drugi priložnosti, na mednarodnem posvetu *Večejezičnost na evropskih mejah: primer Kanalske doline* v letu 1995, pri katerem je SKDP sodelovalo kot soorganizator, je Venosi napravil podobne poudarke, neposredni povod pa je bila tedaj odstranitev slovenskih frančiškanov iz žabniške fare po odločitvi videmske škofije, s čimer je bila prekinjena večstoletna kontinuiteta slovenskega maševanja in verskega pouka v dolini:

... temelj doline je, čeprav trojezičen, kulturno enoten. V to enotnost so stoletja spadale mnoge reči: gasilsko društvo, ki je po izvoru nemška ustanova; domač dialekt v hiši in med sosedi, nemško

¹² Gre pač za t. i. globalni zaščitni zakon, katerega več zaporednih osnutkov je bilo v postopku v italijanskem parlamentu skoraj trideset let in ki je bil sprejet 15. februarja 2001.

pozdravljanje na cesti, pa slovenska maša v cerkvi. [...] Mnogim je težko dopovedati, da slovenščina v cerkvi ni le stvar pridobivanja prostora za etnične Slovence. [...] Z uvajanjem vedno bolj enojezičnega maševanja, ki nam grozi, torej ne bo zožen le prostor dolinskim Slovencem, temveč vsem staroselcem: s tem bi bila bistveno ranjena in okrnjena naša dolinska kultura in način življenja. Oblastni nacionalizem je vedno slep za take vidike, saj domačinski jezik enači z drugim nacionalizmom, ki ga šteje za sovražnega ali pa vsaj konkurenčnega, mi dolinci pa stvar občutimo kakor rez v svoje živo tkivo. Povedati je namreč treba, da so ljudje v naši dolini povečini kaj nezainteresirani za kake nacionalne pripadnosti. (Venosi 1996: 46)

Ob ustanovitvi v letu 1997 so člani naslednika društva Planika, SKSP, v svoj temeljni programski dokument zapisali podobna vodila, ki v svojih formulacijah v prvi, uvodni točki hkrati oznamujejo neki drug, nov in močno pomenljiv odnos: odnos SKSP do manjšinske politike Slovenije na eni strani in do t. i. krovnih slovenskih manjšinskih organizacij v Italiji na drugi:

(1) Afirmirati politiko, ki jo v zadnjih letih uspešno uveljavlja *Urad za Slovence po svetu Ministrstva za zunanje zadeve R Slovenije*, ki temelji na posamičnem, namenskem in projektnem financiranju za kulturno preživetje Slovencev v zamejstvu vitalnih ustanov in dejavnosti. Zgoraj našete, delujoče slovenske ustanove v Kanalski dolini¹³ so se v tem smislu orientirale že pred leti, z doslednim zavračanjem preživele dvopartitne politične razdeljenosti manjšine; z zavračanjem zamejskega centralizma, saj menimo, da je situacija Kanalske doline povsem drugačna kot npr. tista na Tržaškem; in z doslednim izvajanjem projektno orientiranega programa. (2) Glede na dosedanje nemajhne uspehe v delu zgoraj naštetih slovenskih organizacij v Kanalski dolini razširiti in nanovo strukturirati področja dela in njihovo organizacijo. To kvalitativno in organizacijsko rast utemeljujemo z dosedanjimi dosežki, ki so dokumentirani, in z izsledki, ki jih je produciralo raziskovalno delo med slovensko govorečo skupnostjo. Delo zadnjih let je imelo očitne pozitivne mobilizacijske učinke med prebivalci Kanalske doline, kjer danes obstaja trden konsenz na ravni civilne družbe o medsebojnem sožitju brez antagonizmov, in kjer sta si slovenski jezik in kultura občutno razširila življenjski prostor.¹⁴ (Str. 1)

¹³ Mišljene so pač tiste dejavnosti in organizacije, ki jih je SKSP strnilo pod svojo streho.

¹⁴ *Slovensko kulturno središče Planika v Kanalski dolini: Programski dokument*, februar 1997 (dokument ni datiran). Podpis: Rudi Bartaloth, predsednik. – Vir: arhiv tajništva SKSP.

V zaključni, tretji točki, naslovljeni *Izvajanje delovanja*, pa dokument v šestih alineah navaja tale načela:

- (1) za izključno strokovno podloženo oblikovanje programa dela Središča; (2) za spoštovanje načel preseganja vsakršnega etnocentrizma v načrtovanju, izvajanju in ciljnih delovanja, in v zvezi s tem (3) za aktivno in konstruktivno sodelovanje s predstavniki in organizacijami drugih manjšin in drugih delov civilne družbe v regiji; (4) za aktiven program seznanjanja vseh prebivalcev doline predvsem s sodobno slovensko kulturo in jezikom; (5) za konstruktivno sodelovanje z lokalnimi oblastmi (občini Trbiž in Naborjet, kakor tudi lokalna Gorska skupnost), ki so delu slovenskih organizacij [v Kanalski dolini] že do sedaj izkazale veliko naklonjenost; in (6) za odgovorno oblikovanje projektov in transparentno projektno financiranje. (Str. 2)

Omemba »nemajhnih uspehov v delu ... slovenskih organizacij« v zgornjem citatu se nanaša na več stvari: prvič, na realizacijo letnega programa dejavnosti, ki je obsegal tri ure slovenskega jezikovnega pouka na teden na otroka, tečaje dela z računalnikom, glasbeno šolo, v povprečju vsaj eno kulturno prireditev (koncert, obisk ali nastop kakega umetnika, razstavo, pevsko revijo itd.) na mesec, jezikovne počitnice na slovenski Obali z intenzivnim tečajem slovenskega jezika (in vmes nekajkrat tudi angleškega jezika), jezikovne tečaje za srednješolce in odrasle, tradicionalne letne prireditve (*Dan slovenske kulture*, miklavževanje), zaključne produkcije glasbene šole in jezikovnih tečajev, otroške raziskovalne taborne itd.; skratka delovanje, ki je celo lokalne občinske oblasti navedlo v javno izjavo, da je »slovenska skupnost v Kanalski dolini kulturno najbolj dejavna«. ¹⁵ – Drugič pa je s tem mišljena uspešna navezava stikov z različnimi vladnimi in nevladnimi uradi, organizacijami in ustanovami v Sloveniji, pa tudi z lokalnimi ustanovami, ¹⁶ v povezavi s katerimi SKSP uresničuje velik del orisanega programa. ¹⁷

Po povedanem je torej mogoče vsebine politične reprezentacije

¹⁵ Po izjavi predsednika SKSP v zapisniku s sestanka SKSP, SKGZ, SSO in predstavnikov Urada za Slovence po svetu in v zamejstvu v Ukvah 2. marca 1999. – Vir: arhiv SKSP.

¹⁶ Tako se npr. občina Trbiž redno pojavlja kot soprirediteljica jezikovnih tečajev za odrasle, pa tudi kot sponzor nekaterih akcij in prireditev SKSP, npr. otroškega raziskovalnega tabora o hišnih imenih v Žabnicah, ki je potekal avgusta 1999. – Manj uspešno je navezovanje stikov in sodelovanja z nemškimi *Kulturvereinom*; predstavniki slednjega tovrstnih pobud SKDP oz. SKSP v letih 1996 in 1997 niso sprejeli in se celo ne udeležujejo prireditev SKSP, čeprav so nanje redno vabljeni.

¹⁷ Posebej gre omeniti, da je SKSP od leta 1993 pri oblasteh v Sloveniji registrirano kot izobraževalna ustanova v zamejstvu, ki jo redno financira slovensko ministrstvo za šolstvo; to jim je omogočilo opremo učilnic, nabavo učnih materialov, vključitev

slovenstva, ki jih v Kanalski dolini tako rekoč monopolno zastopa SKSP, na kratko strniti v tri med seboj močno povezane in soodvisne tematike:

- odnos do identitetnih politik sploh in slovenstva posebej;
- lokalnopolitične reprezentacijske in komunikacijske strategije; in slednjič
- odnos z drugimi slovenskimi manjšinskimi organizacijami, zlasti v Italiji.

Če naj kar takoj na kratko označimo najprej našteto, ki je drugima dvema očitno nadrejena, bi lahko rekli, da je SKSP zavestno uvajala in vzdrževala različico t. i. kritičnega multikulturalizma, ker je izrecno pripoznala svobodo identitetnih izbir in se odpovedala (slovenskemu) »etnocentrizmu« v svojem javnem delovanju, kot smo navedli zgoraj. – Taka sporočila je v lokalno javnost posredovala skozi več dejavnosti, predvsem pa konsistentno in načrtno ob t. i. *Dnevu slovenske kulture*, ki ga tradicionalno prireja zadnji petek v februarju (s tem se dogodek veže na praznovanje *Prešernovega dneva* kot nacionalnega praznika v Sloveniji). Programi teh prireditev so izrazito indoktrinacijskega značaja v smeri uveljavljanja označenega multikulturnega pogleda: vsakokrat so posvečeni temu ali onemu slovenskemu avtorskemu literarnemu opusu, ki se ga pazljivo kontekstualizira v obliki distanciranja od nacionalističnih interpretacij; osrednji povabljeni, izvajalci glasbenih točk in recitacij, so vedno z »visoke« slovenske nacionalne kulturne scene;¹⁸ osrednja točka vsakoletnega programa pa je nagovor

v projekt računalniškega opismenjevanja pri Zavodu za šolstvo RS, ki je za SKSP opremilo majhno računalnico, ter nabavo majhne slovenske klasične knjižnice za otroke in odrasle ter nekaj sto enot video materiala. – Podobno trajno financersko razmerje in programsko sodelovanje – pač v okviru zadevnih politik teh uradov in organizacij – je SKSP navezalo tudi npr. s slovenskim Ministrstvom za kulturo in Zvezo organizacij za tehnično kulturo Slovenije (ZOTKS). – Viri: arhiv SKSP.

¹⁸ Tako so bile npr. zadnje tri proslave posvečene zapovrstjo opusom Kajetana Koviča in Svetlane Makarovič, Otona Župančiča in Jovana Vesela Koseskega. – Med izvajalci programa so bili v zadnjih letih med drugimi pokojna pisateljica, pesnica in igralka Berta Bojetu-Boeta, operna prvakinja iz Ljubljane, sopranistka Milena Morača, pevka in igralka Jerca Mrzel, duo Sedmina (etnomuzikologa Klarisa M. Jovanovič in Venca Dolenc), kantavtor Vlado Kreslin ter pesnika Miklavž Komelj in Ervin Fritz. – Dnevi slovenske kulture, ki tradicionalno potekajo v beneški palači v Naborjetu, se vsakokrat udeležuje tudi politična reprezentanca izmed manjšin in iz Slovenije ter predstavniki lokalne politike. Med drugimi so proslave v zadnjih letih gostile pokojnega senatorja italijanske republike, Darka Bratino, državnega sekretarja v Uradu za Slovence po svetu in v zamejstvu pri Ministrstvu za zunanje zadeve, dr. Petra Venclja (v mandatu pred letom 1996), predstavnike slovenskega šolskega ministrstva, slovenske konzule v Trstu in Celovcu, predsednike in predstavnike zamejskih organizacij itd. – Tudi sicer ima SKSP zelo razvejane politične

predsednika SKSP, ki se v celoti predstavi v dveh verzijah, slovenski in italijanski, in vsebuje npr. takele poudarke:

... naši začetki [v SKDP] so bili skromni, toda natanko smo vedeli, kaj hočemo. Tako vedenje je vsakemu začetniku, ki koraka tako rekoč v temo, v veliko pomoč. Z nami je bilo enako. Hoteli smo, na kratko, stopiti med Slovence v Kanalski dolini in vsem zamejstvu kot apolitični, izključno v vprašanje človekove polnosti, samouresničenja, človekove identitete naravnani dejavniki; in drugič, povedati nam in vam jasno in glasno, da vaše in naše vsakovrstno znanje o vas in o nas lahko bistveno pripomore k sožitju vseh ljudi v naši dolini.¹⁹

Čeprav dandanes na pesnikovo [Prešernovo] zanosno slovenstvo in panslovanska občutja gledamo kot na specifični njegovega časa, časa, ki je najavljal dolga desetletja neizprosnih nacionalističnih sovražnosti v evropskem prostoru, časa, ki je komajda za nami, pa njegovo osrednje sporočilo še danes ohranja veljavo: prepričanost in nestrpnost je iz sveta mogoče pregnati, vsebina dobre misli, ki ljudi med sabo brati, pa je prav verovanje v to. [...] Ostali so nam [kot zapuščina 19. in 20. stoletja] zapisani jeziki, ki so s svojo dognanostjo in izrazno močjo sami na sebi živeče, mavrične umetnine. Nekdaj so nas ločevali, zdaj pa je čas, da nas začnejo povezovati. Ostali so nam bridki, včasih strahotni spomini na čas radikalnega razlikovanja med narodi: danes vse bolj spoznavamo, da so bili časi ekskluzivističnih nacionalizmov, ki so tudi našo dolino tako hudo prizadeli, naša skupna tragična zgodba in dediščina. To dediščino pa moramo dobro poznati, predvsem zato, da ne bi bili nikoli več žrtve takih ideologij; ...²⁰

Izrazito didaktično naravnana je bila tudi proslava leta 1996, na kateri se je skozi predstavitev Prešernovega nemškega pesnjenja govorilo o političnih, zgodovinskih in kulturnopolitičnih kontekstih Avstro-Ogrske in narodnostnih gibanj sredine 19. stoletja. – To tematiko, razmere v bivšem avstrijskem cesarstvu, sta SKSP in njegov predhodnik, SKDP, sistematično izkoriščala na več ravneh: za lokalne javne rabe,

stike zlasti s Slovenijo, saj so v preteklih nekaj letih (mandatno obdobje 1996–2000) dolino obiskali med drugimi predsednik slovenskega parlamenta, dr. Janez Poldosnik, z delegacijo parlamentarnega Odbora za Slovence po svetu in v zamejstvu in njenim predsednikom mag. Marijanom Schiffrerjem, delegacija vseh slovenskih parlamentarnih strank pod vodstvom mag. Schiffrerja, kulturni minister Jožef Školč s številnim spremstvom, predstavniki šolskega ministrstva ter večkrat Mihaela Logar, naslednica dr. Venclja v omenjenem uradu, itd. – Vir: arhiv SKSP.

¹⁹ Govor predsednika SKDP Antona Sivca na Dnevu slovenske kulture, februar 1997. – Vir: arhiv SKSP.

²⁰ Govor predsednika SKSP Rudija Bartalotha na Dnevu slovenske kulture, februar 1999. – Vir: arhiv SKSP.

računajoč pri tem na precejšnjo identifikacijsko nostalgijo za starim cesarstvom in občim idealiziranjem moderne avstrijske države (prim. Šumi 1996: 187; Šumi in Stuhlpfarrer 2000), pa tudi v obliki navezovanja na avstrijske koroške manjšinske organizacije, poudarjajoč pri tem večje zgodovinske in miselne sorodnosti s koroškim kot pa s preostalim italijanskim zamejskim prostorom; ta poudarek predstavlja stalnico v politični reprezentaciji slovenstva v dolini že vsaj od zgodnjih osemdesetih let dalje (prim. Šumi in Venosi 1995: 100) in je bila vedno instrumentalnega pomena pri širjenju in utrjevanju predstave o izjemnosti in drugačnosti Kanalske doline ob Slovencih v Italiji.

Konflikt SKSP s krovnicima organizacijama

Ta poudarek je osrednjega pomena pri odnosu SKSP in njegovega predhodnika do nosilcev političnih reprezentantov slovenske manjšine iz drugih delov t. i. italijanskega zamejstva, z Goriškega, s Tržaškega in iz Benečije. V zadnjih letih je ta odnos zaznamoval precej obsežen načelni konflikt, ki ga je s stališča SKSP tvoril dvom v legitimiteto t. i. krovnic organizacij²¹ tako v vlogi političnih predstavnic vsega slovenstva v Italiji kot tudi v vlogi izključnih presojevalk potreb in delilk sredstev, ki jih v skladu s svojimi ustavnimi obveznostmi za Slovence zunaj svojega ozemlja zagotavlja država Slovenija in za kar sta organizaciji po letu 1995 dobili mandat slovenske vlade oz. njenega Urada za Slovence po svetu in v zamejstvu pri zunanjem ministrstvu (čeprav ta mandat nikoli ni bil formuliran in javno razgrnjen kot načelna politika).²² Ugovori SKSP so bili zapovrstjo takile:

prvič, Kanalska dolina je specifično področje, ki nima praktično nobenih živih zgodovinskih in kulturnih vezi z drugimi deli slovenstva v Italiji, zato krovni organizaciji, ki sta specifični regionalni zgodovinski tvorbi na Tržaškem in Goriškem, ne moreta predstavljati (zavednega) slovenstva, kaj šele stališč slovensko govorečih v dolini v celoti; krovni organizaciji s svojo politiko implicitno in eksplicitno kulturno in politično nivelizirata slovenski živelj v Italiji;

drugič, krovni organizaciji nimata nikakršnih strokovnih meril in utemeljenih, dolgoročnih prioritet za delitev sredstev Republike Slove-

²¹ V Italiji sta to levičarska Slovenska kulturnogospodarska zveza (SKGZ) in Skupnost slovenskih organizacij (SSO), katerih kontinuiteta sega v čas, ki smo ga zgoraj že označili kot formativnega za slovensko manjšino v Italiji (gl. o tem npr. Komac 1995; Mermolja 1998). – Po letu 1990 obstaja še t. i. tretja krovna organizacija, ki jo je ustanovil in jo vodi močno kontroverzni Boris Gombač.

²² Radikalne spremembe pa je seveda zaznati v tekočem letu, ko je urad kot osnovo za delitev sredstev iz ustavnih obveznosti Slovenije do manjšine uvedel projektno financiranje na osnovi enotnega razpisa.

nije, s čimer je ogroženo kakovostno delo, saj so načini razdeljevanja sredstev povsem arbitrarni; in

tretjič, krovni organizaciji kot največji in monopolni porabnici sredstev ne moreta biti hkrati tudi presojevalki potreb in delilki sredstev, ker taka ureditev krši temeljna demokratična načela.²³ – Jedro zahtev SKS Planika je bilo v več dopisih²⁴ predstavljeno takole:

(2) Po sestanku dne 16. junija 1998 je očitno, da je Urad za Slovence po svetu s t. i. krovnicima organizacijama sklenil dogovor, po katerem sta SKGZ [Slovenska kulturnogospodarska zveza] in SSO [Skupnost slovenskih organizacij] prevzeli nalogo pregleda terenske situacije v zamejstvu. Ob tem menimo, da to samo po sebi ni slabo, da pa je treba temeljito premisliti, kakšna naj bi bila vnaprej vloga t. i. krovnic organizacij. Številčnost članstva, pa celo uveljavljenost v tržaškem in goriškem prostoru namreč po našem mnenju ne moreta pomeniti kakega primata pri odločanju o Slovencih v zamejstvu. (3) Zaradi tega predlagamo, da se v procese odločanja o financiranju manjšine in o merilih za programe, ki jih bo Matica podpirala, začnejo neutegoma na organiziran način vključevati tudi slovenske ustanove, ki niso članice krovnic organizacij. [...] V tem smislu predlagamo, da se pregledu terenske situacije poleg predstavnikov t. i. krovnic organizacij pridružijo tudi nekateri predstavniki organizacij nečlanic. [...] (4) Obenem predlagamo, da se v okviru tako sestavljenih predstavnških teles začne tudi razprava o kriterijih za podporo manjšinskim programom, kakršni bodo organom v Matici gotovo v pomoč.

Treba je dodati, da v kontekstu klientele SKSP v Kanalski dolini ti organizacijski in finančni vidiki – bolj ali manj namenoma – niso prišli v javnost. Medtem ko je SKSP dosledno javno navajalo svoje neposredne financerje iz Slovenije (denimo ZOTKS, šolsko in kulturno ministrstvo), t. i. krovnic organizacij in razmerja z njimi v dolinski

²³ Ta stališča povzemam iz precej zajete dokumentacije (sklicev sej, zapisnikov srečanj, mnenj, pobud in ugovorov) o odnosih med SKSP na eni strani, SKGZ in SSO na drugi ter slovenskega vladnega Urada za Slovence po svetu in v zamejstvu, ki so ga vse našete manjšinske organizacije redno obveščale o tej pisni izmenjavi mnenj oz. mu dopise naslavljale. Vse našete strani so se srečale dvakrat: prvič na seji v prostorih Kluba slovenskih izobražencev v Trstu 15. junija 1998 in 2. marca 1999 na sedežu SKSP v Ukvah, 28. januarja 1999 pa je bilo predstavništvo SKSP poklicano v Čedad na sejo s predsedništvu obeh krovnic organizacij glede razdelitve sredstev za leto 1999. SKSP je dodeljena sredstva označilo ne le kot komaj polovico potrebne vsote, temveč tudi, kot rečeno, kot določeno po arbitrarnih, nestrokovnih merilih. V opisani dokumentaciji in na seji v marcu 1999 je potem zahtevalo razgrnitev metodologije in meril razdeljevanja sredstev, kar pa se ni zgodilo. – Vir: arhiv SKSP.

²⁴ Npr. v dopisih Mihaeli Logar, državni sekretarki v Uradu za Slovence po svetu in v zamejstvu (in v vednost SKGZ in SSO) z dne 26. junija 1998 in 9. septembra 1998. – Vir: arhiv SKSP.

javnosti niti ni omenjalo. S tem vedenjem je demonstriralo drugo jedro svojega ugovora na uveljavljeno hierarhijo slovenskih manjšinskih organizacij: krovni organizaciji v Kanalski dolini nimata nikakršne legitimnosti in sta kot dejavnici slovenske manjšinske politike na Goriškem in Tržaškem domačinom v dolini povsem neznan, njuna zgodovina in cilji pa slovenskim ljudem v dolini povsem tuji. SKSP je s tem odločilno oporekla premisi, na kateri krovnost sloni, da gre namreč pri slovensko govorečih ljudeh v Italiji za nekakšno »v bistvu«
»objektivno«
enotno populacijo, ki mora imeti enake samoopredelitve in politične cilje oz. ki jih je treba k takim skupnim ciljem »osveščati«: gre torej za različico razvojnostne, »napredkovne«
vere v identitetno afazijo, ki jo bomo v nadaljevanju razgrnili kot nosilno premiso tudi klasičnih slovenskih narod(nost)nih študij: SKSP nasprotno vztraja pri, rekli bi, avtenticizmu, tj. pri bistveni različnosti slovensko govorečih populacij, ki da jim je treba dati polno legitimnost; nosilna prepričanja krovnosti zato označuje kot (prisilno ali ideološko) nivelizacijo.

Slovenščina v javni šoli: historiat prizadevanj SKSP

Ob tem velja za ilustracijo vsega navedenega omeniti še eno pomembno prizadevanje SKSP za politično afirmacijo lastnega razumevanja slovenstva v Kanalski dolini, tem bolj zato, ker ga zaznamuje začetno sodelovanje²⁵ med obema zgoraj opisanima lokalnima strujama: prizadevanje za uvedbo pouka slovenskega jezika kot fakultativnega predmeta v kurikulum osnovnih šol v dolini.

Historiat te pobude kaže, da je bila začeta sicer zunaj prostora slovenskih političnih reprezentanc, da pa je politično slovenstvo v njej vendarle imelo odločilno zagovorništvo. Pokrajinske šolske oblasti so namreč zaradi zelo majhnega (in v trendu izrazito padajočega) števila šoloobveznih otrok v dolini uveljavile načrt, po katerem bi zaprli osnovne šole (ki so v Italiji štirirazrednice) v Ukvah, Žabnicah in Beli peči, slušatelje pa preusmerili v šoli na Trbižu in v Tablji. Obe občini, trbiška in naborješka, lokalne šolske oblasti in podružnica *Gorske skupnosti* so se temu načrtu uprle; da bi vaške šole obdržali, se je porodila pobuda, po kateri bi dobile poseben status skozi privedbo specifičnih učnih vsebin, med njimi tudi slovenskega jezikovnega pouka.

²⁵ SKSP je sicer vsaj dvakrat dalo pisno pobudo za sodelovanje obeh organizacij pri pripravi kulturnih dogodkov, in sicer za organizacijo prestižnega Dneva slovenske kulture in miklavževanja za otroke, vendar ni bilo odziva. Formalni stiki predstavnikov obeh struj beležijo en sam dogodek: sestanek vodstva SKSP s predsednikom združenja *Don Mario Černet* Gabrielejem (Gabrijem) Moshitzem 25. junija 1998, na katerem pa do dogovora o sodelovanju ni prišlo. – Viri: arhiv SKSP.

Na povabilo tedanjega naborješkega podžupana²⁶ se je v to razpravo, ki se je začela v maju 1997, vključilo tudi SKSP. V svojem nastopu na sestanku vseh pobudnikov in podpornikov je njegov tedanji predsednik med drugim dejal:

Kot povabljeni k tej debati torej predlagamo, da se takoj že od vrta do zrelostnega izpita v učni načrt šol Kanalske doline vključi začetkoma eksperimentalni, vendar obvezni pouk slovenskega jezika, ki bi se v vsem izenačil s položajem nemščine kot prvega tujega jezika v dolinskem osnovnem šolstvu. Takega predloga ne damo na slepo: zdi se nam namreč neobhodno, da bi slušatelji takšnih jezikovno-kulturno zahtevnih šol poslušali še dodatne, specifične spremljevalne predmete: npr. krajevno zgodovino z ekološkimi posebnostmi in pouk o specifični kulturno-jezikovni situaciji doline, kar vse naj vodi v sistematično vzgojo tolerantnosti in sožitja po evropskih merilih.²⁷

V nadaljevanju je SKSP svoj predlog še dodatno obdelalo: predlagalo je vsaj dvehurni tedenski pouk knjižne slovenščine, sporadični lektorat iz lokalne različice slovenščine, predmet o lokalni zgodovini in predmet Vzgoja za sožitje. V okviru slovenskega ministrstva za šolstvo si je zagotovilo podporo strokovnega tima, ki se je tedaj oblikoval²⁸ in je bil odtlej v pripravljenosti, in v svojih predlogih venomer vztrajalo, da je treba zagotoviti večletno eksperimentalno fazo, preden pouk lahko postane reden del kurikula. V svoj interni dokument stališč, ki naj jih predstavniki SKSP zagovarjajo na pogajanjih s šolskimi oblastmi, so med drugim zapisali:

Glede mnenj, da naj bi se novi pouk posebej osredotočal na nekakšen lokalni dialekt, se nam stvar zdi nevarna in ideološka. Ni razloga, da bi »izumljali« nove etnične skupine, kot tudi ni razloga, da bi slovenščino v šoli razumeli kot kako izrecno »manjšinsko« zmago. SKSP svoje sodelovanje s šolami v K[analski] d[olini] razume preprosto kot pomoč pri uvajanju pouka jezika tuje sosednje države, namen takega pouka pa je otroke čim bolj pripraviti na življenje na tromeji. SKSP nasprotuje ideologiziranju tega sodelovanja in obremenjevanju učnih vsebin z nacionalizmi, lokalnimi ali kakimi drugačnimi.²⁹

²⁶ In od leta 1998 župana Alessandra (Alija) Omana, ki se šteje za Slovenca in je član združenja *Don Mario Černet*.

²⁷ Govor predsednika SKSP Rudija Bartalotha na srečanju za ohranitev vaških šol v Kanalski dolini 31. maja 1997. – Vir: arhiv SKSP.

²⁸ Skupina se je pri Romanu Grudnu s slovenskega šolskega ministrstva sestala enkrat v juniju tega leta.

²⁹ Dokument nosi naslov *Sestanek z didaktično ravnateljico Anno Mario Contessi na Trbižu, 14. 10. 1997, Stališča SKSP*. – Vir: arhiv SKSP.

Izkazalo pa se je, da lokalne šolske oblasti tako kompleksni akciji niso naklonjene; sestanek predstavnikov SKSP s pristojno didaktično ravnateljico in njenim učiteljskim zborom v novembru 1997 ni prinesel nikakršnih rezultatov, nato pa je dogovarjanje zamrlo. Didaktična ravnateljica je šele januarja 1998 začela izvajati pouk slovenskega jezika pod naslovom Multikultura z lokalnima učiteljicama, ki nista sodelovali s SKSP; v zimskem semestru 1998/99 – pouk slovenščine se je vsakokrat začel šele po prvem januarju – je poučevala ena sama učiteljica. – Nezadovoljstvo občine Trbiž z nastalim položajem, ponavljajoči se ugovori SKSP,³⁰ ki je izražalo dvome o strokovnosti takega početja, in nesoglasja med didaktično ravnateljico in občinskimi oblastmi so v začetku leta 1999 privedli do prošnje občine Trbiž, naslovljene na SKSP, naj ponovno pripravi celosten predlog vključevanja pouka slovenskega jezika v lokalno šolstvo, vključno z nižjo in višjo srednjo šolo, kar je SKSP tudi storilo.³¹ To dogajanje do časa tega zapisa³² še ni doživelo odločilnega razpleta.

Analiza stališč: domačini Kanalčani, slovensko narodno vprašanje in manjšinska politika

Kontroverza med krovnicima organizacijama in SKSP ima svoj temelj in vzporednico v nazorih, s katerimi operirata tako strokovna kot politična sfera v Sloveniji, ki sta izvedeni in pristojni za vprašanja zamejcev. Nekako v presoji sosledij in (so)učinkovanj okoliščin, ki jih opisujejo mejniki, s kakršnimi preučevanja v tradiciji slovenskega narodnega vprašanja razlagajo manjšinskost, so različni avtorji tudi opisovali posebno identitetno situacijo v Kanalski dolini. »Trda« klasična smer znotraj tradicije slovenskih narodnostnih študij je tista, ki predvsem zaradi interpretacije številčnih evidenc vztraja, da je »raznarodovanje« s fašističnimi opcijami doseglo ne le vrhunec, temveč tudi svoj cilj: da je torej dolina odtlej »za slovenstvo izgubljena« kratko malo zato, ker je izvirno »čistih« Slovencev (tistih iz »nemešanih« družin)

³⁰ SKSP je didaktični ravnateljici naslovilo (napotilo pa tudi v vednost njenemu pokrajinskemu predstojništvu in lokalnim oblastem) več pispisov, v katerih je razložilo svoja stališča in dajalo na voljo svoje znanje in učne moči. Ta oblika političnega pritiska je v opisanih prizadevanjih stalni del strategije SKSP. – Gl. npr. dopise z dne 12. oktobra 1998 ter 16. in 22. marca 1999. Sumarni vir za vse dogodke okrog uvajanja pouka slovenskega jezika v osnovne šole Kanalske doline je dokument, naslovljen *Informacija o poteku prizadevanj za uvedbo pouka slovenskega jezika v osnovne šole v Kanalski dolini* z dne 16. marca 1999, ki ga je SKSP poslalo Uradu za Slovence po svetu in v zamejstvu ter Ministrstvu za šolstvo RS. – Vir: arhiv SKSP.

³¹ Dokument je označen kot *Predlog za izvedbo tečajev slovenskega jezika v osnovnih in srednjih šolah v Kanalski dolini*, 14. avgusta 1999. – Vir: arhiv SKSP.

³² Vse sinhrono navedbe veljajo za čas nekako do konca leta 2000.

premalo. To stališče je povečini implicirano skozi poudarjanje skokovitega padanja števila Slovencev oz. »ljudi slovenskega porekla« od časov opcij dalje (prim. npr. Stranj 1992; 1999; Steinicke 1996; Bufon 1992), deloma pa privzeto iz političnoaktivističnega govora, ki je zlasti v sedemdesetih in osemdesetih letih Kanalsko dolino tako predstavljal, tedanji slovenski politični aktivizem pa kot napore, da se »reši, kar se rešiti še da« (prim. Šumi in Venosi 1995: 101).

Neka druga, novejša demografska oz. socialnogeografska smer za svojo osrednjo topiko še vedno jemlje količino izvornih Slovencev in slovenstva, ugotavlja pa med drugim zelo kompozitno identitetno prepletenost različnih »etničnih« skupin in njihovih domnevnih »značilnosti« ter jezikovnega vedenja. Značilno je seveda, da avtorji v tej smeri zaznavajo predvsem oteženo ugotavljanje razmerja med »izvornimi« in »izjavljenimi« Slovenci (prim. o tem Bufon 1992: 33sl. kot pravi avtor sam, se »[p]ostavlja... osnovno vprašanje... ali naj v slovensko etnično skupino uvrščamo vse osebe slovenskega porekla ali le tiste, ki slovenščino dejansko uporabljajo v takih ali drugačnih govornih položajih ...?«, str. 39; prim. tudi Stranj 1999).³³

Kot rečeno, strokovni mejnik v razumevanju Kanalske doline gotovo predstavljajo dela socialnega antropologa Roberta G. Minnich (npr. 1993, 1996), ki je v dolinski domačinski plasti prebivalstva (tj. med ljudmi, ki imajo predniško kontinuiteto v dolini iz časov pred letom 1919) med drugim identificiral zelo specifično organizacijo razumevanja povezav in prekrivanj med maternim jezikom oz. celotnim jezikovnim repertoarjem, kulturnimi in nacionalnimi (samo)pripisi in nacionalno lojalnostjo. Ta domačinska samorazumevanja so bila v njegovih delih prvič predstavljena kot enako razločno drugačna od stališč nacionalnega slovenstva, ki ga zastopa slovenska država (in ob času Minnichovih raziskovanj med letoma 1981 in 1985, prim. Minnich 1993: 15, socialistična republika Slovenija oz. Jugoslavija), in od stališč politično organizirane slovenske manjšine v Italiji; gotovo pa tudi od stališč italijanskega državnega nacionalizma. Posebej za starejše živeče generacije domačinov naj bi bilo značilno v nič kolikokrat citirano in komentirano reklo zajeto prepoznavanje teh in takih kolizij: Govorimo po naše (= slovensko narečje), po srcu smo Korošci (= neke vrste Staroavstrijci), živeti pa moramo v Italiji (prim. Minnich 1993: 93).

Hkrati je dokaj kompleksno dolinsko domačinsko razumevanje političnega in kulturnega nemštva. Mnogi domačini zlasti starejših generacij, katerih materni jezik je lokalno slovensko narečje, se štejejo

³³ Za podrobnejšo analizo govora slovenskih narodnostnih študij gl. Šumi 2000, 2000a.

za Nemce. Na drugi strani imajo domačini, najsi se štejejo za Korošce, Nemce, Vindišarje ali Slovence (ali pa, očitno predvsem med mlajšimi odraslimi generacijami, tudi za Italijane, ki na svoj neitalijanski jezikovni in kulturni repertoar gledajo zgolj kot na znanje, ne pa tudi kot na eksplicitno identitetno določnico), zelo sestavljen odnos do italijansko govorečih »nedomačinov«, dolincev, katerih predniške linije ne koreninijo v dolini ali v prostorih, ki jih domačini štejejo za »domač teritorij«: to pa sta poleg Kanalske doline same, kot kažejo naše raziskave (npr. Šumi 2000a), deloma Bovško in predvsem Ziljska dolina. Toda za povsem »nedomačinski« prostor velja slovenska gorenjska stran in Slovenija sploh, s tem v zvezi pa tudi nedomačinsko slovensko govoreče prebivalstvo Kanalske doline, ki ga poleg redkih in raztresenih primoženk in priženjencev iz Slovenije zastopa predvsem slovensko delavsko priseljenstvo v Rablju in Beli peči, vezano na (zdaj zaprti) rudnik železove rude oz. dolinski edini večji industrijski obrat, tovarno železnine *Weissenfels*.

Omenjena dognanja so bila v slovenski politični sferi tako doma kot v zamejstvu sprejeta ne le kot neljubo presenečenje in celo razočaranje; npr. zgodnje Münichove ugotovitve, da v Kanalski dolini mnogi govorci slovenskega domačinskega narečja, celo tisti, ki jim je ta jezik materni, tega dejstva ne povezujejo avtomatično s kakim kulturnim, kaj šele nacionalnim oz. sploh politično artikuliranim slovenstvom (do katerega ponekod gojijo celo odpor), niti svoje rabe različnih kodov slovenščine npr. v cerkvi in na drugih javnih mestih ne povezujejo s kakim zgodovinskim kulturnim ali političnim slovenstvom, temveč jo štejejo za povsem lokalno prakso, so mnogi označili celo kot škodljive »narodni stvari«. Taka presoja, kakor je že absurda, pa je v slovenskih etničnih študijah in v političnem slovenstvu del analitsko in politično zelo sterilnega, moralizatorskega razumevanja problematike slovensko govorečih zunaj Slovenije in slovenstva kot identitete sploh, ki ima obsežno zgodovino in trdno nazorsko zaledje. Oba govora, politični in strokovni, se nenehno medsebojno informirata in proizvajata: močna politična zavarovanost narodnomanjšinske teme izvira še iz časa po prvi svetovni vojni, ko so elite, nosilke projekta slovenskega nacionalizma, podobno kot drugod po Evropi politični okvir razpadlega imperija zamenjale za članstvo Slovencev v nacionalni (»narodno« definirani) državni skupnosti.

Potem ko so se študije konstituirale kot izrazita podpora nacionalistični politiki, so bile v tradiciji slovenskega narodnega vprašanja še v šestdesetih in sedemdesetih letih v ogromni večini zgodovinske, socialnogeografske, demografske in naturalistično domoznanske, prav vse pa so uveljavljale premiso nekakšne socialne razvojnosti. Šele nekako od začetka osemdesetih let so se pojavljale tudi bolj analitsko

naravnane študije o (normativni) dvojezičnosti v šolstvu, potem pa še sociolingvistični orisi in sociometrične študije s kvantitativnimi metodami (anketiranje, vprašalniki) ter izrazito politološke študije (volilni sistemi in rezultati, politična kultura med elitami, zgodovina strank, gibanj in drugih ustanov itd.). – Neka pomembna vmesna zvrst se je ves čas, že od začetkov v dvajsetih letih, ukvarjala s pravno in politično dokumentacijo o nacionalnih manjšinah, z zgodovino in delom političnih in kulturnih organizacij med manjšinami ter pravnimi instituti med to ali ono manjšinsko populacijo. Vsem je skupno neproblematično izhodišče, po katerem so nacionalne manjšine realitetno populacijsko dejstvo in zagotovljena kvantiteta, del naroda, ki živi zunaj matične države, in so obče uveljavljeni skrajni (in edini) pomenljivi perimenter raziskovanja etničnega. Osrednji je bil in žal še ostaja esencializirajoči in ideologizirajoči postulat socialne razvojnosti, po kateri gre pri t. i. manjšinah za skupine, ki so zaradi odrezanosti od matičnega naroda nekoliko zakasnile na univerzalnem zgodovinskem pohodu narodnostnega »razvoja«: ta pa bo nujno pripeljal do točke razvitega nacionalizma oz. polne »narodne in politične zavesti«, pač take, kakršno ima »matični narod«.

Slovenstvo je v takem pogledu ideološko zgrajeno kot neprebojna, »resnična«, psevdobiološka lastnost ljudi in skupin zlasti z diahronim kolekcioniranjem izbranih t. i. »kulturnih« znakov, ki da so (bili) od nekdanj diagnostični zanj (»Slovence je skozi zgodovino ohranjala samobitna kultura«, »kozolec je že stoletja izključna slovenska posebnost«); skozi lingvistični argument, ki naravne jezike razvršča okrog »krovnega«, »vrhovnega« umetnega jezika tako, kot da so si prvi in drugi »od vedno« vzajemno merilo in homologni vidiki ene entitete (»slovenščina se je od časov slovanske poselitve razvijala skozi vrsto narečnih rab«); z diahrono racionirano »državotvorno« zgodovino (»slovenska država je uresničeni tisočletni sen Slovencev«); s konstrukcijo diahrono skupinskosti, npr. z retroaktivacijo smisla, ki ga nosijo imaginirani in mitologizirani akterji (»Slovenci smo imeli namreč v Trubarjevem času samo dve možnosti: ali postati narod ali pa izginiti«). – Temeljni trik perspektive nacionalistične zgodovine je torej razvrščanje diahronih in kontekstualno raznorodnih fenomenov *ex aequo*, tako da se konstruirajo velike mitske monade: »slovenstvo«, »slovenščina«, »narod«. Nepregledno množico raznovrstnih in močno različnih, lokaliziranih kulturnih in jezikovnih praks je npr. mogoče inkluzivno in za nazaj interpretirati in poenotiti kot znake take entitete, vso zgodovinsko faktografijo pa nanizati in predstaviti tako, kot da je bilo »zavedno slovenstvo« ali pa, denimo, »slovenska država« od vedno notranji smisel in cilj zgodovinskega procesa, katerega akter je mitično in dramatsko sinhronizirana kolektivnost: »mi«. Slednja

je skupnost živečih Slovencev hkrati z vsemi krvnimi predniškimi linijami vse do pradavnine. Mizanscena tega dogajanja je ozemlje »zgodovinske slovenske poselitve« oz. univerzalizirano za vsako kontekstualizacijo skozi čas, »slovenskega etničnega ozemlja«. Obrobja tega ozemlja so iz tega procesa na nesrečen način izvzeta tako, da jim je bil odrečen prav ta »naravni« razvoj, kar je položaj, ki ga je treba vedno dejavno korigirati. In če je tak pogled do neke mere naraven za politiko nacionalne države, je pa skrajno zaviralen za vsako strokovno presojo, pa tudi za vsako afirmativno akcijo, ki bi podprla identitetne politike in cilje lokalnih ljudi samih.

Povedano ima namreč neposredne posledice za presojo odnosa do nacionalnih manjšin v Slovenji in v zamejstvu. Skladno s svojimi središčnimi kategorijami (slovenstvo, slovenščina, narod, narodna manjšina, avtohtonost, slovensko etnično ozemlje) slovenske etnične študije in slovenska nacionalistična politika slovenske »narodnostne manjšine« zunaj svojega državnega ozemlja gledata kot »odrezane ude narodnega telesa«, ki jih je v tak položaj potisnila vrsta »zgodovinskih krivic«. Zaradi teh manjšina, ki je definirana neproblematično, kot »objektivno« del slovenskega »naroda«, podlega »potujčevanju«, »asimilaciji«, »izgubi jezika in kulture« in »pomanjkanju slovenske zavednosti« (to je dejavnik, ki je hkrati posledica in razlog »asimilacije«), »matica« pa mora »ob pomoči zavednih elementov v manjšini« (ali pa obratno) to narodno identitetno afazijo premagovati in si prizadevati za »rast slovenske nacionalne zavesti«.

V sedemdesetih letih je v slovenskih narod(nost)nih študijah (in sočasno v zadevnih političnih stališčih) prišlo do korekcije takega premočrtnega progresivizma, in to v glavnem skozi aksiom, da so nacionalne manjšine »subjekt lastnega razvoja«. Novoodkrita subjektivnost narodnostnih manjšin je imela svojo politično prebeseditev: (slovenska) manjšina je »most med narodi«, živi pa v »skupnem (slovenskem) kulturnem prostoru«. Slednji je bil tudi (rekli bi, oportuna ali sinhronistična) prebeseditev nacionalistično esencialističnega »slovenskega etničnega«, tj. historičnega poselitvenega ozemlja.

Skrajno zaskrbljujoče je dejstvo, ki je v samem jedru obravnavane kontroverze med krovnima organizacijama Slovencev v Italiji in SKSP: da se namreč ta politična aksiomatika, ki je bila gotovo smiselna v poznih hladnovojnih razmerah v Evropi v sedemdesetih in osemdesetih letih, tudi po letu 1991 ni preuredila in do danes ostaja izhodišče za urejanje, večinoma pa tudi seveda še tudi za preučevanje narodnomanjšinske problematike. To prav gotovo razločno kaže tudi dejstvo, da nedavno, leta 1996, v Državnem zboru RS sprejeta *Resolucija o položaju avtohtonih slovenskih manjšin v sosednjih državah in s tem povezanimi nalogami državnih in drugih dejavnikov Republike*

Slovenije (Ur. l. RS 1996, VI/7, str. 2946–2948), ki dandanes velja za temelj razmerja med »matico« in organizirano manjšino Slovencev v Italiji, vsebuje vse našete elemente: v prvem poglavju ugotavlja, da »območja sosednjih držav, na katerih živijo avtohtone slovenske manjšine, sestavljajo skupaj z Republiko Slovenijo skupni slovenski kulturni prostor«, nadalje, da so »pripadniki avtohtonih manjšin, zamejski Slovenci ... dragocen most sodelovanja in dobrega sosedstva Republike Slovenije in njenih sosednjih držav«; v drugem poglavju pa ugotavlja, da »Republika Slovenija priznava avtonomnost in politično subjektivnost avtohtonih manjšin v sosednjih državah«. ³⁴

Upravljanje s slovenstvom v Kanalski dolini v luči evropskih integrativnih procesov

Po povedanem je mogoče izluščiti tele sklepe.

Prvič, v slovenskih etničnih študijah, hkrati in posledično pa tudi v politiki, tudi po letu 1991 ni prišlo do celostne vključitve v sodobni prevladujoči zahodni, zlasti anglofonski družboslovni in humanistični diskurz o etničnosti in nacionalizmu. Je pa prišlo do asimilacije njegovih simptomov v govor o narodnostnih manjšinah; na način, ki je ponekod kar karikatura strokovnega diskurza, se je npr. v slovenskih manjšinskih študijah, pa tudi političnih govorih uveljavila taka raba terminologije, ki je analitske kategorije npr. »etnične skupine« in celo »etnosa/etniže«, »etničnih meja« ter »etnične identitete« kratko malo izenačila s koncepti »narod(nost)ne manjšine«, »(krivične) državne meje« in »narodno zavednostjo« in jih tudi uporablja sinonimno; celotna problematika, narodno in narodnomanjšinsko vprašanje, pa je bila izenačena z etničnimi študijami. Do danes ostaja večinoma prikrito ali pa le slabo razpoznano dejstvo, da pravne razmejitve problematike narodnih manjšin niso primerne za analitsko raziskovalno početje; z drugimi besedami, dejanske etnične meje nikoli ne potekajo po črtah državnih meja in uradno razpoznanih manjšin.

Drugič, zaradi povedanega so tudi politične reprezentacije manjšin, ki so podrejene pravni, državni logiki, dostikrat osamosvojene in odtujene od predstav dejanske skupnosti, ki jo zastopajo in se čuti zgodovinsko, kulturno in jezikovno drugačno od večinske populacije. Ta razkorak dostikrat zaznamuje sistematična hipokrizija v političnem

³⁴ Pri oblikovanju resolucije je odločilno sodelovala tudi skupina strokovnjakov Inštituta za narodnostna vprašanja (prim. tudi Jevnikar 1998: 20sl.), ki je zbrala in uredila tudi gradiva s posveta, na katerem je bil obravnavan predlog resolucije (Jesih 1997).

govoru: politična reprezentanca »prikriva« tisto, kar sama zaznava kot naraščajočo »asimilacijo«, zato govori o »mešanju kultur in jezikov«, pa celo o »identitetni razdvojenosti«: ljudje sami, »manjšinci«, večinoma take zaznave ne morejo smiselno ponotranjiti, ker v svojem vsakdanjiku pač kot vsi ljudje predvsem sledijo življenjski pragmatiki, ki nima dosti skupnega z ideologijo nacionalizma.

Tretjič, govor o naraščajoči, nezadržni »asimilaciji« ima dvojno nazorsko podstat: po eni strani prepričanje, da je krivec za asimilacijo »nerazvita narodna zavest«. To prepričanje je logična posledica dejstva, da se slovenstvo kot identiteta tako rekoč v vsem slovenskem zamejstvu in diasporah vztrajno in še vedno goji kot tisto, kar je mogoče v sociološkem jeziku označiti za izrazito nizkoslojno samorazumevanje.³⁵ Da je biti Slovenec nekako »več« kot le kulturni repertoar, da je tako rekoč »prirojeno«, psevdobiološko dejstvo in lastnost človeka in skupnosti; da torej človek, ki ni bil rojen kot Slovenec, kulturnega in jezikovnega slovenstva ne more realizirati. Ta ekskluzivizem pa se spet predstavlja kot prepričanje o podrejenosti: o »hlapčevstvu« in »zgodovinskih krivicah« kot zgodovinski usodi naroda itd., o tem, kako se Slovenci v primerjavi z drugimi narodi hitro asimilirajo v vsakem okolju itd. Dostikrat se pri tem sociološko naivno in politično skrajno nekorektno zamenjuje ljudi s stvarmi: dejansko, mnogokrat nezaslišano trpljenje posameznikov, družin, lokalnih skupnosti pod tem ali onim režimom se predstavlja kot »genocidno početje italijanskega naroda« in »trpljenje slovenskega naroda«, kar je tipično ideološko, nacionalistično pervertiranje. Z drugimi besedami, iz tragedij konkretnih ljudi pod konkretnimi, zločinskimi oblastmi se proizvaja mitologija »dobrega« nasproti »slabemu« nacionalizmu. Takemu razumevanju sledi sprevrženo dojemanje nizkoslojnega političnega vedenja političnih reprezentanc, ki slovenstvo gledajo kot izključno, ekskluzivno, občo lastnost »Nas«. Zato je obče prepoznavni slovenski manjšinski politični slog tako enovit: njegovo jedro tvorijo nenehne manifestacije »slovenske kulture« v njeni mitski, izvornostni, folklorni razsežnosti, te manifestacije pa nagovarjajo izključno »naše ljudi«, Slovence same. To vedenje hkrati določa prepričanje, da je mogoče slovenstvo ohranjati tako, da ostaja zaprto, »naša stvar«, da ga gojimo »mi med seboj«, da ga »tujci« ne smejo in ne morejo biti deležni. Smiselnost takega početja se socialno konstituira in ohranja skozi notranje polarizacije (zlasti npr. politične, na levo-desno) in vztrajne predstave o sovražnosti in namerni asimilativnosti države in večinskega prebivalstva, v katerem in med katerim manjšina živi.

³⁵ Najbrž je odveč poudariti, da taka oznaka v analitskem besednjaku ne nosi nikakršne slabšalne konotacije, temveč označuje izrazito introvertna samorazumevanja.

Četrtrič, takšni politični in kulturni reprezentanci je pojmovno povsem nedostopno praktično, vsakdanje dejstvo, da je mogoče koherentnost skupinskih samopodob (»slovensko identiteto«) ohranjati zgolj in samo tako, da jih organizirano sporočamo navzven, v tuj prostor, ne pa navznoter, med »nas same«. Splošna, dobro zaznavna neekspanzivnost slovenskih identitetnih strategij je usodna posledica takšne nizkoslojne samopredstave. V družboslovni, zlasti antropološki teoretizaciji etničnosti je to dejstvo utrjeno in empirično preverjeno že vsaj trideset let: v nasprotju z zdravorazumskimi pogledi je mogoče različnost ohranjati samo v komunikaciji z izjavljenim Drugim, ne le med Nami samimi.³⁶

Petič, prevladujoča samorazumevanja govorcev slovenskega jezika v Kanalski dolini, ki smo jih zgoraj skicirali, ta problem izpostavljajo v posebej razločni luči. Opisana strategija SKSP se je v letih 1997–2000 ravnala v skladu s takšno analizo te situacije in se prilagodila tem samopredstavam. SKSP je pri tem šla na roko srečna zgodovinska okoliščina, da se kanalski domačini čutijo socialno nadrejene lokalnemu »imigrantskemu«, italijansko govorečemu prebivalstvu. Naše raziskave (Šumi 1998, 2000a) kažejo, da je bil tak hierarhični odnos vzpostavljen že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja in da ga lokalno ljudje, ki ne izvirajo iz domačinske skupnosti, jasno zaznavajo. Govor manjšinske reprezentance z Goriškega in Tržaškega o Slovencih kot žrtvah asimilacije in diskriminacije je zato domačinom v Kanalski dolini tuj in brezpredmeten; toliko bolj pa so prepoznali »visok« kulturni kod, ki ga je propagiralo SKSP, in se z njim identificirali, saj jim je zagotavljal in utrjeval elitno pozicijo v dolinski socialni areni, zaradi česar je npr. učenje slovenščine postalo elitno početje, ki so se mu tudi lokalni »Italijani« in njihovi otroci radi pridruževali. Tudi strategije političnega upravljanja s slovenstvom so bile enako odmevne in med domačini dobro sprejete: SKSP je skrbelo za redne stike z visokimi političnimi predstavniki Slovenije, predvsem za obiske v dolini, hkrati pa za naklonjene, nekonfliktne odnose z lokalnimi oblastmi, ki niso bile obremenjene z etničnim ekskluzivizmom, manjšinsko militantnimi zahtevami itd. Lokalna politična reprezentanca je ta diskurz pravilno zaznala: na slovenskih prireditvah v dolini je v tem času postalo povsem običajno, da je bil eden od uvodnih govorcev trbiški župan ali celo kak pokrajinski funkcionar. V tem smislu je bilo početje SKSP, ki je bilo temeljito raziskovalno podprto in strateško pazljivo pretehtano, v Kanalski dolini v omenjenem obdobju resnično eksperiment, k temu

³⁶ Prelomna študija, ki je to paradigmo uveljavila, imela pa je vrsto spremljevalnih in vzporednih dognanj in evidence, je *Uvod v knjigo Etnične skupine in mejnosti norveškega antropologa Fredrika Bartha (1969)*.

še zelo uspešen, iz katerega je mogoče razbrati nekaj nastavkov za načelen razmislek o slovenstvu kot identitetni strategiji. Tak premislek je gotovo nujen predvsem zaradi priključitvenih procesov k EU; zaključek teh procesov bo nedvomno prinesel potrebo po povsem preurejenem gledanju na slovenstvo in povsem nove strategije njegovega ohranjanja. Iztočnice bi bile te: veljalo bi na novo preudariti nazorski temelj odnosa manjšina – matica – država gostiteljica, ki ga, kot smo lahko ugotovili, še vedno obvladuje hladnovojna doktrina o subjektiviteti manjšine in ki jo uteleša že omenjena resolucija kot vrhovni načelni dokument. Pravno bo ta doktrina z ukinitvijo nacionalnih meja zastarela, saj se bo manjšinska politična reprezentanca, ki je zdaj oblikovana kot izrazito politično telo, paritetno tako državi gostiteljici kot tudi matici, taki vlogi morala odreči. Bati pa se je, da se bo to zgodilo prej, kot bo mogoče pripraviti, utemeljiti in uveljaviti primernejšo paradigmo. Spremenjena merila za financiranje Slovencev v zamejstvu in po svetu, ki jo s privedbo projektnega financiranja uveljavlja istoimenski urad slovenskega zunanjega ministrstva, kaže, da se je tovrstna zaznava razločno uveljavila v vrhu slovenske politike in da se kot pot k spremenjeni načelni doktrini kaže v določeni meri centralizacije do zdaj močno razpršenih in arbitrarnih identitetnih politik. Drugič, zelo daleč smo od priporočila, da bi bilo treba doseženo pravno in politično subjektiviteto manjšin bodisi v Sloveniji bodisi v zamejstvu kakor koli krniti. Toliko bolj pa velja priporočiti strokovno utemeljeno združevalno prakso, zavarovano s politično avtoriteto države Slovenije, ki bi si prizadevala organizirano prebijati orisano nizkoslojno identitetno politiko. Zdi se, da je treba brez odloga uveljavljati prepričanje, da je slovenstvo množica bogatih, raznovrstnih in raznorodnih kulturnih in jezikovnih repertoarjev in lokalnih identitet (ki lahko brez težav vključijo tudi zgodovinsko in politično od projekta političnega slovenstva odtujena samorazumevanja govorcev slovenščine, kakršna so poleg Kanalske doline značilna še za mnoga zamejska področja, denimo Rezijo in Benečijo) ter skupnost vrste posebnih lokalnih političnih zgodov, ki nima nobene zveze s predstavami o psevdobiološki, vrojeni slovenskosti. Če elitne reprezentacije slovenstva, kulturne, politične in strokovne, nalogi ne bodo kos, Sloveniji in njenemu obmejestvu grozi provincializacija, ki jo bodo zaznamovali etnični in rasni konflikti.

REFERENCE

- Anonimno. 1996. *Salvatore Venosi 1938–1996*. Kanalska dolina: Slovensko kulturno središče Planika.
- Bufon, Milan. 1992. *Prostorska opredeljenost in narodnostna pripadnost*. Trst: ZTT.
- Dolhar, Vida. 1999. *Kanalska dolina in slovenska kultura*. Trst: KVD Virgil Šček.
- Jesih, Boris (ur.). 1996. *Manjšina kot subjekt: Zbornik referatov iz razprav*. Ljubljana: Državni zbor RS – Urad RS za Slovence po svetu in v zamejstvu – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Jevnikar, Ivo. 1998. *Slovenija in manjšine*. Trst: KVD Virgil Šček.
- Komac, Miran. 1995. Levo in desno med goriškimi Slovenci. V: *Pretoki 1–2*, str. 7–30.
- Mermolja, Ace. 1998. Vzpon in padec nekega kraljestva: Slovenska kulturno-gospodarska zveza v viharju. V: *Jadranski koledar*, str. 58–65.
- Minnich, Robert G. 1993. *Socialni antropolog o Slovencih: Zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: SLORI – Amalietti.
- Minnich, Robert G. 1996. *The individual as author of collective identities: Reconsidering identity formation within a multilingual borderland*. V: Šumi – Venosi (ur.), 1996.
- Steinicke, Ernst. 1996. Die humangeographische Differenzierung des Kanaltals innerhalb der Montagna Friulana. V: Šumi in Venosi (ur.), 1996.
- Stranj, Pavel. 1999. *Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*. Trst: SLORI.
- Šumi, Irena. 1998. *Socialna lega slovenskega jezika v Kanalski dolini: Empirična raziskava v družinah slušateljev tečaja slovenskega jezika – Prvo poročilo*. Trst: SLORI.
- Šumi, Irena. 2000. Slovensko narod(nost)no vprašanje: akademska tradicija ali ideologija? *Časopis za kritiko znanosti* 28, št. 198/199, str. 257–271.
- Šumi, Irena. 2000a. *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Šumi, Irena – Karl Stuhlpfarrer. 2000. *Imagining the times of the old empire in Valcanale, Italy: An archeology of a nostalgia – Prijava projekta*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (prijava mednarodnega projekta).
- Šumi, Irena, in Salvatore Venosi. 1995. *Govoriti slovensko v Kanalski dolini: Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes*. Trst: Virgil Šček.
- Šumi, Irena, in Salvatore Venosi (ur.). 1996. *Večjezičnost na evropskih mejah: Primer Kanalske doline*. Trst: SLORI.
- Venosi, Salvatore. 1995. (Uvodnik.) V: *Informacijski list slovenskega društva Planika-Stella Alpina*, Kanalska dolina: SKDP.
- Venosi, Salvatore. 1996. Slovenci v Kanalski dolini. V: Šumi in Venosi (ur.), 1996.

SUMMARY

**Identity policies among Slovenian speakers
in Valcanale, Italy**

The article brings a detailed history of identity politics as they developed among the organised minority Slovenian speakers in Valcanale, Italy, during the past decade. Key local minority institutions, their conceptualisation of Slovenianess, and their active policies are described against the backdrop of several essential interlocutors: the Slovenian and the Italian state authorities and policies respectively; the organised Slovenian minority centres in Trst/Trieste and Gorica/Gorizia; and the target local population, the Slovenian speakers, themselves. It is argued in the article that the identity policies as adopted by the *Slovensko kulturno središče Planika* (*Slovenian cultural centre Planika*), based on extensive anthropological, sociological, and sociolinguistic research, established a particularly successful rapport with their Slovenian speakers' target group; an accomplishment that was, nevertheless, challenged in the process especially by the organised Slovenian minority centres in Italy. The clash between the two incompatible concepts of Slovenianess is finally analysed in some detail from the perspective of identity policy-making.

Bosna – zloupotreba historije

ŠAĆIR FILANDRA

Ako bi se u jednom iskazu pokušale sažeti savremene bosanske prilike tada bi najpogodniji izraz bio da Bosna živi pod terorom interpretacije. Ovaj rad ima ambiciju da ukaže na neke aspekte zloupotrebe znanosti u političke svrhe u savremenim bosanskim društvenim znanostima, prije svega u historiografiji. U bosanskoj hermeneutičkoj situaciji sporni su i događaji, da li se nešto dogodilo ili nije – primjer je prikrivanje ili nijekanje postojanja masovnih grobnica civila kao stradalnika zadnjeg rata – a ne samo interpretacija. U vremenima kriza i društvenih prevrata interpretacija je uvijek bila, a i danas jeste, u službi određenih nacionalnih interesa. Ti interesi i interpretacija međusobno su se nadopunjavali i jedni od drugih ovisili. Budući da u Bosni žive tri nacije različitih religija, Hrvati-katolici, Srbi-pravoslavci i Bošnjaci-muslimani, tako vrlo često imamo i tri različite interpretacije istih događanja, historijskih i društvenih fenomena, te kao rezultat svega tri različite nacionalne historiografije.

Šta je danas Bosna za Evropu i zašto se Bosnom uopće baviti? Da li tu ima nešto čime »bosanski slučaj« nadilazi svoj naizgled nerazumni i tragični partikularizam i upućuje na neka od otvorenih pitanja savremenog društva? Da li je Bosna samo jedna od najnepriступačnijih regija šumovitog i brdovitog Balkana, srce tog Balkana, u smislu u kome negativne aspekte recepcije kategorije »balkanskog« portretira Marija Todorova?¹ Ili je bosanski obrazac življenja – stoljetni suživot katolika, pravoslavaca, muslimana i jevreja (fenomen nedovoljno istražen i prezentiran u samoj Bosni a da ne govorimo izvan nje) – nešto što je Evropa nekada bila, dio tradicije evropske polimorfnosti, i što danas ona ponovo nastoji da bude? Kada kažemo nekada, mislimo na doba Evrope prije konačnog izгона muslimana i jevreja iz Španije 1690. godine i prije koncentracionih logora za jevreje u Drugom svjetskom ratu, dakle na doba kada se evropski duh nije preovlađujuće samodefinirao hrišćanskim, nego su ga činili i judai-

¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York – Oxford: Oxford University Press, 1997.

zam, i islam i hrišćanstvo.² A kad kažemo danas, mislimo na proces aktualnog evropskog integriranja, u najširem sadržajnom određenju opsega toga pojma.

Bosna i Hercegovina je danas jedina regija u Evropi u kojoj je suživot jevreja, hrišćana i muslimana preživio stoljećima i opstao, bez obzira na različite kvalitete koje je taj suodnos u različitim dobima imao. Nijedna evropska regija ne posjeduje takvu autohtonu, dakle na suvremenim migracijama nastalu, multikonfesionalnu niti multi-religijsku kompleksnost. U Bosni postoji živi islam i živi judaizam pored živog hrišćanstva. Trima kulturnim elementima, muslimansko-bošnjačkom, pravoslavno-srpskom i katoličko-hrvatskom, od sredine 16. stoljeća pridružio se i četvrti – sefardsko-jevrejski. Tim suživotom i životom jednih sa drugima stvorena je izuzetno kompleksna situacija koja je povremeno dovodila do kulturnog i duhovnog izolacionizma Bosne, ali i do uspostave modela nacionalno-religijske različitosti kao normalnog sadržaja života.

Činjenicu da u Bosni postoji petstoljetni suživot jevreja, hrišćana i muslimana Evropa je u zadnjim bosanskim događanjima uveliko ignorirala (mislimo na Bosnu u ratovima tokom raspada Jugoslavije). Izbijanje rata devedesetih godina 20. stoljeća proizvelo je svojevrsan šok u izvjesnim evropskim intelektualnim krugovima, nastao iz saznanja da sudbina raspada jednog starog multikulturnog društva, kakvo je bosansko, može da zadesi i evropska društva, koja u trendu globalizacije i integracije postaju sve više poliformna. Trend integriranja Evrope, njenog širenja i unificiranja, odvija se na način punog uvažavanja i zaštite svih oblika različitosti, od vjerskih preko jezičkih i etničkih do regionalnih. Ako je Bosna neodrživa, ako je, dakle, neodrživo jedno multikulturno i multireligijsko društvo, a kakav je stav preovladavao u pojedinim evropskim prijestonicima od moći i utjecaja tokom prve dvije godine bosanskoga rata, kako je i zašto je onda moguća ujedinjena Evropa kad je njena prošlost također opterećena brojnim sukobima, a suvremenost bremenita različitostima?³ S tim pitanjem probosanske intelektualne i političke snage nastupaju kao sa legitimizacijskom osnovom svoga djelovanja i vjerovanja. Na taj

² O odnosima hrišćanstva i duhovnog konstituiranja Evrope posebno vidi: Karl Lowith, *Svjetska povijest i događanje spasa*, Zagreb: »August Cesarec« – Sarajevo: Svjetlost, 1990.

³ Odnos Evrope i Bosne poslije genocida izvršenog nad njenim stanovništvom Thomas Cushman izražava slijedećim riječima: »Theodor Adorno asked the question: how is poetry possible after Auschwitz? We can now ask the question: how is the idea of Europe possible after Bosnia?« Thomas Cushman, *Critical Theory and the War in Croatia and Bosnia*, Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies University of Washington, 1997, str. 7.

način je bosansko pitanje eminentno evropsko pitanje, i to nije pitanje prošlosti već stvar budućnosti⁴.

U Evropi su već na užasan način propala dva modela suživota jevreja, hrišćana i muslimana: uništavanje muslimana na Siciliji u 13. stoljeću i uništenje judaizma i islama u Španiji od 15. stoljeća, konstatira i upozorava Karl-Josef Kuschel, profesor katoličke teologije na tibingenskom univerzitetu.⁵ Prema ovom autoru, Evropa je dva puta u historiji imala šansu da konstruktivno uvježba suživot jevreja, hrišćana i muslimana; dva puta je to propalo na užasan način. Bosna i Hercegovina i Kosovo su treća šansa.

Razlog zašto se bavimo Bosnom je i u činjenici da danas nijedna evropska država ne može ignorirati multireligijsku historiju Bosne i Hercegovine jer su i same, sa brojnim religijskim manjinama, duboko zašle u proces stvaranja multireligijskih društava. Navodimo kao primjer činjenicu da danas u Njemačkoj opet živi preko 100.000 Jevreja, žive puna tri miliona muslimana. U Francuskoj žive oko četiri miliona muslimana, a u Velikoj Britaniji tri. Neki proračuni govore da će do 2020. godine u Evropi biti 40 miliona muslimana⁶. Udovoljavanje zahtjevima oligarhija konfesionalnog nacionalizma danas u Bosni, a koje traže podjelu zemlje navodeći kao razlog činjenicu da pripadnici različitih vjera i nacija ne mogu, najednom, živjeti skupa, bio bi loš i zlokoban primjer procesima i nositeljima europske integracije.

Da li u Bosni generali stoje na mrtvoj straži povijesti dok im historičari izdaju dnevne zapovijesti? Da li generali podešavaju nišanske sprave te koriguju nacionalne podbačaje nakon što historičari zamisle kako je bilo i kako bi to u sadašnjosti/budućnosti trebalo korigirati? Odnosno, u kakvom su u Bosni odnosu društvene znanosti, posebno historijska, i rat, pitanje je koje sa savremenim bosanskohercegovačkim historičarem Dubravkom Lovrenovićem skupa postavljamo.

Činjenica je da se Bosna kao kulturna, teritorijalna, politička i administrativna posebnost zadnje stoljeće i po kontinuirano dovodi u pitanje tokom kriznih situacija na području jugoistoka Evrope. Nju u pitanje dovode određene nacionalne snage, srpske i hrvatske prije

⁴ Pitanje odnosa genocida u Bosni i perspektive Evrope razmatrano od bosanskih autora vidi u Rusmir Mahmutćehajić, *The Denial of Bosnia*, translated by Francis R. Jones – Marina Bowder, foreword by Ivo Banac, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2000.

⁵ Karl-Josef Kuschel, *Bosna i Hercegovina kao izazov za Evropu: Pogled jednog kršćanina s voljom za vjerski dijalog*, predavanje održano na tribini Međunarodnog Foruma Bosna, Sarajevo, 24. februara 2001.

⁶ O socijalnoj strukturi i položaju muslimana u Evropi vidi Jorgen S. Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Edinburg: Edinburg University Press, 1992; W. A. R. Shadid – P. S. van Koningsveld, *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe*, Kampen: Kok Pharos Publishing House, 1995.

svega, iako ne i jedine, iza čijih ideologija stoji, i stajala je, znanost, nacionalna historiografija i politička teorija. Na svim međunarodnim mirovnim skupovima koji su se ticali njenog teritorija zadnje stoljeće i po Bosni je priznavana i uvažavana posebnost. Tako je bilo i 1878. na Berlinskom kongresu, 1918. na Versajskoj konferenciji, 1995. u Dejtonu, a njen integritet je očuvan i u svim domaćim, unutarjugoslavenskim skupovima, posebno prilikom uspostave prve Jugoslavije (Vidovdanski Ustav iz 1921. i čl. 134.) i druge, odlukama AVNOJ-a iz 1943. godine.

Tako cijelo vrijeme, uvjetno govoreći, imamo rivalitet, a često i sukobe, između politički proklamiranih načela o bosanskoj posebnosti i podrijetva same te posebnosti unutar velikodržavnoinspiriranih srpskih i hrvatskih nacionalnih krugova. U vremenima krize, kakve su bile devedesete godine 20. stoljeća, znanost se koristi i kao inspiracija i kao legitimizacija pokretanju nacionalnih snaga za doseganje nacionalnih ciljeva, a što je u bosanskoj stvarnosti značilo rat.

Bosanska historiografija je na međunarodnom znanstvenom skupu »Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980–1998«, održanom 4. i 5. novembra 1999. godine, a povodom obilježavanja četrdeset godina rada Instituta za istoriju u Sarajevu, dala kritički prikaz historiografskog pisanja o Bosni, donijela ocjene o vlastitom radu, te prosudila pisanje drugih, prije svega srpske i hrvatske historiografije o bosanskim pitanjima. Pomenuta valorizacija nije konačna, niti joj je to bila ambicija, a za ovu priliku predstaviti ćemo samo njene ocjene o historiografskim i bliskim radovima zadnjeg desetljeća, s pozornošću na uočavanje ili neuočavanje pitanja ideologizacije kao instrumentalizacije povijesnih i društvenih događanja.

Za znanstvene skupove na teme iz bosanske medijavelistike održane u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća u Bosni i Hercegovini karakteristično je da su to bili skupovi vrlo širokih tematskih okvira u kojima je razmatrano i bosansko srednjevjekovlje. »Karakterizira ih ograničenost prisustva mediavelista iz različitih sredina, ali i mali broj referata uspijevao je prevazići opterećenja vremena u kojem se djeluje. Njihovi dometi i rezultati većinom su skromniji u odnosu na temeljna dostignuća ranijeg perioda«. Prisustvo bosanskog srednjevjekovlja u poslijeratnim skupovima, poslije 1995. »nosi značajke ratnog perioda«, ali su vidljivi i pokušaji prevazilaženja ratnih opterećenja. Kao primjer zadržavanja interpretacijskog okvira rata, i u doslovnom i u metaforičkom značenju tog termina, karakterističan je skup o »hrvatskom Počitelju« iz 1996. gdje sam naziv skupa, »Povijest hrvatskog Počitelja«, daje odgovor na pitanje razloga njegovog sazivanja: odgovor na upit čiji je Počitelj. Počitelj je, inače, stari bosanski grad u dolini Neretve blizu grada Čapljine. U njemu

su zadnjih stoljeća, a i danas, najvidljiviji i najočuvaniji elementi islamske arhitekture, budući da je u njemu gotovo stoprocentno uvijek živjelo muslimansko stanovništvo,⁷ tačnije sve do 1993. godine kada je grad u potpunosti razrušen, a stanovništvo protjerano od strane postrojbi Hrvatskog vijeća obrane tzv. Herceg-Bosne. Ovaj autor, Esad Kurtović, kao opću karakteristiku svih ostvarenja o srednjovjekovnoj Bosni, nastalih u sjeni minulog rata, ističe »njihovu pojavnu uslovljenost i površnost«. Dostignuća historiografije u njima nisu u dovoljnoj mjeri korištena, rijetki su pokušaji međusobne uključenosti, a kritika u pravilu izostaje. Prisutna su preispitivanja projiciranjem modernijih, nacionalnih shvatanja i pojam zatvaranja u njima dolazi do potpunog izražaja.

Pitanje obrade bosanskohercegovačke prošlosti u 19. stoljeću Ahmed Aličić u zadnjih deset godina ocjenjuje nedovoljnim, skoro zanemarljivim. Uočavajući tendenciju ka pravljenju sinteza, on ističe da je »naglašena nacionalna nota gotovo u svim radovima, bilo da su kraći prilozi ili krupnije monografije, bilo da su nastajali na tlu Bosne ili u njenom susjedstvu, ili pak negdje dalje u Evropi«. Osvrćući se na knjigu *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do 1990.*, a što je inače prvi pregled historije Bosne nastao u ratu kao rezultat timskog rada grupe autora, on kritikuje njenu metodološku nekonzistentnost u smislu da je i ona suviše povezala historiju Bosne sa historijom Srbije i Hrvatske. Za njega je činjenica, »da se historija Bosne razvijala i odvijala kao historija jedne samostalne zemlje, a nejne veze sa navedenim državama su čisto međudržavni odnosi«.⁸

Ovim stavom otvaramo metodološko pitanje svojevrsnog bosanskog fundamentalizma, samoutemeljujućeg i samozadovoljavajućeg izolacionizma i konzervativizma, naspram ideološke, idejne, civilizacijske i povijesne međuovisnosti tog entiteta, a skoro i svakog drugoga na ovom prostoru, sa okolnim, u bosanskom slučaju prije svega srpskim i hrvatskim zbivanjima. Ono što jeste pitanje za svakog bosanskog istraživača, bilo povjesničara, antropologa ili sociologa ideja, jeste ustanovljenje mjere između bosanskog i vanbosanskog s jedne, te posebnog nacionalnog, recimo srpskog, hrvatskog ili bošnjačkog, u odnosu na bosansko, s druge strane. Kako u tome iznaći mjeru? Da li se bosanski formativni povijesni procesi mogu posmatrati odjeljeno od izvanbosanskih, posebno kod bosanskih katolika i bosanskih pravoslavaca, odjeljeno do te mjere da se procjenjuju autohtonim i autonomnim, čisto bosanskim, što bi bila jedna krajnost. Odnosno,

⁷ Ahmed Aličić, Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, *Prilozi* (Sarajevo) 29 (2000), str. 111.

⁸ *Ibidem*, str. 113.

da li se ti formativni procesi mogu smatrati samo i izričito sastavnim dijelom širih procesa unutar Srba i Hrvata, kako se zadnjih godina dobrim dijelom u hrvatskoj i srpskoj znanosti u praksi i radilo, što je sasvim druga krajnost. Još i danas djeca bosanskih Srba i bosanskih Hrvata udžbenike za tzv. nacionalne discipline – povijest, geografiju, književnost i jezik, te kulturu – koriste u nepromijenjenom obliku iz Srbije i Hrvatske. Ona svoj zavičaj uče i treba da doživljavaju kao dio »zavičaja« država Srbije i Hrvatske. Tek se zadnju godinu, s inzistiranjem međunarodne zajednice, stvari na tom planu polagano mijenjaju i dovode u neki normalni red.

I po ovom autoru je, a tako se općenito u znanstvenim krugovima i smatra, devetnaesto stoljeće najznačajniji period za razumijevanje formiranja savremene bosanskohercegovačke društvene strukture. Tada se stvorila osnova za noviju historiju pojedinih bosanskih naroda. Pa i pored toga ono je najslabije istraženo, a njegova izvorna građa je najmanje publikovana, posebno osmanski/turski izvori. Čitavu stvar usložnjavaju srpska i hrvatska historiografija koje taj period nastoje mistificirati nacionalnim ideologijama i nacionalnim oslobodilačkim pokretima, odnosno, koje interpretaciju nastanka i razvoja srpske i hrvatske nacionalne ideologije u Bosni usmjeravaju i koriste za idejno, kulturno i državotvorno osporavanje same te Bosne.

Aličić otvara i jedno unutarbošnjačko pitanje. Oštro kritikujući prvu *Historiju Bošnjaka*, djelo autora Mustafe Imamovića, knjigu koja je izašla 1996. i doživjela ogroman javni prijem kod Bošnjaka (prodana je u preko 30.000 primjeraka), on kaže: »Ja nisam mogao odgonetnuti šta je bio cilj ove knjige.« On svoju zamjerku iskaziva stavom da do doba austro-ugarske okupacije Bosne tu nije bilo posebnih, izdvojenih bosanskih naroda, nego je postojala samo historija Bosne, koja ne pokriva samo njen današnji bošnjački etnikum. Odnosno, pitanje je, koliko se i kako se unutar povijesti može unazad ići u prikazivanju čisto nacionalnih historiografija kada je nacija, a posebno u Bosni je to slučaj, moderna kategorija.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine imala je krupne posljedice na stanje historiografije Bosne i Hercegovine, jugoistočne Evrope, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost područja bivše Jugoslavije, tražeći u njoj odgovore na aktualna pitanja. U tom razdoblju u Bosni i Hercegovini, ali i njenom susjedstvu, »historijska nauka pretvorila se u instrument aktualne politike«, gdje je redovito izostajalo kritičkih analiza historijskih izvora, njihovog objektivnog vrednovanja i interpretiranja. Što se tiče tematske zastupljenosti ona sama po sebi govori o tom novonastalom usmjerenju same znanosti. Tu su prije svega, ako ne i izričito, teme koje se odnose na »vlastitu naciju, granice, političku historiju, regionalnu i lokalnu problematiku,

dok je gotovo u cjelosti izostala zanemarena ekonomska i socijalna komponenta bosanskohercegovačke prošlosti«. ⁹

Šehić smatra da se takvo stanje duha posebno negativno odrazilo na istraživanja novijeg perioda, recimo onog između dva svjetska rata, posebno i stoga što su neriješena društvena i nacionalna pitanja iz tog perioda u bitnome suodređivala i savremenu političku praksu. U bosanskoj društvenoj praksi, znanosti, politici, svakodnevnom životu i nacionalnim ideologijama, primjer toga je komparacija podjele Bosne sporazumom Maček–Cvetković iz 1939. i Milošević–Tuđman 1991. godine. Kada je u pitanju ovaj period bosanske prošlosti njegova novija istraživanja su »nastajala u uvjetima (pre)naglašenog politiziranja, odnosno potrebe za valorizacijom marksističke historiografije kojoj se mogu staviti ozbiljne primjedbe u pogledu sveprisutne ideologizacije prošlosti, te upornog negiranja posebnosti BiH, posebno zastupljenosti istraživanja procesa sazrijevanja bošnjačke nacionalne individualnosti«. ¹⁰ Interes za taj dio bosanskohercegovačke prošlosti našao je odraz u brojnim istraživanjima, ne samo historičara, možda njih i ponajmanje radi famozne historijske distance koje se tradicionalno mnogi od njih nekritički pridržavaju, koliko sociologa, politologa, kulturnih antropologa.

Rekapitulirajući savremena historiografska dostignuća Tomislav Išek potencira njihovu nedostatnost i činjenicom koja proizlazi iz toga da ne postoji napisana historija Bosne i Hercegovine. Nigdje kao po pitanju započetog, a nedovršenog projekta »Istorija Bosne i Hercegovine«, radenog u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH) sedamdesetih i osamdesetih godina nije na površinu izašla sva kontroverznost pitanja posebnosti Bosne i Hercegovine. Teza o zloupotrebi historije, o historiji kao instrumentu zadobijanja i legitimiranja vanznanstvenih, tobož nacionalnih, a u osnovi nacionalno-oligarhijskih ciljeva i interesa, pri izradi ovog projekta najbjelodanije je izašla na vidjelo. Stvar je zanimljiva i zbog toga što se sve događa u doba tvrdog bosanskog komunizma. Zašto Bosna i Hercegovina nema svoju historiju, i zašto takvu historiju nije uspjela da napravi ni marksistička historiografija, i pored jasnog opredjeljenja o posebnosti, samostalnosti, individualnosti i ravnopravnosti Bosne i Hercegovine u okviru bivše jugoslavenske federacije? Iz jednostavnog razloga zato što ta republika, država, u srpskim znanstvenim krugovima nije bila nikada prihvatana kao posebnost. Ne može se pisati historija nečega

⁹ Usp. Zijad Šehić, Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u austrougarskoj epohi (1878.–1918.) objavljena u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije (1980.–1998.), *Prilozi* (Sarajevo) 29 (2000), str. 135.

¹⁰ Tomislav Išek, O nekim aspektima pristupa i tumačenjima historiografske literature o BiH u periodu 1980.–1998. (period 1918.–1941.), *Prilozi* (Sarajevo) 29 (2000), str. 164.

što ne postoji, ili što, iako privremeno postoji, dugoročno treba oporaviti i rušiti, očito je bio njihov stav. Takav stav se nastojao provesti u praksi tokom urušavanja socijalističke Jugoslavije pokušajem uništavanja bosanske državnosti kroz vršenje genocida nad Bošnjacima.

Iz istih razloga je politika bosanskih komunista u kulturi doživljavala neuspjehe. Najveći primjer toga je bio baš naučnoistraživački projekt »Istorija naroda Bosne i Hercegovine«, čiji je nosilac izrade bila ANUBiH. Od te iste akademije projekt je osporen i 1982. godine došlo se dotle da je pretrpio korjenitu rekonceptualizaciju. Akademija je godinama obmanjivala javnost o tom projektu i naposljetku ga je spustila na nižu razinu, tj., na razinu znanstvenog instituta, što je značilo da ona kao državna akademija ne želi učestvovati u pisanju historije naroda vlastite države. U Akademiji nisu skrivali činjenicu da jedan broj suradnika (M. Ekmečić i drugi) smatraju da nema adekvatne naučne podloge za takav poduhvat, iako su te osporavateljske snage bile za to da se dio urađenog posla objavi pod nazivom »Prilog izučavanju naroda Bosne i Hercegovine«. Akademija je čitav posao željela prebaciti na institute, izdavačke kuće, mlade kadrove, jer je, prema njima, sporan bio sam predmet istraživanja, Bosna i Hercegovina kao takva. Istovjetno stajalište akademija je imala i prema projektu »Istorija književnosti naroda Bosne i Hercegovine«. Takvim ponašanjem ANUBiH politički nije stala iza vlastite države. Za njezine, tada preovlađujuće velikorspkki usmjerene članove, koji su njime dominirali u upravljali, sporna je bila i sama država Bosna i Hercegovina, pa nisu htjeli pisati historiju onoga što, prema njima, i ne postoji. Priznavali su se samo Srbi i Hrvati, srpska i hrvatska historija i književnost. Bosanski komunistički vrh takvo stanje je podnosio jer ni u vlastitim redovima nije imao takav stupanj suglasnosti da bi se mogao sa jasnim stavom nametnuti Akademiji.

ANUBiH je i osnovana kao izraz bosanske državnosti i ravnopravnosti i pisanje historije bosanskohercegovačkih naroda bilo je bitno političko i državotvorno pitanje. U Informaciji o radu na projektu »Istorija naroda BiH« ANUBiH kaže se sljedeće: »Akademija nauka i umjetnosti BiH je pristupila radu na projektu marta 1968. godine. Rad na projektu trebalo je da se okonča 1975. godine.« Trebalo je uraditi pet svezaka sa po 500 stranica. Bilo je angažirano 36 autora, a nosioci posla bili su Branislav Đurđev, Anto Babić, Nedim Filipović i Hamdija Kapidžić. Do 1978. godine projektom je rukovodio Branislav Đurđev, a poslije Organizacioni odbor u sastavu: Nedim Filipović, Desanka Kovačević-Kojić i Enver Redžić. Jedan dio angažiranih historičara u toku rada je umro, neki su otkazali suradnju, drugi nisu ispunili svoje obaveze, a na kraju se opravdanje za nerad tražilo u nedostatku arhivskog materijala i monografija za sintetička uopćavanja. Predsjedništvo

Akademije je 1983. godine bilo prisiljeno, usljed svega pobrojanog, zatvoriti projekt sa namjerom da dio prispjelih radova objavi u vlastitim izdanjima i da se u novim uvjetima i na nov način (što je bilo samo prebacivanje posla na druge institucije, a kojih u osnovi kompetentnih za takav posao nije ni bilo) na profesionalnoj osnovi nastavi dalji rad na historiji. Podnosilac ovakve informacije, predsjednik Akademije Zimonjić, ističe da je za projekt bilo osigurano dovoljno novca.

Ovakve stavove o projektu pisanja historije Bosne i Hercegovine ja sam iznio i u knjizi *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo, 1998), a sa kojima se složio i kolega Tomislav Išek. On se, inače, u svom tekstu koji je naprijed navođen, slaže sa najvećim brojem mojih zaključaka i rezultata istraživanja navedenih u knjizi, što je u Bosni vrlo bitno, jer je još rijetkost da kritičko i dobronamjerno znanstveno čitanje postoji između znanstvenika različitih nacionalnosti. Nije rijedak slučaj da se svaka kritika, bez obzira koliko je znanstveno opravdana, a ako dolazi od znanstvenika druge nacionalnosti, makar intimno, ako ne javno, razumijeva kao produkt različitih nacionalnih interpretacija.

U kojoj se mjeri nauka podređuje interesima politike i nacionalizma, te kako¹¹ sve to skupa ima izuzetno štetne posljedice na svijest i vrijednosno-političku orijentaciju svih, a ne samo na znanost kao takvu, pokazao je mladi bosanski historičar dr. Dubravko Lovrenović, recenzirajući po jednu noviju knjigu iz područja bosanske etnogeneze, a sa aspekta bošnjačke, hrvatske i srpske uskonacionalne historiografije. Da je bosanski problem instrumentaliziranja znanosti u dnevnopolitičke svrhe dosegao velike izvanznanstvene razmjere svjedoči i to što je Lovrenović svoju recenziju pisao za najuticajniji bosanski politički magazin *Dani*, iznoseći na taj način ovo pitanje iz uske znanstvene sfere na širu političku i kulturnu ravan. Time je sam problem zadobio pravo građanstva u javnosti ali je i pozitivno narušena tradicionalna zatvorenost znanosti u njezine uskostručne okvire, što je sve bitan doprinos uspostavljanju kategorije »javnosti«, koja u Bosni još nije dovoljno razvijena.

Kao primjer bošnjačkog fundamentaliziranja i apsolutiziranja vlastite nacionalne pozicije, predstavljanja nje kao ključne, najduže i determinirajuće za ostale bosanske sastavnice, on navodi knjigu dr. Envera Imamovića *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1998). Imamovićeva studija predstavlja »školski primjer« zloupotrebe znanosti u političke i nacionalne svrhe, mada joj je nakana bila da razobličiti tu zloupotrebu historije izvedenu od srpskih i hrvatskih historičara, tako da je po Lovrenoviću, ona napravila

¹¹ Dubravko Lovrenović, Povijest i duh vremena: Snažna ambicija slabog znanja, *Dani: Nezavisni magazin* (Sarajevo), br. 173, 22. septembar 2000.

isti promašaj, samo ovoga puta sa bošnjačkog stajališta. Istraživanja su u njoj ostala samo obećanja, »jer se autor zadržao na razini kompilacije provedene tendenciozno i na štetu izvora kao i same teme. Izvan njegovog domašaja ostala je relevantna literatura, a o izvorima je suviše govoriti.« Autorova teza o Bosni kao centru evropske povijesti po Lovrenoviću je, u najmanju ruku, nebuloza, dok je izjednačavanje *Dobrih Bošnjana*, naziva za »dobre ljude« na bosanskim ćirilničnim poveljama i stećcima, sa etničkim osobinama srednjovjekovnih Bošnjana, promašena. Imamović, kao nosilac najnovijeg bošnjačkog nacionalno-ideologijskog radikalizma u znanosti, tvrdi da su se srednjovjekovni Bošnjani antropološki razlikovali od Srba i Hrvata, pripremajući teren za tezu da je ilirstvo, a ne slavenstvo bosanski, tj. bošnjački etnički background, što bi značilo da su Bošnjaci konstitutivni, starosjedilački element u Bosni, a da su Srbi i Hrvati naknadno u nju došli. Imamovićevi redukcionistički stavovi »gode uhu«, kako se to u Bosni kaže, jednom dijelu bošnjačkog političkog establišmenta, dok u javnosti odlično zvuče i odzvanjaju, jer oni pothranjuju stvaranje i održavanje svojevrsnog mita o hiljadugodišnjoj bosanskoj državnosti s Bošnjacima muslimanima kao njenoj kičmi.

Takva interpretacija je za ovu temu zanimljiva i iz razloga njene podudarnosti sa aktualnim pitanjem ustavnog preuređenja Dejtonskog mirovnog sporazuma, Ustava Bosne i Hercegovine. Po tom mirovnom sporazumu, kojim je prestao rat 1995., a koji je istovremno i Ustav zemlje, a što je krajnje neozbiljno i neodrživo, bosanski Hrvati i Bošnjaci su konstitutivni narodi samo u Federaciji Bosne i Hercegovine, bošnjačko-hrvatskoj federaciji, sačinjenoj na 51 % državne teritorije. Bosanski Srbi su konstitutivni u svom entitetu, Republici Srpskoj, na 49 % ostatka državne teritorije. Kako su na taj način Bošnjaci i Hrvati i Srbi izgubili konstitutivna nacionalna prava na polovini državne teritorije, znači kako nisu ravnopravni na cijelom njenom prostoru, četiri nevladine organizacije su pokrenule zahtjev pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine o neustavnosti entitetskih ustava i proširenju konstitutivnosti svih naroda na cijeli prostor zemlje. Na taj način bi se osporile i dokinule ekskluzivne nacionalne teritorije, nacionalna prava bi se svim narodima izjednačila i regulirala bi se ustavnim komisijama ili domovima naroda u entitetskim skupštinama. Time bi Bosna ponovo bila i srpska i hrvatska i bošnjačka, tj., ni samo srpska, ni samo hrvatska, ni samo bošnjačka. Ustavni sud Bosne i Hercegovine takvu je odluku donio prije nekoliko mjeseci, potvrdivši time konstitutivnost sva tri bosanskohercegovačka naroda na cijelom teritoriju države.

Međutim, Imamović s pozicija bošnjačkog nacionalizma cijelu stvar postavlja drugačije: »Naime, apsurdno je govoriti o konstitutivnosti nekoliko naroda u zemlji koja iza sebe ima hiljadugodišnju

političku povijest, koja je preko pola milenija bila samostalna država, imala svoje vladare, državne simbole, vojsku, i što je najvažnije, imala je svoj vlastiti narod, a to su bili dobro znani Bošnjani, danas zvani Bošnjaci ili Bosanci ... Koliko je konfuzije u vezi s tim pokazuje primjer da se ‚konstitutivnim‘ smatraju i oni Srbi i Hrvati koji su u Bosnu došli prije koju godinu ili koji se danas dosele, iako s Bosnom nemaju ama baš ništa.¹²

Imamovićeva je teza: Iliri = Bošnjani = Bošnjaci = konstitutivni narod Bosne i Hercegovine. Teza nacionalističkih hrvatskih medijevista je Bosanski krstjani/bogomili = katolici = Hrvati = hrvatska Bosna, a srpskih nacionalista Bogomili/bosanski krstjani = pravoslavci = Srbi = srpska Bosna. Srž spora bosanskih nacionalnih historiografija je oko karaktera bosanskog srednjevjekovlja, jer svaka od njih tvrdi i dokazuje da je srednjevjekovna bosanska država bila katolička, što danas znači hrvatsko povijesno pravo na nju; pravoslavna, što znači isto što i srpska, ili ju je utemeljila posebna bosanska crkva sa jakim elementima islama, što znači preovlađujuće bošnjačka. Imamovićeve stavove Lovrenović s pravom nazivlje »bosanskom unitarizacijom«, »etnoapartheidom«, »etnonacionalizmom«, a samu knjigu »pseudoznanstvenim, politički angažiranim pamfletom«.

Kada je u pitanju hrvatska historiografija o Bosni Lovrenović izdvaja kontraverzno djelo dr. fra Dominika Mandića *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Iako objavljena davne 1967. godine u Rimu, ova knjiga je do današnjih dana svojevrsni priručnik hrvatskog unitarizma. Njome su svoj nacionalistički duh pothranjivali hrvatski generali Franjo Tuđman i Ivan Andabak, kao i cijela svita mitologijom potkovanih huškača na krvoproliće. »Mandićeve teze o eminentno hrvatskom karakteru etno-političke povijesti Bosne i Hercegovine (posebno bosanskog srednjevjekovlja) ... historiografija nije podvrgla kritičkoj provjeri, i na toj šutnji krila ove knjige samo se porasla«, ističe Lovrenović. Mit o Hrvatskoj do Drine igrao je tako »ulogu kvasca u modernoj hrvatskoj političkoj misli«, koja je nakon Ante Pavelića svog apokaliptičkog jahača dobila u liku povjesničara Franje Tuđmana. Svaki hrvatski nacionalist, koji imalo drži do sebe, ovu je knjigu postavio na počasno mjesto u svojoj biblioteci.

Franjo Tuđman svoj odnos prema Bošnjacima muslimanima i Bosni iznosi sljedećim rječima:

Pri objektivnom razmatranju brojnog sastava pučanstva BiH, ne može se nipošto zanemariti činjenica da je muslimansko pučanstvo u svojoj golemoj većini, po svom etničkom sastavu i govoru, neprijeporno hrvatskoga podrijetla, te da se, unatoč povijesno

¹² Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, str. 114.

stvorenim vjersko-kulturnim posebnostima, uvijek, kada god je za to imalo priliku, izjasnilo u golemoj većini kao sastavni dio hrvatske nacije. Polazeći od tih činjenica, u BiH dobiva se hrvatska većina u pučanstvu, a njihova gospodarska povezanost s ostalim hrvatskim dijelovima takve je naravi da ni Hrvatska u sadašnjim granicama, ni izdvojena BiH nemaju uvjeta za poseban, normalan razvitak.¹³

Na takvim znanstvenim stavovima Tuđman je oblikovao hrvatsku politiku prema Bosni u raspadu jugoslavenske federacije. Nepriznavajući politički individualitet Bosanskim Muslimanima, Bošnjacima, niti Bosni državotvornu posebnost, on je samo sa takvih znanstvenih stajališta mogao činiti greške kakave je politički i činio, ulaziti sa Miloševićem u aranžman oko podjele Bosne i angažirati hrvatsku vojsku na njenoj neuspjeloj podjeli. Stoga je sasvim razumljivo stanje jednog dijela hrvatske javnosti po pitanju individualnih zločina Hrvata nad Bošnjacima tokom 1993. godine u Srednjoj Bosni i uspostave koncentracionih logora te iste godine u Zapadnoj Hercegovini. Uhapšeni general hrvatske vojske Ivan Andabak, kome se u Hrvatskoj sudi zbog šverca droge, a koga bosansko tužilaštvo istovremeno traži zbog ubistva zamjenika ministra unutarnjih poslova, politički probosanski orijentiranog Hrvata Joze Leotara, izjavljuje: »Izdali su nas (Bošnjaci). O njima sam imao najbolje mišljenje, surađivali smo u emigraciji, bilo ih je dosta u mojoj postrojbi, ali onda su nas izdali, zaboli nam nož u leđa. Okrenuli su se od hrvatstva, odrekli se korijena.« Nerazumijevanje odluka međunarodnog suda za ratne zločine u Den Hagu, od hrvatske javnosti izražavano brojnim skupovima podrške osumnjičenima za počinjene ratne zločine, svoje izvorište ima i u jednom dijelu znanstvenih interpretacija prošlosti. One su dijelom služile i kao legitimacija nasilja i zločina.

Kada je pak govor o novijoj srpskoj historiografiji o Bosni, a posebno njenom srednjovjekovlju, Lovrenović, kome je vjerovati, samo naglašava neprekinutost njenog unitarizma, i u pristupu temama i u njihovoj interpretaciji. Uporište za srpske mediaveliste on situira u poznate političke stavove Ilije Garašanina i Vuka Stefanovića Karadžića iz sredine 19. stoljeća, ličnosti koje su postavile temelje projektu Velike Srbije, na političkom i kulturnom planu.

Njihove ideje danas funkcioniraju na jedan nov način, posebno vidljiv u promjeni naziva pojedinih bosanskohercegovačkih toponima. Jedan od tih slučajeva se dogodio i gradu Foči. Foča je ime grada

¹³ Franjo Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Evropi*, Zagreb, 1990, str. 120–121. Za cjelovitije sagledavanje odnosa Tuđmana prema Bosni i Hercegovini vidi: *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u politici i praksi dr. Franje Tuđmana*, Sarajevo: VKBI, 1998.

na Drini kojeg su Srbi poslije zločina nad fočanskim Bošnjacima preimenovali u Srbinje. Imena Foča i Srbinje nisu suplementarna (u smislu da jedno nadopunjuje drugo ili ravnopravno nadoknađuje i zamjenjuje) nego su potpuno dispartna, u toj mjeri da jedno isključuje drugo, dakle nespojiva, raznorodna i oprečna.¹⁴ Pitanje je da li će novo ime, Srbinje, biti prolazno, kratkotrajno, budući da trenutno prognani Bošnjaci nemaju mogućnost da se vrate u Foču. Slično se dogodilo sa gradom Bosanski Brod koji se sada zove Srpski Brod, Dvor na Uni se zove Srpski Dvor, a rodio se i naziv Srpsko Sarajevo. Svaki od tih novih naziva nasilno je uspostavljanje nove stvarnosti na način da se implicitno priznaje da je prethodna, stara stvarnost, u ovom slučaju Bošnjaci, izbačena, ili zatrta, na način da novi naziv odražava i potvrđuje novu stvarnost. Ta nova stvarnost čeka da je znanost potvrdi, usvoji i prenosi kao novu i neoborivu činjenicu.

POVZETEK

Bosnia – zloraba zgodovine

V Bosni je družboslovje, zgodovinopisje pa še posebej, podvrženo političnim vplivom tako zelo, da povzroča zloraba družboslovja v politične namene neke vrste terorizem interpretacije. Krična analiza spoznanj zgodovinskih raziskovanj v Bosni v zadnjem desetletju 20. stoletja, ki je v tem prispevku predstavljena edino zato, da bi se razmejil odnos med t. i. nacionalnimi interesi različnih bosanskih narodov – Bošnjakov, Hrvatov in Srbov – in poskusi, da bi vsilili različna nacionalna zgodovinopisja, odkriva vso nevdržnost teh poskusov sprevačanja zgodovinskih dejstev v nacionalne namene. V prispevku so navedeni primeri, ko je nacionalna romantika priredila dejstva obstoječim teorijam lastnega nacionalnega razvoja med bosanskimi narodi, da bi legitimirala trenutne politične akcije. Paradoks celotnega postopka je, da imamo zdaj sočasno tri različne in vzajemno izključujoče se interpretacije istega dogodka ali družbenega pojava, iz česar rastejo tri različna nacionalna zgodovinopisja.

SUMMARY

Bosnia – the abuse of history

The social sciences in Bosnia, and historiography in particular, are to a large extent under political influence, so much so that the abuse of the social sciences for political ends produces a kind of terrorism of interpretation. A

critical analysis of the findings of historical studies in Bosnia during the last decade of the twentieth century, set out in this paper solely with the aim of delineating the relationships between the so-called national interests of the various Bosnian peoples – Bosniaks, Croats and Serbs – and attempts to impose distinct national historiographies, reveals all the scientific non-sustainability of these attempts to twist historical facts for national ends. The paper cites examples where national romantics have adjusted the facts to given theories of their own national development among the Bosnian nations with the purpose of legitimizing current political moves. The paradox of the entire procedure is that we now have three different and mutually exclusive interpretations of the same event or social phenomenon at the same time, which is giving rise to three different national historiographies.

Islam in Dalmatia

JOSIP VRANDEČIĆ

After they had overrun Bosnia (1463) in the mid-15th century the Ottomans began to threaten Venetian sovereignty in neighbouring Dalmatia, moving their border from the Balkan interior to the narrow and shallow Adriatic coastal belt of the Dalmatian districts.¹ The former Croatian hinterland, a thin strip of land sandwiched between Ottoman Bosnia and Venetian Dalmatia experienced a complete breakdown by 1537 and was inserted into the Osmanic administrative-territorial organisation. The Ottoman sweep of the Croatian strip had been so thorough that Turkish land registers (*defters*) recorded no single inhabitant left in the town of Sinj in 1534. In countless raids, the Ottoman horsemen captured cattle and prisoners and forced civilians and Venetian troops to withdraw into Adriatic towns. The Venetian fleet commander Vitturi in 1525 was shocked by the appearance of a “desert” in Zadar’s hinterland. The area had been overcome by Turks and the Vlach population, a large number of which had settled in Dalmatia.

At the time of the conquest there was a large-scale out-migration of Catholics who fled to the still unconquered region of Dalmatia. Whereas the Dalmatian communes and Venice had restrained migration from Bosnia and Croatia into the Dalmatian cities in the Middle Ages, in the 16th century the Republic helped to resettle the population from Croatian counties in urban areas or in Venetian-held parts of Istria. The Turks were particularly eager for the return of order in the strategic areas close to the Venetian frontier. They found their most reliable settler material in the Orthodox Balkan Vlachs, the descendants of hinterland Romanised and Latin-speaking population of this area who survived the sixth – and seventh – century Slavic onslaught by retreating to the high mountain passes. Orthodox Vlachs had started

¹ For more on the theme see Josip Vrandečić, “Had an Ottoman Combatant any Chance to Win the Love of the Daughter of the Rector of the Dalmatian Town Zadar (Islam in Ottoman Dalmatia in the 16th and 17th century and its coexistence with the Christian world of neighboring Venetian Dalmatia)”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34 (21), 1994/1995, 163–184; and “The ‘Military Revolution’ in Sixteenth and Seventeenth-Century Dalmatia”, *Melikov zbornik*, Ljubljana, 2002, pp. 289–310.

fleeing into Bosnia and Dalmatia in the decades of Ottoman pressure on Serbia. The Vlachs were particularly suitable for the Ottoman government's purposes, not only because they were mobile (their typical occupations were shepherding, horse-breeding and organising transport for traders), but also because they had a strong military tradition. They were entitled to carry arms and expected to fulfil a military role; in place of a salary, they were permitted to plunder enemy territory.

In 1551 the Habsburg general Ivan Lenković informed king Ferdinand that the Ottomans had drawn several thousand Vlachs from the inner Empire and settled them in Dalmatia – around the Kosovo valley near Knin. From the very beginning of their settlement in Dalmatia the Ottomans tried to cripple the Vlach privileged *filuri* status according to which each Vlach household was obliged to pay one Ottoman golden ducat yearly and participate in Ottoman military service. The Ottomans tried to bind the Vlachs to the land and make them pay taxes including tithes. According to a *defter* from 1528, the population of Vlachs from *nahiyas* Petrovo polje i gora and Zminje polje were forced to pay personal taxes as well as tithes. However, these efforts spurred Vlach dissatisfaction, causing them to leave Ottoman territory and settle in Habsburg Croatia and Venetian Dalmatia. According to *defters* from 1550 the Vlach population in Dalmatia was granted *filuri* status by the Ottomans again. In spite of Ottoman wishes to attach this population to agriculture, the Vlach population rejected the pressure because *filuri* status allowed them less taxes and more mobility.

In the circumstances of an overwhelming majority of Christians on the neighbouring Bosnian border toward Venice, the Ottomans tried to stir up a process of Islamisation, especially on the fringe of the Empire. Islamisation came mainly from Ottoman soldiers settled in the Dalmatian garrisons, refugees from neighbouring Venetian Dalmatia, Christian slaves granted liberty after conversion to Islam and probably from some of the pre-Ottoman population. The Ottomans apparently did not promote Islam by forcible means. However, economic and political advantages to be gained by joining the state religion were sufficiently compelling. Slowly but steadily the overwhelming part of the Bosnian population accepted Islam, especially the population in the fertile region along the river. This part of the population remained static, pursuing agriculture. Although the Ottomans tried to islamise the part of Dalmatia under their control, encouraging the rebuilding of vacated towns, Ottoman sovereignty held over a tiny core of the population.

The first Muslim elements in Dalmatia were soldiers in the Dalmatian garrisons, landlords or administrators. On 1 June 1560 the bey of Bosnian *sancak* sent a letter to the Sublime Porte noting that the

famous officer Ivan from Venetian Šibenik had escaped to the Ottoman side and deliberately accepted Islam. The Sublime Porte granted Ivan a large land estate in Ottoman territory in Dalmatia. According to Venetian accounts there were many Catholics who fled to the Ottoman side. On 8 April 1574 the Venetian rector from Split informed the Venetian government that he had been investigating the case of a Dalmatian girl from Vranjic who fell in love with an Ottoman soldier from Klis. According to his account sent to the Venetian government, there were many precedents, and some Catholic girls had fled to the Ottoman side.

Large numbers of slaves were seized by the Turks in their campaigns against the Habsburg Croats and Venetian Dalmatians. Murat-bej Tardić, the first *sancak-bej* of Klis was a liberated slave of Husrev-bej, the most prominent conqueror of Dalmatia. The Ottomans attracted the settlement of Muslims by granting the population freedom of taxes and by building mosques. This is why the vacated towns of early and mid-16th century such as Obrovac, Skradin, Vrana and Sinj reached the *kasaba* status of a prosperous community. In 1604 entirely Muslim Sinj had 100 households, Vrlika 85, Drniš 200, Knin 300, Skradin 200 and so forth. This development was stirred up by state policy. The Sultan ordered the *sancak-bej* of Klis Ferhadbeg Sokolović to build a mosque, a school and shops. Ferhadbeg on his own granted Zemunik, Hrvace and Sinj Muslim communities many institutions provided by the taxes from his large estates.

Islamisation proceeded at very slow pace, however. Catholics fled to Venetian Dalmatia and the Orthodox population, protected by their large autonomy within the Ottoman Empire, were not prone to convert. According to the estimation of the Venetian proveditor-general Jacopo Foscarini there were 6,860 households in the Klis *sancak* in Dalmatia – not including the Bosnian part of this unit – to 560 Muslim households. Islamisation among the Vlach population had failed. In Petrovo polje i gora nahiya near Drniš in 1528 there were only 5 Islamised Vlach families out of 239 and in 1550 only 20 out of 295 in total.

The new proximity forced both Venetian and Ottoman Dalmatia to build and adapt their mutual relationships. Commercial integration of the 15th-century Venetian Dalmatia was replaced by a war directed economy, thus leading Dalmatia to the limits of economic and demographic endurance. Hunger, plague and climatic disturbances upset the demographic balance of the population, which was reflected in high migrations, and disturbance in the age and sex balance, which was somehow maintained due to the high birth rate. The urban area closure and the militarisation of the province were paid for by economic reorganisation, founded on high rates of profit from salt monopoly and

balanced administrative taxes within which it was not possible to find means for economical development.

Despite five wars in the course of the 16th and 17th centuries – the War of 1499–1502, the Holy League War of 1537–1540, the Cyprus War of 1570–1573, the Candia War of 1645–1669 and the Wiener War of 1683–1699 – there was broad coexistence and cooperation between the “two Dalmatias” which included both trade and personal relationships. Their relationships varied from cruel hostilities during the wars to the outstanding example of mutual cooperation in the Asia-European trade through the Dalmatian town of Split. The spectrum of coexistence included wars, raids and skirmishes, but also everyday communication through trade, visits, personal friendships and love.

Economically dependent on trade with the Ottomans, Venice made efforts to appease the Ottomans. The threat of punishment in galley service or exile for anyone who jeopardized the peace on the border shows the Venetians’ desire to avoid misunderstandings. In addition to the utmost courtesy, the Venetian authorities tried to maintain their relations with Ottomans with gifts. On 18 February 1563 the *sancak-bej* of Klis came to negotiate in Salona and the authorities of Venetian Split welcomed him with vine, lemons, oranges, bread, wax-candle, linen, cakes and sugar. Immediately after the Cyprus war, on 26 May 1573 the *sancak-bey* of Klis and his 30 representatives visited Split. The number of Ottoman visitors to the Dalmatian towns was so large that the rector of Zadar Pisani was warned by the Venetian government on 10 November 1565 to limit gifts to Turks to 100 ducats during the rector’s mandate.

The question of importing grain from the Balkan hinterland was of life-and-death importance for the Dalmatian towns. Venetians were attracted by prices which did not significantly differ in this period from Western prices, making for a significant discrepancy between Venetian and Ottoman state regulated prices. Trade was stimulated by devaluation of the Ottoman currency, because foreign tradesmen paid with stable currency. One of the main characteristics of the price of Ottoman grain is a stable low price until about 1560, as opposed to prices in Western Europe and Venetian Dalmatia, which were influenced by the price revolution. According to defters the prices in the Ottoman hinterland were: in 1528 – 15 akchas/kejl (1 kejl = 100 pounds), in 1574 and 1604, 25 akchas/kejl. Venetian grain was much more expensive. Around 1565 the price of a kejl in Venetian Dalmatia was 60 akchas. This discrepancy in prices started the struggle for the grain surplus between Ottoman landholders and the mostly Christian peasantry because both of these social and political groups were eager to sell grain on the markets of the Dalmatian towns. Imports commercialised

the Ottoman economy of the hinterland, and attracted the Ottoman non-Muslim subjects toward Venetian Dalmatia. Commercialisation is especially dangerous for the existing political balance, because the numerous non-Muslim population was in opposition to the thin Moslem nucleus which had not succeeded significantly to infiltrate the area demographically.

The agricultural crisis in the Mediterranean, the revolution of prices and above all the cost of endless wars commercialised the Osmanli society. The timar "second feudalism" became socially and economically inappropriate. The need for adaptation imposed a redefinition of the system, because the regular tithes collected from the peasantry became worthless by inflation, which opened the struggle for a direct right of cultivating the land, which started the process of land renting and the struggle for a land market. This increased the pressure on the Christian population in inner Dalmatia. This is why the most effective Venetian weapon in the long-term was the Ottoman economic crisis which burdened the Turkish military efforts.

The Venetians responded with salt. In the relation from 1596 the proveditor-general Cristofor Valiero claimed that Venice had a great profit from salt. Salt attracted Ottoman subjects to come to Dalmatian towns bringing grain, meat, cheese and so forth. In spite of production by the Ottoman salt-pans which covered a third of Bosnian needs, the rest was covered by salt-pans from Ragusa or Venetian Dalmatian territories. There is evidence that Bosnia in 1540 suffered a great scarcity of salt due to war with the Venetians, which stopped the salt trade. The salt trade attracted Ottoman subjects to the markets of the Dalmatian towns. Sharing in the profits stirred the interest of the Ottoman authorities in maintaining good relations between the two states.

Trade links and contacts were convenient for stabilisation and pacification, the establishment of a trading system and networks of ferries and ports attracting mainly foreign trading capital. Venetian Dalmatia represented their door to the outside world. Strategic raw materials, salt and wheat were regulators of political relationships. In 1580, the Venetian office *Magistrato dei Cinque Savii all'Mercanzia* accepted the activity of a Jew from Split, Daniele Rodrigo who tried to make this Venetian town an international port of trade between the Ottoman Empire and Venice. One Venetian account from 1590 pointed out that the amount of trade running through Split attracted tradesmen from India, Persia, and Armenia, and represented the "golden ring" between the Orient and Venice. Moreover, in 1626, the amount of trade in Split reached 25 % of that done in port of Venice due to the fact that two thirds of Balkan trade ran through this port. Venetian salt was the bait, a source of high profits even for the Sultan.

A period of calm in Dalmatia was the result of the wider geopolitical situation, in which Venetian neutrality during 16th century was a precondition for treating with the Turks. At the same time, engaged in the Danube region and Persia, the Turks were not interested in Venetian threats in the Dalmatian region. At the end of the 16th century the stabilization of political relations with the Ottoman Balkans allowed the revival of the Venetian Balkan trade system to a greater extent than in the pre-Ottoman period.

As the 17th century unfolded, Venice strengthened its position in the province. The Balkan-Italian trade route ran through Split, and from 1601 onwards the Venetian governor of Dalmatia, the general-provider, became a symbol of the fiscal and judicial integration of the province. The rector Leonardo Bollani unlike his sixteenth-century counterparts was able to brief the Venetian government on 3 April 1600 on the political conformism of the Dalmatians: “Your town of Split is in very good condition, enjoying under the sovereignty of Venice the two most important things, abundance in living standards and peace on the border.”

The province-building process did not, however, stay within the city walls. Besides the impact of capitalist economy on Ottoman society, the military revolution decisively tipped the balance in favour of Venice. The reconstruction of old fortifications took place throughout all of the sixteenth and the first part of the seventeenth centuries. New-style fortresses with uneven lines, like the teeth of saw, and angled bastions, built lower and thicker behind wide, deep ditches, created an unpleasant feeling of insularity but also provided security. Unlike the bastions around the Zadar city centre, which were finally reshaped *alla moderna* during the early 1590s, the designs of the other Dalmatian cities show that the rapid evolution of fortifications occurred during the Candian War. In Split the fortifications *alla moderna* built during Candian war included the bastions around the urban core and both fortresses, Gripe and Botticelle near the city. The vulnerability of the old-fashioned walls of Šibenik, open to an Ottoman assault from the hinterland, compelled citizens to build the fortresses of St. John and of Baron in 1646.

In contrast to its defensive posture in the 16th century, Venice took the initiative on the battlefield and in finances during the protracted seventeenth-century wars – the Candian War of 1645–1669 and the Viennese (Morean) War of 1683–1699. The regular 16th-century wars in Dalmatia were limited to raids by Ottoman cavalry, to the passive posture of Venetian infantry behind walls, and to listening to news from distant eastern Mediterranean battlefields. Innovations in star-shaped fortifications, gunpowder weaponry and trained troops

had all occurred in Dalmatia, mostly during the 16th century. During the Candian war these elements were successfully coordinated for the first time to produce offensive capacity. The Venetian assault on the Ottoman fortress of Klis in 1648 scored the biggest victory of the Republic's arms in the province yet. Thanks to the massive amphibious landing of troops, bombards and horses, and the coordination of artillery bombardment with the charges of the handgun-armed mercenaries and militia, the Venetians stormed the Ottoman stronghold, which had dangerously hindered neighbouring Split. In contrast to the increasingly impregnable Venetian towns along the coast, each Ottoman stronghold succumbed at least once during the Candian War. The use of gunpowder artillery, defended in siege camp by pike and musket, enabled the Venetians to advance out of their own towns for the first time, and to seize Ottoman strongholds. The best Ottoman men, large bombers, and supplies were deployed in the Pannonian basin and were bogged down in a centuries-long, static and bloody confrontation with the Habsburgs. The Ottomans' overwhelming superiority in horsemen was no longer sufficient in the Candian War.

The crucial reason for maintaining the momentum of complex and numerous Venetian siege operations was the increasing defection of the Ottoman auxiliaries. Thousands of militia and Ottoman irregulars tipped the balance in favour of the Adriatic towns. The social, religious and political factors which by that time had become the basis of Venetian agitation, Venice would fully use them during the War of Vienna, when it would definitely unite the area politically. The massive appearance of powerful siege and field artillery, lethal shoulder gun volleys and trained troops on the eastern Adriatic shores encouraged steady defection by the Ottoman Christians to the Venetian side during the Candian War. Their short, massive assault on the Ottoman strongholds in the first months of the next Vienna War would finally enable the Venetian conquest of the entire province by 1688.

POVZETEK

Islam v Dalmaciji

Po zavzetju Bosne (1463) in ozkega pasu Hrvaške kraljevine (1537) so Osmani na Jadranu postali edini sosledje dalmatinskih mest pod beneško upravo. Ker je hrvaško katoliško prebivalstvo iz zaledja prebegnilo v dalmatinska mesta, v Italijo ali v Panonijo pod habsburško upravo, so si Osmani prizadevali organizirati mejni prostor proti dalmatinskim mestom. Pri tem so

poskušali naseliti pravoslavne Vlahe, predslovansko balkansko prebivalstvo. Poleg tega so spodbujali islamizacijo. Čeprav se je islam razširil med delom prebivalstva v mestih Sinj, Klis, Knin, Obrovac in drugih, pa ga vlaški prebivalci večinoma niso sprejeli, zato so ti ostali za Osmane nevarni.

V 16. in 17. stoletju so dalmatinska mesta razvila močne trgovske vezi z osmanskimi mesti v zaledju. Ti gospodarski odnosi so slabili timarsko osmansko ureditev, ker si je osmansko prebivalstvo prizadevalo prodajati žito v dalmatinskih mestih po tržni ceni. Obdobje umirjanja so Benetke izkoristile za vlaganja v utrdbe, strelno orožje, artilerijo in plačance. Zaradi teh inovacij v okviru širše evropske vojaške revolucije in zaradi upora osmanskega obmejnega krščanskega prebivalstva so Benetke ob koncu 17. stoletja lahko začele ofenzivo in razširile meje Dalmacije vse do gorske verige Dinare, ki je še danes meja med Hrvaško ter Bosno in Hercegovino.

***“East is East. West is West”:
From misconceptions to
open conflict***

Karin Kneissl

The statement the Anglo-Indian writer Rudyard Kipling once coined in his ironic phrase “East is East. West is West. And the twain shall never meet” has turned into a dangerously growing alienation, the results of which can be read in daily editorials or met in angry street crowds. Ignorance on both sides seems to nullify the accomplishments of the “global village”.*

At the turn of the century from the 19th to the 20th, interest in the Orient, its poetic myth and potential as a sphere of influence, as a market, was at its peak. “Orientalism” flourished in manifold guises, whether as extravagant passion for Persian carpets or in the fantasy of Victorian Englishmen as travellers and painters who had fallen for the sensuality of the Orient. For a short period the East had lost its momentum of threat, of darkness and force – the image that has persisted ever since the wars between the Greeks and the Persians stretching to the Islamic conquests. But this time, the Ottoman Empire was an indebted client of Western banks and the new mixture of liberalism and nationalism of Western scholars inspired the peoples of the East. In Constantinople the “Young Turks” strived for the ideals of the French Revolution while political debate evolved in the name of an emancipated Arab culture in the salons of Damascus, Beirut and Cairo. The perception of East and West was a vague one. Blurred by a patchwork of knowledge and inspired by a desire to meet the other, at least on the level of the political, artistic and academic elites.

Let me illustrate this quite positive image of “the other” by the following citations.

The Egyptian Intellectual Hussein Fawzi expressed his view of western civilization as follows:

In Europe, the individual went out to seek for truth and beauty until he found the tree of knowledge and ate its fruit. He came to know

* The published text is based on the lecture with same title delivered on December 7th, 2001 at the Historical Seminar of the Scientific Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana.

good and evil and set forth what he had learned in the encyclopaedia; his eyes perceived the tyranny of rulers and the remnants of religious bigotry; he denounced regimes by the tongues of Montesquieu and Rousseau and Voltaire and rose up to destroy the Bastille with the hands of the people. He proclaimed the end of arbitrary monarchy with the tongue of Danton and the Jacobins. He strove through the ages, through the mind of his scientists, toward the mastering of nature by the power of steam and electricity and magnetism and radiation. ... I repeat: whatever the errors it may have committed, the great merit of this civilization is that it possesses an instrument of self-repair, which is freedom of thought.¹

The French scholar and traveller Volney gave in 1787 a positive account of his journeys to the Orient and thereby had a considerable impact on French engagement in Egypt, such as the Napoleonic military operation and archaeological missions:

In general, the people of the East are quick on the uptake, fluent of speech, with ardent and sustained passions and good sense in the things that they know. They have a particular taste for morality, and their proverbs prove that they know how to combine sharp observation and deep thought with pungent expression. Their dealings with others are at first cold, but habit makes them soft and attractive. This is the impression they leave, so that most of the travellers and traders who have had dealings with them agree in finding these people a more humane and more generous character, a more noble and polite simplicity, and something more delicate and more open in the spirit of their manners than among the people of our own country.²

Of course both of these statements are only personal views, but nevertheless they reflect curiosity and knowledge. The same applies to academics and political leaders who cared about getting in touch with this other civilization.

Back to “crusade” and “jihad” at the beginning of 21st century

Today, a century later, marked by the Jewish holocaust and the subsequent creation of Israel, relations between the West and the (Middle) East are marked by the founding of the Jewish State in 1948

¹ Bernard Lewis, *A Middle East Mosaic, Fragments of Life, Letters and History*, New York, 2000, p. 55.

² *Ibid.*, p. 103.

and the protracted Middle East Conflict. The region has been in a permanent state of violence since the 1940s. Tension between East and West is tangible. The West, alias the United States, is frequently reproached for arrogance and ignorance. Its strategic alliance with Israel, which in fact dates back only to the late 1960s and is therefore much younger than the US axis with Saudi Arabia, is often referred to as one of the main reasons for this cooling down. The Arab Middle East has been reduced to words like “terrorism” and “Islamic fanatics”. The days of mutual admiration and respect seem like prehistory.

This cultural and political confrontation has been sharpened by the Gulf war of 1991 – a war which was in fact termed a “just war” by President George Bush sr. Its tides have not ebbed. In fact Osama Bin Laden is the immediate offspring of operation “Desert Storm” which did not deprive Saddam Hussein of his grip on Iraq, but has brought US-troops to the country of the holy shrines of Islam, to Saudi Arabia.

In the limelight of an untamed “crusade” as US-President George Bush jr. has proclaimed in the aftermath of the New York attacks on 9/11 2001 and the numerous declarations of “a holy war”, a jihad, against the West – done by the mushrooming groups within the orbit of Islamism or beyond, we have finally arrived at a state of mutual hatred generated by irresponsible media and political populists on all sides. Clearly gone is the nostalgia for each other.

What we observe is the emergence of archaic and religious categories that replace the secular criteria of distinction from the 19th and 20th centuries.

The new American-Russian partnership against Muslim fundamentalism, whether in Central Asia or in the Caucasus, is described by many Muslims as a “Christian alliance.”³ If we go back to the writings of Ayatollah Khomeini we also read – already in the 1960s (sic) – the rejection of these adversaries by putting them into the same non-Muslim category.⁴

And the same holds true that from a Western perspective, it seems more tempting to fight “Islamic extremism” under a wider title of common values, to which apparently Moscow and Washington can better subscribe than Teheran and Cairo.

The American educational institutions in the Arab countries are still attracting students. But the same ones are manifesting against US-Imperialism when they deem it justified because of another US

³ *The Economist* Nov. 17th 2001, p. 18.

⁴ Imam Khomeini, *Islam and Revolution*, Berkeley, 1981; quoted in Daniel Pipes, Fundamentalist Muslims between America and Russia, in: *Foreign Affairs*, Vol. 64, no. 5, 1986, p. 939.

or Israeli attack. And in the European West – not to mention the Far West of the USA – we would confront an amount of ignorance about the other sides of the Mediterranean that is just mind boggling. In fact, long before the watershed line of the 11th of September, the Western view, by and large, of the “Arab”, of the “Muslim” is one full of stereotypes, mostly linked to the notion of “terrorism”, regardless of whatever definition one might have at hand. Today’s rhetoric differs little from the propaganda we have experienced on our continent some sixty years ago. It has all the ingredients of a new type of witch-hunt.

East and West belong to each other

And still the interdependence in the wellbeing of East and West is self-evident. Let me only briefly mention the already overstrained issue of inter-religious dialogue, which I do not want to underestimate. For in fact, the Vatican is doing much more for the dialogue among civilizations than any Western government.⁵ This dialogue somehow risks being watered down to a mere discussion forum between the Holy See and the Islamic Republic of Iran, for only in the latter case do we have a Shiite clergy structured in a hierarchy. So two comparable systems can meet on the basis of counterparts. The large majority of Sunni Muslims does not dispose of a clergy; the imam usually only functions as coordinator of the community. However, let us skip the difficult arena of religion and revelation, where even in the utopian era of harmony every side might still contend for its absolutist version of the truth.

In fact, the common history started long before the arrival of monotheistic religions, their confrontations and the rise and fall of empires on both sides. Western civilization would be unthinkable without the contributions of Eastern accomplishments in terms of culture, philosophy and the natural sciences. Let us recall the alphabet, coming from Mesopotamia via the Phoenician coast to the Mediterranean, which laid the grounds for the rise of Greek culture. It was in Byblos, the 7000-year-old city-state in northern Lebanon, where archaeologists discovered the tomb of King Ahiram, the oldest known testimony of the modern abstract alphabet. It is dated to 1500 B.C. The coastal towns of the Levant, Ugarit et Byblos, have contributed – each one at its time – to the rise of the Mediterranean peoples, namely the Greek-Roman culture, being the basis for the Occident by and large. What would have been the course of humanity, had the

⁵ See among others Visit of Pope John Paul II to Damascus, 1st–5th May 2001.

Greek philosophers not had the Phoenician alphabet at their disposal? And what about the law schools of the Imperium Romanum? They were all located at the eastern shores of the Mediterranean. Not to forget the name of the Continent. “Europa” was a princess of the East, of the city-state of Tyros, located in today’s embattled South Lebanon. She happened to be kidnapped by God Zeus and was taken to the island of Crete.

Western civilization is unthinkable without the heritage, the innovations left by the East, and the alphabet just as much as the art of administration and warfare not to mention the monotheistic religions that have stretched from the eastern and southern shores of the Mediterranean towards the North.

The revival of the “clash”

But still East remains East and West keeps western on the other side. The beginning of the 21st century is in a deplorable state of affairs. US decision makers learnt from Professor Samuel Huntington in 1993 that it takes more than three or four criteria to understand the rest of the world. Up to then, political risk analysis was reduced to parameters such as national security and containment of communism, just to mention a few. Huntington’s simplified version of the clash of civilizations⁶ is not the ultimate reply to East/West relations.

Reaction came promptly from isolated Iran, which has been campaigning ever since for a dialogue of civilizations, obtaining the United Nations’ blessing in the form of a UN year dedicated to that theme in 2001. While several European governments rally behind this concept of dialogue, the confrontation cannot be neglected. It is one of various aspects touching the migration issue just as much as the fear of terrorism.

The explosive social climate in French and German towns with overpopulated suburbs of Muslim immigrants contributes to the ambivalence. The certainly vital topic of coexistence falls victim to petty politics and the frustration of the ordinary citizen. The “clash” seems somehow unavoidable, whether it takes place on a daily level in the “Banlieue”⁷ of Paris and Marseille or in fetwas, Muslim advisory opinions, condemning Western presence on the holy ground of Islam.

⁶ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations – Remaking of World Order*, New York, 1996, based on his article in *Foreign Affairs*, summer 1993: »The Clash of Civilizations?«

⁷ Gilles Kepel, *L’Islam et la banlieue*, Paris, 1999.

Mistrust as a result of historical experience

Of course frictions have always been there, but it cannot be denied that alienation is more dangerous this time than was the case in the aftermath of World War I, when the Arab-Muslim world felt betrayed by the new map of nation-states designed by Britain and France. And today's hate speech whether pronounced by a Western head of State or an Eastern warlord is quickly expanded by a powerful media machinery

While wishing to avoid some of the negative rhetoric which can so easily polarise the already fragile relations between East and West, the fact remains that we live in an environment of persistent mistrust born of historical experience. And, despite our increased push towards the so-called global society, these cultural aspects are still affecting the energy industry today. Let us therefore briefly turn to one important area which clearly reflects the East-West encounters in a very sharp perspective: the oil market.

Relations between the Orient and the Occident through the Petrol Lens

The power of the big oil majors, the so called "Seven Sisters" is still keenly remembered in the oil producing countries, from Iran to Kuwait. The power of these companies led to the creation of a form of "state within a state". The denationalisation of the 1960s and 70s in the name "permanent sovereignty over national resources" brought oil production back to the national governments. The heated debate right now – due to lack of money and expertise – is to bring the big majors, such as BP or Shell, back to the upstream production, the oil drilling. To grant full access now to its oil and gas fields could, some believe, lead to the companies controlling the market and removing the government's political leverage in the greater scheme of things. Having been at the mercy of the "Seven Sisters" is a phenomenon that has not been forgotten through the passage of time.

Of course, the majors have now gone and the family silver has been nationalised, but the new super-majors of today are once again lined up to obtain new contracts. Middle Eastern oil and gas producers want to see foreign investment but now on their own terms.

Countering suspicion

However, this is a hard balance to strike as there is still strong suspicion that the West always needs to interfere. This "intervention-

ism" was highlighted by the reports of phone calls made by the then US-secretary for energy Bill Richardson in the spring of 2000, chasing Opec ministers in their Vienna hotel suites, urging them to take action for the American consumer. The fact that this approach almost jeopardised an agreement at that meeting demonstrates only too clearly that there is still much mistrust.

The machinations of Opec also generally serve to highlight the gap between East and West. While the group's 11 ministers take their own time to reach consensus – the "Westerners" are anxiously waiting for facts and figures. They have to accept that the timing of any production action can remain vague. Opec's opaque decision-making process proceeds at its own pace. Ministers talk and then visit each other on a bi- or trilateral level, sipping coffee as if they had all the time on earth. Not so long gone are the days when nobody knew at the start of a ministerial conference whether it would last for one or two or 10 days.

The notion of time is divergent

Linguistics may help grasp the difference of the notion of time in East and West. The Arabic language does not have a future tense, unlike the many options available in English grammar to express any future action. The simple Arabic prefix to convey the future fails to encompass the mental attitude towards planning and controlling the future which is so prevalent in the "Anglo-Saxon" mind. Some philosophers like Germany's Max Weber have tried to establish a connection between the Protestant religion and capitalism. However, the Middle East, in particular Islamic culture, rejects this future-oriented state of mind and action. "Not man, but God controls the future," is the theme of "inshallah (God willing)". Fatalism helps to endure difficult times, but it can also paralyse a society. The authoritarian regimes of the Middle East know how to use that mentality for their own ends of suppression.

So, how can one reconcile this attitude, which is a fundamental cultural concept that dictates much of life in the region, with the demands of modern Western life and commerce? Those "speculators" that Opec, for example, is often quick to criticise for "manipulating" the price of oil. Here again a different view of time is the key element. The East lives very much with a view of time that can make last century's war appear like yesterday's headlines. And in this different setting of time and destiny, the individual also occupies a place which is far removed from the centre stage position he or she may occupy in the Western world.

This holds equally true for diplomatic negotiations. History is obsessed with all types of crisis management. And diplomatic efforts such as Henry Kissinger's "step by step diplomacy" of the 1970s have always been viewed with suspicion, for an Eastern, marked by the experience of the desert, would not embark on journey, the destination of which is unknown. The failure of the Oslo Process in tackling Arab-Israeli relations has only confirmed the Arab side in their rejection of interim arrangements. From the notion of time, let us turn to the role of the individual as opposed to the group in Western and Eastern concepts.

Which place for the individual within the group?

In much of the Middle East it is the family, the tribe, or the collective that decides. Tribal allegiances count for more than any other relationships. How would the regimes of Baghdad or Damascus survive if they were unable to rely on the bonds forged by common descent, be it from the same village, or by common religious dissent? The role of the individual is subordinated to the honour and survival of the group. The East by and large views with mistrust the deification of the individual in the "decadent West" where family bonds have been replaced by a society of individualists.

The role of the territory

A system based of tribal allegiances is less inclined to accept territorial limits, a concept which is inherent to the Western nation state. And the issue of borders is a delicate one in the Middle East. Considered as artificial limits of colonialism, the number of open border disputes is high. And they can break out at any moment, as two Gulf wars have demonstrated. In 1980 the border issue of the Shatt el Arab led to the war with Iran. When Saddam Hussein tried to incorporate Kuwait into Iraq in summer 1990, he was ready to deliver legal documents confirming his territorial claims. At stake were the oil fields in the border region, which Kuwait apparently wanted to drill to its exclusive advantage.

The US self-proclaimed war against terrorism implies that borders will be ignored in the campaign to ensure rights, justice or "revenge". Concerned Europeans have had to have it explained that the term "war" being used by Washington does not have the same meaning as it does in German, French or Spanish. So on that basis why should it come as

a surprise that the question of time, territorial issues or even the role the individual plays in society is so different between East and West?

Conclusion

East and West have to coexist, whether it is in the Paris suburbs or in the oil regions of the Gulf. The interdependence between the Orient and the Occident by and large, the “Islamic East” and the “Christian West” cannot be reduced to mere issues of security, inter-religious dialogue or similar vital topics. It is simply a question of survival. And for that objective it would be necessary to leave the stratagems of “just wars” against terrorism and martyrdom in the guise of suicidal attacks. A more secular approach would facilitate the needed rapprochement between the civilizations. Otherwise we are on our path to a pre-1648 drama, i.e. the end of the Westphalian system: anarchy and hatred along religious lines instead of a territorially organised society, which has been the fundament of our state system for the past 450 years. To fall back into a situation similar to the one during the War of Thirty Years bears enormous risks, aggravated by today’s weapons of mass destruction and propaganda machines. It does not take much fantasy to imagine the degree of “angst” on a global level when we already watch how internal wars are fought. The modern law of warfare, the “ius ad bellum” created in 19th century is repudiated. We are back to the “bellum iustum”, the just war concept, predominant during medieval times. And once more it seems as if a “civitas dei”, a Christian community were fighting a “Umma islamiyya”, a Muslim society. But where are the sober voices of reason on both sides that can calm the shouting streets? Courage and wisdom based on long-term political action are rare virtues, both among Easterners and Westerners.

POVZETEK

»Vzhod je Vzhod. Zahod je Zahod«: Od napačnih predstav do odprtega konflikta

Odnose med Zahodom in (Bližnjim) Vzhodom sta zaznamovala ustanovitev judovske države 1948 in nadaljevanje bližnjevzhodnega konflikta. To področje je od leta 1940 naprej v neprestanem stanju nasilja. Ozračje napetosti med Vzhodom in Zahodom je čutiti na različnih področjih, vključno s področjem energetske politike in varnosti. Zahodu oz. Združenim državam

Amerike pogosto očitajo arogantnost in ignoranco. Njihovo strateško povezavo z Izraelom, ki dejansko datira v pozna šestdeseta leta prejšnjega stoletja in je potemtakem precej mlajša kot naveza ZDA s Saudsko Arabijo, pogosto štejejo za enega glavnih vzrokov ohlajanja tega nekdanj vzajemnega občudovanja. Arabski Bližnji vzhod so povezovali s pojmi kot »terorizem« in »islamski fanatiki«. Časi občudovanja in spoštovanja se zdijo kot predzgodovina.

To kulturno in politično konfrontacijo so še zaostrele zalivske vojne, vojne, ki so bile dejansko označene kot »pravične«. Njihova plimovanja se niso polegla. Ko so v središče zanimanja prišle divje »križarske vojne«, za kar je ameriški predsednik George Bush mlajši razglasil džihad po septembrskem napadu na New York in po številnih napovedih »svete vojne« proti Zahodu – ki so jih izvršile kot gobe po dežju znotraj islamistične orbite in onstran nje rastoče skupine –, smo končno prišli do stanja vzajemnega sovraštva, ki ga porajajo neodgovorni mediji in politični populisti na obeh straneh. Povsem je izginilo nekdanje hrepenenje po drug drugem, ki je bilo opredeljeno kot »orientalizem« in arabsko razsvetljenje. Zdaj lahko opazamo vznikanje arhaičnih in religioznih kategorij, ki nadomeščajo sekularna merila razlikovanja v 19. in 20. stoletju. Smo sredi tega, kar je francoski pisatelj André Malraux napovedal pred nekaj desetletji: »21. stoletje bo stoletje religije ali pa ga ne bo.«

Vidiki uboštva v zgodnjem meništvu

MIRAN ŠPELIČ OFM

Umestitev

Specifičnost meništva, tega versko-družbenega pojava, ki je že v zasnovi težko oprijemljiv, zahteva, da na začetku našega razpravljanja poskusimo vsaj nekoliko pojasniti nekatere temeljne pojme in načrtati nekatere meje, da se ne izgubimo kje sredi puščave.

Zgodnje meništvo bomo postavili v dobo od leta 270 do približno 600 po Kr. Ob strani bomo pustili prve asketske poskuse znotraj mestnih krščanskih skupnosti, iz katerih se je po mnenju mnogih raziskovalcev razvilo meništvo kot tako, in bomo prve korake videli v velikih začetnikih, kot sta bila Anton in Pahomij, ob njiju pa še vrsta manj znanih ali povsem nezanih sodobnikov. Prvega imamo upravičeno za očeta anahoretskega ali eremitskega (samotarskega) meništva, drugega pa za očeta cenobitizma (skupnostnega meništva). Ta stoletja so bila nekakšni medeni meseci meništva: zastavile so se temeljne smernice, oblikovali osnovni modeli in vzpostavila duhovna struktura za vsa naslednja obdobja. Zato je ta doba še posebej zanimiva za naše raziskovanje, ker iz nje lahko razberemo marsikaj, kar odmeva še v današnjem času, in to ne le za samostanskimi zidovi.

Z vso previdnostjo in zavestjo, da ne bomo mogli biti dokončni in vseobsegajoči, se lotimo definicije, kaj sploh je meništvo. Predvsem gre za **odmik** od t. i. »sveta«, kakor ga pojmuje latinski izraz *saeculum*,¹ ki je veliko bolj specifičen od grške besede κόσμος,² in za primik v »božje okolje«, če smemo uporabiti sodobnejši, chardinovski izraz. To ne pomeni – razen v skrajnih primerih – zapustitve človeške civilizacije, ampak jo menih ponese v neko novo okolje, kjer naj bi jo oplemenitil in posvetil. To se dogaja v kontekstu **askeze**, to je »vajec«

¹ Gre seveda za t. i. kristijanizem, semantično razširitev pomena latinske besede, v tem primeru pod vplivom hebrejščine. Prim. J. Barr, *Sémantique du langage biblique*, Paris, 1971, str. 26–27.

² Čeprav je ta grški izraz iz osnovnega pomenskega ozadja urejenosti znotraj krščanske govornice pridobil tudi razsežnost posvetnosti. Ta je sicer pogostejša pri izrazu ἀϊώς ki je tudi v osnovnem pomenu bližji latinskemu *saeculum*.

v krepostih, zaznamovane zlasti z raznovrstnimi odpovedmi, ki niso same sebi namen, ampak naj bi naredile prostor za srečanje z božjim svetom. Vse to se seveda odvija iz religioznega motiva: menih ne išče zgolj samouresničenja, ampak hoče prepoznati in udejanjiti božje naročilo. Če se odmika od enega sveta, kamor je bil človek izgnan, je to zgolj zato, da se vrne v svoje izvirno okolje, rajsko, od koder je bil izgnan.³

Ko govorimo o fenomenologiji menišтва, lahko ugotovimo nemajhne vzporednice v mnogih religijah.⁴ To je tudi privedlo kritične in do krščanstva ne ravno dobrohotno razpoložene raziskovalce z začetka 20. stoletja do sklepov, da krščansko menišтво nikakor ni nekaj izvirnega, ampak presajeno od drugod (hindujsko in budistično, esensko, terapevtsko menišťvo). Ta relativizacija pa ni prenesla natančnejše raziskave virov in se je izkazala kot pretežno ideološka. Kljub dokajšnji podobnosti na ravni pojavov je namreč krščansko menišťvo zares krščansko, tj., izvira iz krščanstva samega in za svojo utemeljitev ne potrebuje zunanjih spodbud. Vsebinske razlike so namreč tolikšne, da med njimi ni mogoče vzpostaviti nasledstvenih odnosov.

Kje se je porodilo menišťvo? Zibelki sta v bistvu vsaj dve, **Egipt in Sirija s Palestino**. Na obeh krajih je bila pri roki puščava, ki je nekako nujni del tega izkustva. Verjetno ni brez vpliva niti značaj tamkajšnjega ljudstva.⁵ Od tam pa se je meniški ideal bliskovito razširil tako rekoč po vsem cesarstvu: menihom so dale zavetje skalnate pečine v Kapadokiji, otoki pred provansalsko obalo, jurski gozdovi, alpske doline.

In od kod vemo za vse to? Naš prvi vir so **zgodovinarji**, ki so v šoli Evzebijia Cezarejskega, prvega velikega cerkvenega zgodovinarja (ta menišťva sploh še ne omenja), v antično zgodovinopisje vnesli pomemben nov element, namreč več dokumentiranja. Tako o prvih menihih govorita kar dve zgodovinopisni deli, in sicer *Historia monachorum in Aegypto*⁶ in Paladijeva *Historia lausiaca*.⁷ Obe imata tudi potopisne prvine in nam kažeta prve puščavnike skozi oči občudujočega in spoštljivega obiskovalca.

³ Prim. P. Brown, *The Body and Society*, New York, 1988, str. 222.

⁴ Prim. A. J. Festugiere, Sur une nouvelle édition du »De vita pythagorica« de Jamblique, v: *Revue des études grecques* 50 (1937), str. 476.

⁵ Egipčan, ki mu po eni strani ni bil tuj čut za skupinsko delo, se je po drugi strani že prej umikal v puščavo pred nevarnostjo ali zaradi nesposobnosti plačevanja davkov. Sirija pa pozna nekakšno strogo doslednost, ki je v menišťvu porodila stilite, samotarje na stebrih.

⁶ *Historia monachorum in Aegypto*, ur. A. J. Festugiere, Bruxelles, 1961. O avtorstvu tega dela še ni bila izrečena zadnja beseda. Rufin iz Konkordije je vsaj njegov prevajalec, če ni morda celo avtor.

⁷ Palladio, *La storia lausiaca*, ur. G. J. M. Bartelink, Milano, 1974.

Nadalje pa obstaja cela vrsta **meniških literarnih zvrsti**, iz katerih močno veje ne le duh, ampak tudi telo tedanjega meništva. Najprej bomo omenili štiri, ki so prišle v meništvo nekako od zunaj, ker so splošno razširjene, v meništvo pa so se seveda prilagodile vsebini, ki so jo morale posredovati. To so najprej govori in pisma. Stari vek pozna bogato retorično in epistolografsko produkcijo, ki pokriva domala vsa področja človekovega delovanja.

Govor je v meniškem kontekstu dobil zlasti parenetično vlogo: ob menihu, ki je s svojim zgledom pritegnil v svoje okolje mnoge, so se zbrali »učenci«, ki jim nauka ni posredoval samo z življenjem, ampak tudi z besedo. Iz teh govorov razberemo spodbude za razne sestavine asketskega življenja, pogosto utemeljene na svetopisemskih podobah in zgledih velikih predhodnikov. Potemtakem se vsebinsko v precejšnji meri naslanjajo na biografijo in eksegezo.

Pisma so kot razpolovljen pogovor⁸ služila menihu za stik s svetom in s somenihi. V njih poleg povsem osebnih sestavin pogosto zasledimo kratke svetopisemske razlage in prav tako kot v govorih spodbude, ki pa so tokrat že konkretnije. Ne pozabimo, da je tudi Hieronimovo ponižno pismo vzvišenim in arogantnim emonskim devicam iz tega konteksta.⁹

Razprava je nekako med govorom in odprtim pismom. V njej avtor bralcem razlaga običajno neko posebno temo, ki zadeva meniško življenje. Seveda so tu še kako potrebni in primerni mnogi zgledi, ki so vredni posnemanja. Sem bi lahko prišteli tudi Kasijanove fiktivne dialoge *Collationes* in *Institutiones*, namenjene galskim menihom, kjer v vsakem poglavju obdela neko temo meniškega življenja, podkrepljeno z zgledi in izkustvi, ki si jih je pridobil v Egiptu.¹⁰

Med splošnimi zvrstmi je dosegla največji razmah **vita** ali življenjepis. Zvrst ni bila neznana staremu veku, saj so se je oklenili mnogi avtorji za ovekovečenje podvigov vojskovodij, cesarjev, za ohranjanje spomina na svoje učitelje. Plutarh z Vzporednimi življenjepisi, Svetonij z življenjepisi cesarjev in Porfirij s Plotinovim življenjepisom naj bodo omenjeni samo kot vrh te gore. Tudi meništvo od samega začetka pozna to zvrst in ji tako rekoč dolguje svojo popularnost. Takoj po Antonovi smrti (l. 356) je namreč Atanazij napisal njegov življenjepis (l. 357),¹¹ ki je bil izjemno hitro preveden v latinščino in kmalu zatem

⁸ Demetrius, *De elocutione*, 223.

⁹ Ep. 11.

¹⁰ *Conlationes*, rec. M. Petschenig, Vindobonae, 1886 (CSEL 13), prevzeto v: *Conférences*, par E. Pichery, Paris, 1955, 1958, 1959 (Sch 42, 54, 64); *De institutis coenobiorum*, rec. M. Petschenig, Vindobonae, 1888 (CSEL 17); *Institutions céno-bitiques*, par J. C. Guy, Paris, 1965 (Sch 109).

¹¹ Athanase d'Alexandrie, *Vie d'Antoine*, ur. G. J. M. Bartelink, Paris, 1994 (Sch 400).

še enkrat, in to boljše (Evagrij Antiohijski, l. 375). Za model je vzel Porfirijevo Plotinovo življenje. Po zgodbi o klicu, razdelitvi imetja in odhodu na rob puščave k nekemu samotarju spremljamo duhovno rast mladeniča in njegovo umikanje vedno globlje v puščavo; osrednji del je dolg govor menihom, v katerem posreduje svoje izkustvo; konča s pripovedjo o smrti in oporoki, zapuščini dveh oblek, ene spremljevalcu in druge škofu Atanaziju, ki tako postaneta njegova dediča. Atanazijev spis ni prvenstveno natančna biografija, ampak postavodajni spis za menihe. To je ugotovil že Gregorij Nazianški (u. ok. 390). S tem spisom je Atanazij legitimiral in modro vključil neko novo gibanje z roba v samo jedro Cerkve. Atanaziju so sledili mnogi imenovani in neimenovani biografi, Hieronim celo s tremi deli, o Pavlu, Malhu in Hilarionu.¹²

Med meniškimi literarnimi zvrstmi pa moramo nujno omeniti tudi dve zelo tipični, namreč regulo ali vodilo in apoftegmo ali izrek.

Regula ali vodilo je, kot pove že ime samo, regulativno besedilo, nekakšna temeljna statutarna listina, v kateri je običajno na kazuističen način in pogosto v obliki vprašanj in odgovorov pokazano, kakšno naj bo ravnanje meniha v določenem primeru. Pahomij, oče skupnostnega meništva, je zasnoval eno prvih takih besedil,¹³ kjer je bilo na primer določeno tudi, kaj vse se morajo menihi naučiti na pamet, kdo sme izdreti trn iz menihove pete in da predstojnik ne sme sedeti v kleti pri vinskem sodu. Gre za besedilo, ki je nadvse potrebno v skupnosti, da bo ta urejena in funkcionalna. Seveda so dodane tudi sankcije za primere prestopkov. Včasih *per viam negationis* zvemo marsikaj; nečesa ne bi prepovedovali, ko bi ne bilo možnosti za to ali celo nemalo slabih izkušenj. Slaba stran vodil pa je ta, da se nekako obrabijo. Čeprav so pogosto zapisana na neki splošni ravni, pa ne morejo uiti svojemu izvirnemu okolju, zato so sorazmerno hitro potrebna razlage in prilagoditve. Za Pahomijem so na Vzhodu najbolj razširjena vodila Bazilija Velikega,¹⁴ na Zahodu pa Benediktovo.¹⁵

Še bolj zanimive pa so **apoftegme**, ki so zunaj meniškega okolja domala neznane. Gre za modrostno literarno zvrst, ki ima poteze aforizma, basni, šale, anekdote, sentence. Pretežno so to krajši sestavki, od nekaj vrstic do, izjemoma, dveh ali treh strani. Vseh skupaj je krep-

¹² Hieronymus, *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, v: B. Degórski, *Edizione critica della »Vita Sancti Pauli Primi eremitaee« di Girolamo*, Roma, 1987; *Vita S. Hilarionis*, v: A. A. R. Bastiaensen (ur.), *Vita di Martino, Vita di Ilarione, In memoria di Paola*, Firenze, 1975; *Vita S. Malchi monachi captivi*, v: E. M. Morales, *Edición crítica de »De Monacho captivo« (»Vita Malchi«) de San Jerónimo*, Roma, 1991.

¹³ L. T. Lefort, *Oeuvres de St. Pachôme et de ses disciples*, Louvain, 1956.

¹⁴ Basilii Magni, *Regulae morales, Asceticon magnum, Asceticon parvum*, Parisiis, 1857 (PG 31, 692–869; 901–1052; 1052–1305).

¹⁵ Benedicti, *Regula*, Parisiis 1866 (PL 66, 216–932).

ko čez 2000 in so nabrani v več zbirkah, ki pri razporejanju gradiva sledijo različnim merilom (po abecedi glavnih oseb, po vsebini oz. temah).¹⁶ Po Guyju je apoftegma prvotno ustna zvrst, izsek iz poučnega dialoga med starcem in učencem.¹⁷ Slednji zastavi vprašanje, običajno: »Kaj naj storim, da se bom rešil?« Starec odgovori dokaj skrivnostno, lahko tudi samo s svetopisemskim navedkom ali podobo, zato učenec prosi za pojasnilo in starec mu razloži svoj prvi izrek. Tak zgoščeni pouk je potem učenca spremljal lahko vse življenje in ga je tudi sam kot starec lahko podal naslednjim rodovom. Med takšne drobce pogovora pa so zlahka prišle tudi misli iz govorov, odlomki iz pisem, epizode iz življenjepisov. Vse to je lahko služilo istemu namenu, namreč meniški formaciji. Nekateri patrologi so do teh apoftegem, imenujmo jih sekundarne, precej nezaupljivi, kot da ne bi bile zanesljive in pristne. Njihovo stališče se mi zdi povsem neupravičeno. Čeprav izvirno okolje teh zapisov ni apoftegmatsko, pa so bile očitno opremljene z vsem potrebnim, da postanejo apoftegme. Velika večina raziskovalcev jih sprejema kot prvovrstno gradivo tudi pri zgodovinskih raziskavah, še veliko bolj pa ilustrirajo duhovno zgodovino.¹⁸ Tudi mi se jih oklepamo z nujnim pridržkom, da je tako rekoč nemogoče točno spremljati njihov živahen razvoj, tako časovno kot zemljepisno, tako posamično kot na ravni zbirke. Zelo očitno odsevajo stanje v puščavski naselbini Sketis vzhodno od Nilove delte, zapis pa se je verjetno ustalil v palestinski Gazi, kamor se je zatekla skupina sketiških menihov v kriznih obdobjih. Zgolj okvirno pa lahko postavimo njihov začetek z ustno fazo v prvo polovico 4. stoletja, prvi sporadični zapisi kmalu sledijo, klasične zbirke (abecedna anonimna in sistematska) pa se oblikujejo približno od sredine do konca 5. stoletja. S tem pa se seveda ni zaključilo ustvarjanje in preoblikovanje besedil.

Kot svojsko obliko apoftegem, ki so kljub omembam velikih puščavskih očetov, od katerih izvirajo, v veliki meri sad obdelovanja neimenovanih redaktorjev, bi dodal izreke enega najpomembnejših me-

¹⁶ *Apophthegmata patrum* (Cotelerius, *Monumenta Ecclesiae Graecae*, 4 tom. III, p. 171.), Parisiis, 1858 (PG 65, 71–442); *Apophthegmes des Saints Viellards*, ur. F. Nau, v: *Revue de l'Orient Chrétien* XII (1907), str. 48–65, 171–179, 393–413; XIII (1908), str. 47–66, 266–297; XIV (1909), str. 357–379; XVII (1912), str. 204–211, 294–301; XVIII (1913), str. 137–146; *Apophthegmata Patrum: Collection systematique* I, ur. J. C. Guy, Paris, 1993 (Sch 387); *De vitis patrum sive Verba seniorum auctore graeco incerto*, ur. Rosweyde, Parisiis, 1860 (PL 73, 851–1066); M. Chaîne, *Le manuscrit de la version copte en dialecte sahidique des »Apophthegmata patrum«*, Le Caire, 1960; *Izreki svetih starcev*, prev. J. Horvat, Celje, 2002.

¹⁷ J. C. Guy, *Note sur l'évolution du genre apophthegmatique*, v: *Revue de l'ascétique et de mystique* 32 (1956), str. 63–68.

¹⁸ Mednje spadajo H. G. Evelyn White, P. Brown, M. Krause, A. Quacquarelli in J. Driscoll.

nihov tistega časa, Evagrija Pontskega, zbrane pod imenom *kefalaia*, poglavja, in to v zbirkah Praktik, Gnostik, Menihom, O molitvi idr.

V primerjavi z regulami so apoftegme veliko manj splošne in bolj osebne. Če je regula težila k najnižjemu skupnemu imenovalcu, pa apoftegma cilja na najvišjo dosegljivo mero. Regula naj bi omogočila znosno skupnostno življenje, apoftegma naj bi pognala k svetosti. In ker je prilagojena osebi, je tudi podvržena močni presoji tistega, ki jo posreduje. Ni vedno ista apoftegma primeren odgovor za vsakega meniha, četudi je, na zunaj gledano, v istem položaju. Morda je še najmanj neprimerna primerjava s šalo, ki jo sicer lahko preberemo, a ima povsem drugačen učinek, če jo v živo pove nekdo, ki ima dar za pripovedovanje smešnic, in to stori v pravem trenutku in v pravem okolju.

Apoftegma je ena najbolj živih literarnih zvrsti. Pri njej je težko načrtati ločnico med ustnostjo in knjižnostjo. To opazamo zlasti pri različicah iste apoftegme v različnih zbirkah. Besedilo se zdaj širi, zdaj krči, dodajajo se nove izpeljave, izpušča se opis okoliščin ... Pri prehodu v novo okolje se tudi spreminja njena poanta. Ko so pisarji prepisovali zbirke, t. i. paterike, so si dovoljevali nemalo prilagoditev, dodatkov, izpuščanj. Apoftegma ni stabilna in noče biti, zato je tudi praktično nemogoče izdati kritično besedilo apoftegem kot takih, kvečjemu je dosegljivo, a z veliko vprašanji, stanje v določeni plasti, stanje določene zbirke. Prav zato so apoftegme še toliko bolj izizzivalne za preučevanje in tudi uporabo. In prav zato imajo tako bogato potomstvo v književni ustvarjalnosti vseh časov.

Poleg literarnih virov za zgodnje meništvu pa ne smemo prezreti niti prispevka **arheologije**, ki je v zadnjih sto letih odkrila, popisala in razložila nemalo belih lis. In Egipt je s svojo puščavskim podnebjem idealen za ohranjanje materialnih ostankov. Na žalost so bila prva arheološka izkopavanja v Egiptu tako navdušena nad staro egipčansko kulturo iz faraonskih časov, da so koptske plasti preprosto odstranili, ne da bi jih sploh popisali. S tem je bilo narejeno nemalo škode, saj je marsikateri tempelj ali spomenik prešel v poznejšo cerkveno rabo, če je le ušel vandalizmu prvih svobodnih krščanskih generacij. Ko je končno tudi koptsko razdobje dobilo svoje ovrednotenje, se je pokazala druga velika nevarnost. Izkopavanja je bilo treba čim prej raziskati in dokumentirati, ker je erozija bliskovito uničila, kar je bilo prej v varnem objemu peska. Nemalokrat se je zgodilo, da so arheološke jame postale nove oaze z jezeri in zelenjem, ki je prekrilo odkopane celice. Tako imamo za nekaj meniških naselbin na voljo samo še fotografsko gradivo. Seveda pa se moramo zavedati tudi omejitvev, ki jih ima arheologija. Ohranjeno je namreč samo tisto, kar ima določeno konsistentnost. Najpreprostejši materiali puščajo običajno izredno malo sledov.

Kot zadnja priča, tokrat že posredna, pa nastopa tu neprekinjeno meniško izročilo v tistih krajih. Podvrženo razmeram in neprijetnim zgodovinskih sprememb je vztrajalo na tistem prostoru in doživelo v 20. stoletju nepričakovan razcvet.

Zdaj pa pristopimo k analizi uboštvu kot enega temeljnih in bistvenih pojavov znotraj meništva. Slovenščina ima za opis stanja v pomanjkanju na razpolago dva poglobljena izraza – revščina in uboštvu. Delno sta sicer sopomenska, vendar pa pozorno uporabnikovo uho ali pero vendarle zazna razliko, ki nam bo pri naši analizi prišla zelo prav. Čeprav so lahko pri enem in pri drugem sociološki kazalci malodane isti, pa je ozadje enega in drugega precej različno. Revščino običajno dojemamo kot od zunaj vsiljeno breme, za katero človek sam navadno ni kriv, ker ga je preprosto doletelo, pa naj gre za izgubo dobrine ali pa za umeščeno v deprivilegirano okolje. Nasprotno pa uboštvu nima tako negativne konotacije, saj ohranja v sebi neko dostojanstvo in ni povezano s prisilo, pač pa bolj z odločitvijo. Zanj je človek lahko motiviran, ker v njem ne vidi nič slabega, ampak le sredstvo za doseg nečesa dobrega. Drugače je z revščino, ki ni motivirana in jo človek občuti kot krivico. Če je revščina pogosto povezana z nezmožnostjo za delo ali z brezposelnostjo, pa je uboštvu skoraj nujno asociirano z delom. Meništvo bomo seveda vedno videli v obnebu uboštvu, čeprav se je srečevalo tudi z revščino, vendar pri drugih.

Nekakšno razlikovanje je poznala že grščina, ki tudi pozna dva precej sinonimna izraza za življenje v pomanjkanju, *πενία*¹⁹ in *πορεία*.²⁰ Poleg njiju je skoraj izključno v meniškem kontekstu rabljen še en izraz, *ἀκατημοσύνη* – po kalku bi morda lahko prevedli nepridobitništvo, ki pa ima v slovenščini precej drugačen in poseben pomen. Grški pojem vsebuje sestavine prostovoljnosti, odpovedi, navezanosti in nekopičenja. Čeprav Latincem ni manjkalo različnih izrazov, na tem semantičnem polju niso razvili točnejših razlikovanj in so manj dosledni.

Uboštvu je v meništvo navzoče kot njegov konstituent že od samega začetka. Brez njega si meništva preprosto ne bi mogli predstavljati, čeprav je bila ravno ta sestavina podvržena največjim spremembam in premikom. Nenehno je predmet razpravljanja, vendar je bilo tako rekoč »kanonizirano«²¹ šele v 13. stoletju, in sicer znotraj frančiškanske tradicije. Tri zaobljube, ki so nekako izkristalizirale

¹⁹ Ta izraz je skoraj izključno rabljen v negativnem smislu in označuje pomanjkanje. Je zlo, ki poraja drugo zlo. Človek v tem stanju pa se vsaj trudi z delom, da bi si olajšal položaj.

²⁰ Pri tem izrazu je občasno zaznati gradacijo. Gre za večjega reveža, ki se prepušča odvisnosti od drugih z beračenjem; s tem tudi ogroža družbeno stabilnost.

bistvo redovništva, namreč čistost, ubožstvo in pokorščina, se plaho pojavijo šele v 12. stoletju in uveljavijo v Vodilu sv. Frančiška.²¹ Na poti postopnega uveljavljanja ima pojmovanje ubožstva ob začetkih seveda pomembno mesto, varovati pa se moramo, da ne bi vanj vnašali problematike visokega srednjega veka.

Pregled vidikov

1. Prav je, da med vidiki ubožstva v zgodnjem meništvu najprej omenimo **začetno odpoved**. Ta razlastitev nima cilja sama v sebi, ampak je močno in zgovorno znamenje odločitve za odklik od »sveta«. Ko se poklicani zave, da mora zapustiti »svet«, ga ne sme nositi s seboj v odmaknjenost puščave, ampak ga mora dobesedno zapustiti, podreti za seboj vse mostove. Pri tem mu pomagajo svetopisemski zgledi prve krščanske skupnosti v Jeruzalemu, opisane v Apostolskih delih, in Jezusovo vabilo bogatemu mladeniču, naj proda vse, kar ima, razdeli ubogim in potem hodi za njim. Taka je bila, na primer, Antonova zgodba, popisana v njegovem *Življenju*, ki ga je leto po njegovi smrti sestavil aleksandrijski škof Atanazij.

Ko so Antonu umrli starši, je ostal sam z mlajšo sestro. Pri 18 ali 20 letih je sam skrbel za hišo in sestro. Ni še minilo šest mesecev od smrti staršev, ko je grede v cerkev po svoji navadi med potjo premišljeval, kako so apostoli vse zapustili in šli za Odrešenikom, kako so tisti iz Apostolskih del prodajali svoje imetje, prinašali izkupiček in ga polagali pred noge apostolov, da so porabili za potrebne; kolikšno upanje so imeli v nebesa. Ko mu je bilo srce zaposleno s temi mislimi, je stopil v cerkev. Zgodilo se je, da so brali evangelij, in slišal je Gospoda, kako govori bogatašu: Če hočeš biti popoln, prodaj vse, kar imaš, in daj ubogim; potem pridi in hodi za menoj in imel boš zaklad v nebesih. Anton se je spomnil svetih, in kakor da bi bilo to branje namenjeno posebej njemu, takoj zapustil cerkev. Kar je dobil po starših, 300 arur odlične ornice, je podaril sovaščanom, da njega in sestre ne bi oviralo. Prodal je vse pohištvo in razdelil revežem ves denar, kar ga je dobil, samo malo je dal na stran za sestrico. (Vita Ant. 2)

Ohranjanje imetja je bilo v tej fazi menihovega življenja razumljeno kot ovira. Anton je na osnovi svojega izkustva lahko svetoval mlademu menihu, ki je imel težave pri odpovedi, z zgovornim naročilom.

²¹ Nepotrjeno vodilo je iz leta 1221, Potrjeno vodilo pa iz 1223. Prim. *Vodilo in življenje: Spisi sv. Frančiška Asiškega in sv. Klare*, Ljubljana, 1998.

Neki brat je želel zapustiti posvetno življenje in je svojo posest razdal med uboge, toda nekaj je vendar še obdržal zase. In tako je prišel k abu Antonu. Ko je starec zvedel za to, mu je rekel: »Če hočeš postati menih, potem pojdi v vas, kupi meso, položi si ga okrog golega telesa in pridi tak nazaj sem.« Brat je storil tako in psi ter ptiči so trgali njegovo telo. Ko se je srečal s starcem, je ta vprašal, ali se je ravnal po njegovem nasvetu. Ko je brat pokazal svoje razmesarjeno telo, mu je sveti Anton rekel: »Tiste, ki so se odpovedali svetu in hočejo vseeno posedovati stvari, bodo v boju tako potokli demoni.« (Cotelerius, Ant 20, prev. Jasna Hrovat)

Kot prilika, parabola, se je ohranila zgodba o mladeniču, ki ni mogel dospeti do samostana, ker so ga demoni ovirali, dokler se ni znebil celo svoje obleke.

Neki mladenič se je skušal odpovedati svetu, pa so ga pogosto, ko je odhajal, zadrževale misli in ga zaposlovale z opravki, ker je bil bogat. Nekega dne, ko je bil na tem, da odide, so ga zaslepile in dvignile velik peščen oblak, da ga tudi tokrat ne bi pustile oditi. Tedaj se je nenadoma slekel, vrgel proč svoja oblačila in gol stekel proti samostanom. Gospod je takole razodel nekemu starcu: »Vstani! Sprejmi mojega atleta!« Starec je vstal, mu šel naproti, in ko je zvedel, za kaj gre, se je začudil in mu dal meniško obleko. Ko je kdo prišel k starcu in ga je spraševal o različnih mislih, mu je odgovarjal. Če pa so ga spraševali o odpovedi, je rekel: »Vprašajte tega brata.« (Nau 51)

Tak je vsaj ideal. Kmalu se je izkazalo, da mlademu začetniku še kako pride prav nekaj imetja, če si hoče, na primer, sezidati celico.

2. Naslednji vidik uboštvu je **delo**. V starem veku ni bilo samo po sebi umevno, da si je za preživetje treba zaslužiti z delom. Razen v arhaičnih časih in v nekaterih okoljih, npr. stoiškem, je bilo delo pridržano sužnjem in se svobodnjaku ni spodobilo. Krščanstvo je tu prineslo precejšnjo novost s Pavlovim zgledom in načelom, da naj tisti, ki »noče delati, tudi ne je«. ²² Za tiste menihe, ki so prišli iz nižjih slojev, se stvari niso bistveno spremenile, za tiste iz višjih pa precej. In tudi teh ni bilo malo. Delo menihov se je omejevalo na preprosta ponavljajoča se opravila, ki so omogočala hkratno molitev ali premišljevanje. Tako so menihi iz palmovih vlaken pletli vrvi, delali iz njih košare – prav to je bilo najbolj tipično menihovo delo –, pa tudi tkali, prepisovali knjige, obdelovali krpice zemlje, ukradene puščavi;

²² 2 Tes 3,10.

zlasti menihi iz velikih skupnosti pa so opravljali tudi sezonska dela po egiptovskih žitnih poljih. Določeno število je bilo zaposlenih v nekakšnih »skupnih službah«: pekarna, kuhinja, gradbeništvo.

Pri delu je bilo pomembno, da je menih ohranjal v zavesti temeljni namen dela, to je askeza, duhovni vzpon; izredno pomembno je bilo razmerje in skladje med delom in molitvijo, o čemer priča prva apoftegma abecedne zbirke.

Aba Anton je nekoč sedel v puščavi, pa je zapadel v naveličanost in v veliko temino misli ter je govoril Bogu: »Gospod, želim se rešiti, pa mi misli ne pustijo. Kaj naj storim v svoji stiski? Kako se bom rešil?« Ko je kmalu nato vstal in šel ven, je Anton zagledal nekoga, ki je bil kakor on sam, in je sédel in delal, nato vstal od dela in molil, pa spet sédel in pletel vrv. Nato je ponovno vstal k molitvi. Bil je angel Gospodov, ki je bil poslan Antonu, da ga pouči in utrdi. In slišal je angela govoriti: »Tako delaj in se boš rešil.« Ko je to slišal, je bil deležen velikega veselja in poguma. In delal je tako in se rešil. (Cotelerius, Ant 1, prev. Jasna Hrovat)

Šele drugoten namen dela je smel biti zaslužek; sam ali po posredniku je namreč menih prodajal izdelke in za iztržek kupoval suh kruh; del zaslužka je bil praviloma namenjen miloščini, s katero so menihi, prostovoljni ubogi, podpirali neprostovoljne reveže. Delo je imelo svoje mesto v menihovem življenju tudi tedaj, ko ni prinašalo neposredne materialne koristi.

Brat mu je spet rekel: »Če imam nujne potrebščine od kod drugod, ali hočeš, da se tudi potem ukvarjam z ročnim delom?« Starec je odvrnil: »Kolikor koli imaš, vseeno ne opusti svojega ročnega dela. Delaj, kolikor moreš, samo ne z vznemirjenostjo.« (Cotelerius, Pisteramon 1, prev. Jasna Hrovat)

Ostre kritike so bili deležni evhiti ali mesalijanci (sirsko: molilci), ki jim delo ni dišalo in bi raje kar naprej samo molili. Aba Lukij jim je lepo razložil, kako on kljub delu ne krši zapovedi, da je treba vedno moliti, oni pa jo, čeprav ne delajo.

Nekoč je nekaj menihov, ki so jih imenovali evhiti, prišlo k očetu Lukiju v Enaton. Starec jih je vprašal: »Kaj je vaše rokodelstvo?« Odgovorili so: »Niti dotaknemo se ne ročnega dela, ampak – kot je naročil apostol – neprenehoma molimo« (1 Tes 5,17). Starec je vprašal: »Ali ne jeste?« Odgovorili so: »Pač!« Rekel jim je: »Ko torej jeste, kdo medtem moli za vas?« Ponovno jih je vprašal: »Ali ne spite?« Rekli so: »Pač!« In starec pravi: »Kadar spite, kdo tedaj moli za vas?« Na to mu niso znali odgovoriti. Rekel jim je: »Opro-

stite mi, kajti glejte, vi ne delate, kar govorite. Jaz pa vam bom pokazal, da kljub opravljanju ročnega dela neprenehoma molim. Usedom se z Bogom, namočim svoje palmove lističe in jih spletam v vrvi. Pri tem govorim: ‚Usmili se me, o Bog, po svoji dobroti, po svojem velikem usmiljenju izbriši mojo prekršitev Postave‘« (Ps 51,3). In vprašal jih je: »Ali to ni molitev?« Odgovorili so: »Pač!« Tedaj jim je govoril: »Ko torej ves dan preživim v delu in molitvi, zaslužim šestnajst novcev, nekaj več ali manj. Dva od teh dam na vrata (kot miloščino), drugi pa so za hrano. In zame molitisti, ki je dobil dva novca, medtem ko jaz jem ali spim. In tako se po Božji milosti izpolnjuje, da neprenehoma molim.« (Cotelerius, Lukij 1, prev. Jasna Hrovat)

Le izjemoma so izkušeni starci dovolili mlademu bratu, da se je ognil dela, in še tedaj je bilo vedno jasno pokazano, da nikoli v podporo lenobe, pač pa v prid neke druge dobrine, npr. navajanja na omejenost v celici, odganjanje slabih misli: »Pojdi, jej, pij, spi in ne delaj, samo nikar ne zapusti svoje celice!« Vedel je namreč, da vztrajanje v celici spet spravi meniha v njegov ustaljeni red.« (Cotelerius, Arsenij 11, prev. Jasna Hrovat)

Z delom je torej menih stopil na raven ubogih in revežem s svojim delom lajšal njihovo stanje.

3. Tudi v menihovi **prehrani** se odraža njegova odločitev za uboštvu. V bistvu je bila menihova miza zelo podobna mizi egiptovskega kmeta, le da je bila bolj redna in zagotovljena. Običajno so jedli enkrat na dan, in to sredi popoldneva, ko so v vodo (navadno posoljeno) namočili hlebček posušenega kruha, ki so ga imeli na zalogi vsaj za teden dni; nekaj listov zelenjave ali kapljic olja je bila že razkošna začimba. A kaj je bilo to v primerjavi z razkošnimi pojedinami na dvoru, ki jih je bil vaju nekdanji učitelj princev, zdaj pa aba Arsenij! Četudi si je v puščavi privoščil malo več kot kdo drug, je bila njegova odpoved bistveno večja.

Kadar je menih dobil obisk, je vsakič z gostom namočil in razlomil manjši hlebček v znamenje gostoljubja. Ob koncu tedna, ko so se zbrali iz razsejanih celic v osrednji cerkvi meniške naselbine, so po obredih kar v cerkvi še skupno prigriznili; verjetno je bila to preprosta kuhana zelenjavna hrana. Meso je bilo namreč z njihovega jedilnika izključeno. Ko so skupini menihov z njim postregli pri škofovi mizi, ga ti sploh niso prepoznali. Glede vina ni bilo enotnega načela. Ponekod je bilo prepovedano, ponekod so skrbeli za pravo mero, omejeni pa so tudi menihi alkoholiki.

Sestavni del prehrane je bil tudi post, kjer so hitro znali omejiti nesmiselne in ekstravagantne izpade. Večina očetov svetuje post, ki

naj bo zmeren. Najde pa se tudi ostra kritika nenavadnih diet, ki so bolj v razkazovanju kot v notranji drži odpovedi.

Nekoč so imeli v Kelijah praznik in so bratje jedli v cerkvi. Tam pa je bil brat, ki ni jedel nič kuhanega. Eden od bratov je rekel strežniku: »Ta in ta brat ne je kuhanega, ampak samo nasoljeno.« Tedaj je strežnik poklical drugega brata in mu rekel pred vsemi: »Brat ta in ta ne je nič kuhanega, zato mu prinesi nekaj nasoljenega.« Eden od starcev pa je vstal in mu rekel: »Bolje bi bilo zate, ko bi danes jedel meso v svoji celici in ne bi slišal te besede vpričo vseh.« (Guy VIII,26)

Tukaj pa nam lahko priskoči na pomoč že tudi arheologija, ki je našla v meniških naseljih uvoženo keramiko in celo steklene posode, kar zagotovo kaže na določeno raven življenja.

4. Gotovo se uboštvo razodeva tudi iz menihovega **prebivališča**. Če so se prvi menihi že odpravili v puščavo, so se morali naseliti vsaj sorazmerno blizu oaz, kjer so se lahko oskrbeli z vodo. Prva prebivališča so bila verjetno naravna zatočišča v skalnih votlinah ali pa preproste konstrukcije iz gradiva, ki je bilo pri roki. Arheologija od tega ne more dosti najti, drugače pa je z zgrajenimi celicami, ki so se marsikje ohranile pod peskom. O njih v apoftegmah beremo, da so imele okna, vrata s ključavnicami, police za knjige ...

O očetu Sizoesu so govorili, da je vedno zapahnil vrata, kadar je sedel v celici. (Cotelierius, Sizoes 24, prev. Jasna Hrovat)

Neki brat je nekoč prišel k njemu (abu Dioskuru) in mu rekel: »Ne najdem vrat za svoje bivališče.« Reče mu: »Snemi ta tukaj in jih vzemi.« Brat je snel vrata z vhoda na ulico, jih vzel in odšel. Starec pa je obesil prt, dokler ni naredil vrat iz palmovega listja in jih namestil. (Chaine 258)

Neki brat je prosil očeta Serapiona: »Reci mi besedo!« Starec mu je rekel: »Kaj ti imam reči? Da si vzel od vdov in sirot in položil v to nišo.« Videl je namreč, da je bila polna knjig. (Cotelierius, Serapion 2, prev. Jasna Hrovat)

Celice polanahoretskih skupnosti so bile običajno razsejane po okolici, v središču naselbine pa je bila cerkev, ena ali več, in skupne zgradbe (pekarna, gostišče ipd.).

Arheologi so našli celo freske, resda preproste, vendar to kaže na estetsko skrb, bogoslužno rabo in nekakšno nadstandardnost pri bivalnem prostoru. Njihova gradnja je bila vedno bolj zapletena,

posameznik je lahko poskušal, a brez uspeha; zato so delo prevzele specializirane zidarske ekipe. Nikjer v virih ne najdemo omembe, kdo je sestavljal te ekipe: menihi sami ali laiki. Mnogi si česa takega niso mogli privoščiti in so se preprosto pridružili drugemu menihu kot učenci. Ob njegovi smrti je skupnost dodelila celico komu od mlajših. Še posebej je bilo pomembno kakovostno opraviti gradbena dela, ko so se prej razkropljene celice zbrale znotraj obzidja, ki naj bi varovalo menihe pred vpadi barbarov iz puščave. Za obzidjem je navadno zrasel še obrambni stolp, ki je služil tako za zaklonišče kot za skladišče za čas obleganja. Anahoretsko meništvo je dobivalo vedno več potez cenobitskega. Dejstvo, da so barbari kar nekajkrat napadli menihe, kaže, da so bili ti napadi vredni plena.

Cenobitski samostani so bili seveda drugačni. Ti so bili že od samega začetka strukturirani kot majhna mesta, kot avtarkične enote z natančno določenimi hierarhijami.

5. Svojski vidik uboštva nakazujejo **knjige**, ki so jih imeli menihi. Potrebovali so jih za bogoslužje in za osebno duhovno rast. Samo v zadnjem navedenem primeru najdemo ostro kritiko knjig, vendar ne zaradi njih samih, ampak zaradi zbirateljskega odnosa do njih. V glavnem očetje vedno priporočajo knjige, ki pa so bile, kot vemo, v antiki vedno obdane z nekakšno avreolo luksuza. Kako bi se sicer v pahomijanskih skupnostih mogli vsi naučiti na pamet ves psalterij in evangelije!?

Rekel je: »Posedovanje krščanskih knjig je koristno tistim, ki jim je to mogoče. Namreč pogled na knjige nas sam po sebi dela bolj obotavljive glede greha in nas spodbuja, naj se raje napotimo k pravičnosti.« Rekel je tudi: »Zanesljivo varstvo pred grehom je branje Pisma.« (Cotelerius, Epifanij 8, 9, prev. Jasna Hrovat)

Ni pa seveda knjiga vrednota sama na sebi, ampak zaradi vsebine. Najbolj je tako vredno pohvale dejanje meniha, ki se v različicah pojavlja v skoraj vseh zbirkah apoftegem. Gre za odpoved tej intelektualni dobrini, ki je vredna več od dobrine same.

Neki brat je imel samo evangelij, pa ga je prodal in dal za hrano revežem, rekoč: »Prodal sem besedo, ki mi je govorila: Prodaj, kar imaš, in daj ubogim.« (Evagrij, Praktik 92)

6. Ne le knjige, tudi marsikaj drugega je bilo na razpolago za **krajo**, kar priča, da menihi niso bili povsem brez imetja. Tatovi so bili lahko od zunaj ali od znotraj. Zanimive in na meji legendarnega so zgodbe o tatovih, ki jim lastnik pomaga natovarjati plen ali celo

teče za njimi, da jim da zadnjo malenkost, ki so jo pozabili. Včasih so se končale s spreobrnjenjem, včasih pa ne; včasih je Bog posegel s čudežem in s plenom obložene kamele niso hotele vstati, včasih pa se je menih znašel v življenjski nevarnosti za preživetje, ker je ostal brez vsega.

Nekoč so prišli razbojniki v starčev samostan in mu rekli: »Prišli smo pobrat vse, kar imaš v celici.« On pa je rekel: »Kolikor se vam zdi, odnesite, otroci moji.« Vzeli so torej, kar koli so našli v celici, in odšli. Pozabili pa so vrečko, ki je bila skrita v celici. Starec jo je vzel, šel za njimi, klical in govoril: »Otroci moji, vzemite, kar ste pozabili v celici.« Oni pa so občudovali starčevo potrpežljivost, vrnilo vse nazaj v njegovo celico, se vsi spokorili in rekli drug drugemu: »Ta je resnično božji mož.« (Rosweyde, V,16,13)

Bolj kot navodilo za ravnanje v primeru napada roparjev so te apoftegme tolažilni spisi za že okradene menihe, ki se niti v takih preizkušnjah ne smejo navezovati na zemeljske dobrine.

Huje je bilo, kadar so bili tatovi menihi sami. In kaj se je znašlo pod njihovimi prsti? To so bile lahko majhne kraje iz shrambe, ko se mladi menih ni mogel upreti kolačku, večje kraje kakega meniha, ki bi si s prodajo kakega lepega kodeksa po pobegu iz samostana rad zagotovil nov začetek v svetu, pa tudi podtikanje ukradenih svetih reči, da bi se sicer brezgrajnega meniha očrnilo pred skupnostjo.

Bolj kot moralne implikacije teh dejanj je za nas tukaj zanimivo dejstvo, da ni bilo malo predmetov, ki so se ponujali za krajo, bodisi zaradi lahkega dostopa bodisi zaradi interesa in nagiba tatov.

Sklep

Ta kratek pregled nekaterih vidikov nam je dokaj jasno pokazal na razkorak med sicer vedno navzočim idealom in postopoma oblikujočo se resničnostjo. V dejanskem izvajanju uboštvenega življenja je prišlo do očitnega preobrata. Zaradi zunanjih okoliščin, kot so bili vpadi barbarov, obiski gostov (tudi bogatih), potreba po institucionalizaciji, pa tudi zaradi notranjih premikov, kjer vselej opažamo upad v navdušenju, stanje ni bilo več tako kot v prvih generacijah. Poleg nekega skromnega in vselej toleriranega imetja, ki je zgolj omogočalo preživetje, se je v meniški naselbini nabrala občutna posest, ki jo je bilo treba varovati. Ni bila neverjetna dilema, ali naj se sploh še oklepajo uboštva in govorijo o njem, saj s tem tvegajo vsaj neverodostojnost. Kaj ne bi bilo bolje sprejeti in razvijati imetje kot nekaj samoumevnega in se odpovedati uboštvu? Saj ostaja še vrsta drugih vrlin.

Tu se zgodi po mojem mnenju najpomembnejši premik, ki bi ga lahko imenovali **apoftegmatizacija uboštvu**. Vse druge, za menihov temeljne vrline so bile lahko posredovane v nespremenjeni obliki, edino uboštvu je potrebovalo nov pristop. Z efektivne ravni se je njegov poudarek moral preseliti na afektivno raven. Obstoječe imetje ni smelo dobiti vsebinske veljave imetja, ni smelo postati nekaj osrednjega v menihovem življenju, nekaj, na kar bi se navezal in od česar bi bil odvisen njegov obstoj.

In tu so apoftegme opravile levji delež. So namreč temeljno formacijsko besedilo, ob katerem so se vzgajale generacije menihov. Ob zgodbah, ki so ohranjale ustni značaj in svojsko umeščenost, so si oblikovali ne toliko vzorce za ravnanje kot odnose. Apoftegma namreč po svoji strukturi ne dopušča zgolj dobesednega branja. To bi privedlo bralca v nesmiselne položaje. Apoftegme ne morejo biti predmet zbirateljstva, ampak je treba prostopiti k njim kot k prilikam, ki s svojo paraboličnostjo nosijo globlja sporočila. Kadar koli so jih ustrezno brali, so nevede uporabljali hermenevtične pristope in tako ohranili vsebino in ideal. Ko ne bi bilo takega branja, ne bi mogli v 13. stoletju tega uzakoniti kot nekaj osrednjega v redovništvu.

In kaj se je v bistvu dogajalo pri takem branju? Kaj smemo o tem domnevati? Pri sprejemanju apoftegme, branju ali poslušanju, se srečata dve ravni in dva konkretna položaja – eden je iz apoftegme, drugi je prejemnikov –, ki pa sta tako različna, da je vmes nekakšen prepad. Apoftegme nikakor ni mogoče dobesedno prenesti v novo okolje, vendar pa kljub oddaljenosti obstaja med »avtorjem« in »bralcem« velika bližina. To je vzpostavila **sakralizacija uboštvu** v apoftegmah. Uboštvu je bilo privzeto v mnoge »kataloge« vrlin, brez katerih menih preprosto ne more biti, kar je. Vselej je bilo ovrednoteno in prikazano kot nujna dediščina, ki se ji menih ne sme odpovedati. Zvest prejemnik je brez oponašanja in samodejnega kopiranja znal v procesu razločevanja dojeti, kaj so vrednote, posredovane prek apoftegem, jih ponotranjiti in jim dopustiti delovanje na svoji, to je novi ravni. Uboštvu torej ostaja, a se v novih okoliščinah izrazi na drugačen način; ohranja pa svoj izvor in svojo namembnost. Izpraznitev lastnega *ega*, da se naredi prostor za Drugega. In ko menih to dojame in udejanji, postane sam živa apoftegma, živa prilika za svet, v katerem živi, in ga s tem kliče k podobnemu ravnanju.

Morebitni bralec z bolj nenaklonjeno kritičnostjo bi lahko označil tole izvajanje kot nekakšno pridigo, pobožne šmarnice ... Toda govorjenje o uboštvu in apoftegmah ne zadeva samo menihov, tudi ni namenjeno samo kristjanom. Dejstvo je, da so apoftegme dediščina, zaklad vsega človeštva. Za kristjana je menihovo uboštvu sestavina, ki ga spodbuja na njegovi poti k Bogu, obenem pa je tudi pričevanje

za vsakega človeka. Uboštvo je namreč gesta oz. življenjska drža, nekakšen *modus vivendi*, ki spoštuje sočloveka. V njem noče videti samo proizvajalca dobrin ali njihovega porabnika, ampak ga prizna kot osebo, kot nosilca pravic do vsega plemenitega. To uboštvo je znamenje spoštovanja do stvarstva ali do narave, ker je ne izkorišča kot neizčrpen vir za lastno ugodje, ampak jo odgovorno sprejema kot življenjsko okolje za svoj rod in za naslednje rodove.

Zato pa poglobljanje v miselnost, bolje: v razvoj miselnosti zgodnjega meništva, ni nekakšno odklopljeno in ekscentrično brskanje po starih papirjih med puščavskim peskom, ampak lahko vodi tudi k utemeljevanju naporov za izkoreninjenje revščine in za vsaditev uboštva. Marsikatero civilizacijo je načelo ali celo uničilo neravnovesje med potrebo in posestjo. Porabništvo današnjega časa ne vodi v zdrav razvoj svetovne družbe, ker vsiljuje umetne potrebe, ki v svojem začaranem krogu uničujejo ravnotežje in povzročajo revščino na eni in prenasičenost na drugi strani, obenem pa nepovratno siromaši naravne vire. Pravo branje in dejavno sprejemanje apoftegme o meniškem uboštvu ni čarobna paličica, je pa lahko igla na kompasu, tistem, ki kaže v smeri izkoreninjenja revščine in ovrednotenja uboštva, v smeri kakovosti življenja in preživetja.

SUMMARY

Aspects of Poverty in the Early Monasticism

Christian monasticism is, particularly in its beginning in Egypt and Syria, a challenging theme. Monastic literary genres, general and typical, offer us a substantial amount of data regarding the poverty and its role in the shaping of the monastic movement. The poverty found its expression in many fields of life of ancient hermits, from the initial renunciation to the alimentary customs and furniture of their dwellings. The archeology adds to this surprising insights. Apophthegms, sayings of desert fathers, gained our special interest, since we can trace in them the sacralization of poverty, which enabled the establishment of that same poverty as one of the basic virtues and its canonization in the 13th century as one of the three evangelic counsels, that form the foundation of the religious profession. The ancient monks can teach us the appropriate hermeneutic reading of pauperistic apophthegms, and thus present to the modern man some valuable challenges and insights about our life and survival.

Kajkavsko narječje i njegova proučavanja (s posebnim obzirom na rad Jakoba Riglera)

JOSIP LISAC

Kajkavsko narječje jedno je od intrigantnih područja u južnoslavenskom dijalekatnom mozaiku, i to već dugo, budući da često nisu bili dostupni odgovori na brojna pitanja, sitnija ili i ona krupna. To i nije čudno s obzirom na objektivnu težinu problematike skoncentrirane na području južnoslavenskoga sjeverozapada.

Osobine kajkavskoga narječja bilježe se i obrađuju više stoljeća, međutim, dijalektološka proučavanja traju osjetno kraće, tek nešto više od jednoga stoljeća. Ovaj prilog sažeto prikazuje dosadani dijalektološki rad dodajući i pokoji podatak zasad nezabilježen u bibliografijama. Zna se da je o hrvatskim i drugim organskim idiomima na području genetskolingvističke cjeline kojima oni pripadaju (srednjojužnoslavenski dijasistem) dosad pripremljeno više bibliografija. Mate Hraste objavio je 1956. u prvoj knjizi *Hrvatskoga dijalektološkog zbornika* »Bibliografiju radova iz dijalektologije, toponimije i hidronimije na području hrvatskog ili srpskog jezika« (str. 387–479), a Asim Peco 1981. u *Radovima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* (knj. LXX, str. 73–199) publicira bibliografski tekst »Dijalektologija u časopisima na srpskohrvatskom jeziku«. U pojedinim prikazima (P. Ivić, B. M. Nikolić itd.) te su bibliografije dopunjavane. Kajkavološke bibliografije dosad je objavljivao Mijo Lončarić, jednu u knjizi *Kaj – jučer i danas* (Čakovec, 1990, str. 248–283), drugu u knjizi *Kajkavsko narječje* (Zagreb, 1996, str. 171–198); naravno, već se po definiciji zna da su bibliografije nepotpune, pa to onda vrijedi i za Lončarićeve bibliografije. Dakako, s proučavanjima kajkavštine upoznajemo se i u drugim djelima s popisima literature, npr. u članku Dalibora Brozovića »Kajkavsko narječje«, u knjizi D. Brozovića i P. Ivića *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1988, str. 90–99; tu je izabrana bibliografija na str. 97–99. Naravno, i druge su bibliografije važne, npr. bibliografije što su izlazile u *Južnoslovenskom filologu*, a odnosile su se do devedesetih godina 20. stoljeća i na priloge hrvatskih lingvista i o hrvatskom jeziku, pa i o kajkavskim organskim idiomima. Pojedinim istaknutim jezikoslovcima, ujedno i proučavateljima kajkavskoga narječja, također su obja-

vljivane bibliografije, a ja ću izdvojiti najbolje popise njihovih radova: Vatroslav Jagić (*Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948, str. 593–630), Milan Rešetar (*Ljetopis JAZU*, 54, 1949, str. 352–361), Aleksandar Belić (*Zbornik radova o Aleksandru Beliću*, Beograd, 1976, str. 433–469), Franjo Fancev (*Zbornik o Franji Fancevu*, Zagreb – Zadar, 1998, str. 340–355), Petar Skok (*Ljetopis JAZU* 54, 1949, str. 193–213; dodatak u *Zborniku za filologiju i lingvistiku* 12, 1969, str. 262–266), Stjepan Ivšić (*Jezik Hrvata kajkavaca*, Zaprešić, 1996, str. 97–109), Mate Hraste (*Rasprave Instituta za jezik* 1, 1968, str. 485–495), Josip Hamm (*Slovo* 25–26, 1976, str. 7–16), Pavle Ivić (*Južnoslovenski filolog* LVI, br. 1–2, 2000, str. 7–49), Božidar Finka (*Filologija* 24–25, 1995, str. 15–33), Dalibor Brozović (*Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27, 1987, str. 11–34), Antun Šojat (*Rasprave Zavoda za jezik* 14, 1988, str. 9–14), Jakob Rigler (*Zbrani spisi* 1, Ljubljana, 2001, str. 501–511), Vida Barac-Grum (*Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* XXVI, 2000, str. 9–12). Drugi kajkavolozi, kao i spomenuti jezikoslovci, dobro su svojim bibliografskim jedinicama zastupljeni u postojećim bibliografijama, osobito Lončarićevima.

Do prve polovice 19. stoljeća dijalektima je u nas posvećivana mala pozornost, ali to ne znači da pisci i jezikoslovci o njima nisu razmišljali i o tim pitanjima iznosili svoja zapažanja. Tako npr. Marin Držić sredinom 16. stoljeća majstorski iskorištava dijalekatne različitosti u svojim dijalozima; Bartol Kašić, čakavac s otoka Paga, u prvoj polovici 17. stoljeća postupno se okreće štokavštini, kolebajući se donekle između dubrovačke i bosanske formule. Ivan Belostenec, izvrsni znalac kajkavštine, zapisuje u svoj rječnik također čakavske i štokavske riječi. Hrvati su se u jednom standardnom jeziku ujedinili tek u 19. stoljeću, nakon znatnih napora i nemalih žrtava.

Kajkavskim govorima prvi je znatnu pozornost u dijalektološkom smislu posvetio Matija Valjavec, Slovenac rodom iz okolice Kranja, koji je oko dva desetljeća potkraj 19. stoljeća obrađivao slovensku i kajkavsku akcentuaciju. To njegovo pisanje, iako vrlo ambiciozno, često je nepouzđano i subjektivno, da parafraziramo Ivšičeve riječi o Valjavcu. U kajkavštini poznao je Valjavec uglavnom samo govore varaždinskoga područja. Valjavec je detaljno obrađivao i neke priloge (vrsta riječi) u kajkavštini. Sve u svemu, zasluge su Valjavčeve ipak znatne. Važno je ovdje reći da je velika Valjavčeva studija dugo izlazila pod naslovom »Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku« ili slično; ipak je pri kraju objavljivanja te goleme studije od blizu 2000 stranica u Akademijinu *Radu* naslov promijenio u »Prinos k naglasu u (novoj) slovenštini i u hrvatskoj kajkavštini«. Dugo je Valjavec držao kajkavce Slovincima, a onda je ipak promijenio mišljenje, uključujući i mišljenje o jeziku kajkavaca.

Vatroslav Rožić objavio je 1893–1894. opsežnu monografiju »Kajkavački dijalekat u Prigorju«, gdje je obradio govor Prodindola na jastrebarskom području. Rožićeva je obradba solidna i detaljna, a najizrazitija je slabost u razlikovanju dvaju kratkih akcenata u govornima s jednim kratkim akcentom. To je prvi dobar dijalektološki prilog u kajkavologiji. Još pouzdanije bilježi prigorske osobine Rožićev folkloristički prinos »Prigorje« objavljen u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* 12–13, 1907–1908.

Jagićev daroviti učenik Vatroslav Oblak, također Slovenac kao i Valjavec, dao je znatnih prinosa poznavanju hrvatskih govora, kajkavskih i čakavskih (Lastovo). Najznatniji je takav njegov prilog tekst »Nešto o međumurskom narječju« iz 1896. Oblak opisuje govor Sv. Martina na međumurskom zapadu. On je u Jagićevu *Archivu* prikazao npr. Rožićevu spomenutu monografiju.

Lako može biti da je na upoznavanje kajkavskoga narječja dosta djelovala činjenica da su i Rožić i Oblak opisivali netipične kajkavske govore, one koji nemaju glavninske kajkavske značajke, prvenstveno u vokalizmu. Nemaju, naime, izjednačenja jata i poluglasova u zatvoreno *e*, stražnjeg nazala i samoglasnoga *l* u zatvoreno *o*. Uz to, naravno, uglavnom tada i nije bilo osposobljenosti da bi se prava priroda kajkavske fonologije razumjela, ili se pak nije razumjelo značenje takvih otkrića.

Luka Zima objavio je 1887. monografiju *Njekoje, većinom sintaktičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*. Unatoč različitim slabostima to je i danas važno djelo, poglavito zbog zastavljenosti sintakse u dijalektološkim istraživanjima.

Dijalektologija srednjojužnoslavenskoga dijasistema osamostalila se na početku 20. stoljeća, a u tom nakon Milana Rešetara središnje mjesto pripada Aleksandru Beliću i Stjepanu Ivšiću. U kajkavologiji Rešetar je važan po tom što je uglavnom precizno odredio granice kajkavštine prema drugim narječjima u knjizi *Der štokavische Dialekt* (1907), a sam je kajkavsko narječje držao »miješanim«.

Belić na početku svoga dijalektološkog rada kajkavštinu ne tretira kao dio srednjojužnoslavenskoga dijasistema, ali 1910. mijenja raniji stav da je kajkavštini osnovica slovenska. Onodobnu sažetu sintezu o kajkavskom narječju objavio je Belić 1929. u Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji*. Kako Belić nije osobno proučavao kajkavskih govora, a uz to mu literatura nije mogla pružiti prave pomoći, lako je razumjeti njegovu odluku da to narječje podijeli na dijalekte na temelju refleksa praslavenskih *t'* i *d'*, jer se te značajke uglavnom mogu ustanoviti i prema slabijim opisima ili prema folklorističkim izdanjima. U velikoj mjeri Belić se oslanjao na Lukjanenkovu monografiju *Kajkavsko narječje* (Kijev, 1905), pa je od toga ukrajinskog učenjaka

preuzeo i teoriju o slovenskoj, čakavskoj i štokavskoj osnovici kajkavskoga narječja. Belić, može se reći, vidi u kajkavštini dvostrukosti i u podrijetlu i u utjecajima. Kajkavski sjeverozapad imao bi slovenski temelj, ostali dijelovi bili bi srednjojužnoslavenski, jugozapad čakavski, istok štokavski. I noviji utjecaji bili bi dvostruki.

Inače je u hrvatskoj sredini Lukjanenko prilično podcijenjen, a spominje se uglavnom povezano s Jagićevom recenzijom Lukjanekove knjige. Važno je Jagićevo poricanje trovsne osnovice kajkavskoga narječja, također njegov stav o pripadanju toga narječja hrvatskom jeziku. To je mišljenje iznio nakon duga razmišljanja i kolebanja točno ustvrdivši da u tom pitanju bitno mjesto pripada ukupnom dojmu, ne pojedinim crtama. Vjerojatno je Jagić kajkavštinu držao genetski prilaznim narječjem.

Rudolf Strohal posebno je opisao tri kajkavska govora u Gorskom kotaru (Lokve, Delnice, Ravna Gora), sažetije govor u Brodu na Kupi. Svi su ti opisi u velikoj mjeri površni i netočni, međutim, poznavatelj problematike može ih u ponekom elementu dobro iskoristiti. Mnogo je Strohal proučavao i područje oko Karlovca, u stanovitoj mjeri kajkavsko. Sasvim je promašena Strohalova teorija prema kojoj su svi Hrvati u srednjem vijeku bili čakavci. Kajkavci bi nastali utjecajima iz Slovenije, štokavci utjecajima na čakavce.

Franjo Fancev opisao je 1907. zavičajni govor Virja u Podravini, i to temeljito i dobro. Iako u dijalektologiji nije postigao ni približno toliko kao Rešetar, Belić ili Ivšić, jer se rano prestao baviti jezikoslovljem, ipak je znatna Fancevljeva uloga u prvom desetljeću 20. stoljeća, u doba konstituiranja naše dijalektologije kao posebne discipline. Naročito je zanimljivo da Fancev točno opisuje podravsku akcentuaciju u kojoj je uvijek naglašena pretposljednja mora riječi, a taj je sustav interesantan i u širim razmjerima, slavističkim i općelingvističkim. Poslije se Fancev orijentirao na proučavanje povijesti hrvatske književnosti.

Fran Ramovš držao je kajkavštinu slovenskom u genetskom smislu, dok suvremene kajkavske govore nije uključivao u slovenski jezik. U novije doba o kajkavskom fenomenu izjašnjavali su se i drugi slovenski lingvisti, Rudolf Kolarič (on piše i o kajkavskim govorima Vedešina i Homoka kod Nežiderskog jezera u Mađarskoj; naziva ih slovenskima), Jakob Rigler, Jože Toporišič i drugi. O Riglerovim stavovima još ćemo sažeto govoriti.

Stjepan Ivšić znatnu je pozornost posvetio kajkavštini već u »Prilogu za slavenski akcentat« (1911) i u *Nacrtu za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja* (1914), međutim, njegovo je znanstveno remek-djelo upravo »Jezik Hrvata kajkavaca« objavljen 1936. Ta je studija važna i u sociolingvističkom smislu, posebno pak svojom genetskolingvisti-

čkom dimenzijom. Ivšić primjenjuje produbljena svoja akcentološka shvaćanja, a upravo je naglasni kriterij poslužio kao kriterij klasifikacije kajkavske skupine dijalekata. Iako ističe da neće govoriti o genetskim vezama kajkavštine, ipak se mora reći da je upravo o tom rekao vrlo mnogo. Prema Lukjanenku i Beliću, kako smo već vidjeli, kajkavski bi sjeverozapad imao slovensku, jugozapad čakavsku, istok štokavsku osnovicu. Kad bi ta teorija bila istinita, onda bi kakavština morala biti bez osobina koje bi bile dovoljno stare, koje bi uglavnom bile općekajkavske i koje bi bile samo kajkavske, ne čakavske, štokavske ili slovenske. Takvu dovoljno staru kajkavsku osobinu, ujedno značajku potpuno ili uglavnom nepoznatu čakavcima, štokavcima i govornicima slovenskog jezika pronašao je Ivšić, a riječ je o sudbini praslavenskoga metatonijskoga kratkouzlaznog akcenta. Taj je akcent uglavnom samo u kajkavštini dao dugi silazni naglasak, pa su kajkavski akcenti kao *kôra* (slovenski *kóra*, štokavski i čakavski *kōra*) osobito važni. Da su kajkavci zaista slovenskoga podrijetla (kao što je mislio Ramovš) ili naknadna mješavina, to bi bilo nemoguće. Nadasve je važna Ivšićeva spoznaja o osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji, spoznaja što govori o osjetnom stupnju individualnosti te akcentuacije. Pokazuje se da su se današnji kajkavski sustavi uglavnom razvili iz jednoga, a ne da su različiti sustavi uklopljeni u kajkavštinu. Svakako je Ivšićeva podjela kajkavštine na četiri dijalekta vrlo važna, iako je u potpunosti izostavila područje Gorskoga kotara. Nakon objavljivanja »Jezika Hrvata kajkavaca« pojavila se recenzija Aleksandra Belića, afirmativno intonirana, ali i s nedostatno utemeljenim kritičkim zamjedbama. U svom radu Belićeve je stavove slijedio Radomir Aleksić. Sigurno je važan i vrijedan spomena i Ivšićev tekst »Osnovna hrvatska kajkavska akcentuacija u Pergošića (1574)« iz 1937. Ivšićev *Jezik Hrvata kajkavaca* pojavio se u novom izdanju 1996. u Zaprešiću, međutim, to izdanje nije pažljivo korigirano.

Nikola Majnarić objavio je tri priloga o ravnogorskom govoru u Gorskom kotaru. Tu su ispravljene mnoge pogreške Strohalova opisa, koji je opis promakao Ramovšu, a naročito je važna Majnarićeva obradba sintaktičkih pitanja, vrlo zanemarenih općenito u hrvatskoj dijalektologiji.

Bit će korisno da ovdje spomenem i članak Svetozara Markova »Božićni običaj u Hrvata – kajkavaca u Banatu«, *Kulturno-privredni pregled*, Novi Sad, 1940. O tim kajkavcima nedavno je pisala Marija Vučković (*Južnoslovenski filolog* LXI, 2000, br. 1–2).

Mate Hraste dao je sažete naznake o sisačkom govoru te pregled kajkavskoga narečja.

Osobito u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* kajkavske je pojave obrađivao Petar Skok.

Josip Hamm uglavnom se bavio graničnim pitanjima kakavštine na istoku.

Dragocjenu studiju o bednjanskom govoru napisao je Josip Jedvaj (1956). To ističu i ocjenjivači te studije (Z. Junković, M. Pešikan) i drugi proučavatelji (domaći i strani) toga izvanredno zanimljivog arhaičnoga kajkavskoga govora. Tim govornim tipom (uglavnom govorima Jesenja Donjeg i Bednje) pozabavio se u novije doba i August Kovačec.

Sažeto je razne kajkavske govore obrađivao Ivan Brabec; radio je u Gorskom kotaru, oko Sutle, Mure i Drave, oko Slunja, također u dijaspori.

Sociolingvističkim pristupom zagrebačkom govoru istakao se Thomas F. Magner. On je autor knjige *A Zagreb Kajkavian Dialect*, 1966. Novija je i vrlo važna monografija *Zagrebački kaj*, Zagreb, 1998. Autori su Antun Šojat, Vida Barac-Grum, Ivan Kalinski, Mijo Lončarić i Vesna Zečević. Tu je lijepo pokazano stanje u Zagrebu, osobito u selima što se urbaniziraju uključivanjem u gradski život.

Izrazito važne priloge o kajkavskom narječju napisao je Pavle Ivić, posebno s obzirom na interpretacije vokalnih i prozodijskih značajki. On je prvi jasno izrazio misao o centralnokajkavskom izjednačenju refleksa jata i poluglasova, stražnjeg nazala i samoglasnoga *l*. Vjerujem da je to Ivšiću svakako bilo jasno, ali o tom uglavnom nije pisao. Dao je Ivić i sažete točne opise pojedinih govora na temelju vlastita terenskog rada. Dopunio je i poznavanje kajkavskoga akcenta (*Hrvatski dijalektološki zbornik* 6, 1982; *Filologija* 14, 1986). U suradnji s I. Lehiste pripremio je akustički opis akcenata u govoru Donje Pušće u Hrvatskom zagorju, pa se tu vidi i to npr. kakav je kajkavski izgovor akuta.

Dalibor Brozović svoja je lingvistička shvaćanja primijenio i na kajkavski materijal. Kajkavsko je narječje u sažetu pregledu podijelio na šest dijalekata. U suradnji s J. Liscem (i) kajkavske je govore obrađivao u *Fonološkim opisima*, Sarajevo, 1981.

Opsežno istraživanje kajkavštine proveo je Zvonimir Junković, autor monografije *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta: Dijakronijska rasprava*, Zagreb, 1972. On je obradio jezik poznatoga pisca dok se još nije znalo da je on hrvatski pisac slovenskoga roda, a zapravo je monografski opisao kajkavsku skupinu dijalekata. Kajkavština je, po Junkoviću, od starine dio hrvatskoga jezika, pa on zapravo nastavlja Ivšićevo učenje. Nastojao je Junković interpretirati i slovensku građu, ali uz kritički stav Jakoba Riglera. U Junkovićevu su radu dobro iskorištena novija općelingvistička ostvarenja.

Riglerovo bavljenje slovensko-kajkavskim odnosom znanstveno je važno. U (vremenskoj) nemogućnosti da se time detaljno bavimo, ovdje ispisujemo neke bitnije Riglerove spoznaje o pitanju. Prvo. Ri-

glera karakterizira interes za dijalekatno stanje u cijelom slavenskom svijetu, osobito na slavenskom jugu. Tako npr. 1963. u glasovitu referatu za sofijski slavistički kongres Rigler ističe jedan detalj iz međimurskog vokalizma, i to prema podacima Lászla Bulcsúa, jednoga od najistaknutijih hrvatskih lingvista. Drugo. U pitanjima kajkavsko-slovenskih odnosa Rigler često ističe slabo poznavanje jezičnih i drugih činjenica, i to tako da Hrvati slabo znaju slovenske pojave, Slovenci kajkavske. Često je, međutim, i vlastita problematika bila preslabo poznata. Treće. Rigler se i vlastitim radom duboko uvjerio kako su točne Jagićeve riječi o postupnosti prijelaza između južnoslavenskih jezika te između srednjojužnoslavenskih narečja. Rigler (*Zbrani spisi* 1, str. 421): »... gre v bistvu med južnoslovanskimi dialekti za postopno prehajanje in spreminjanje enega jezikovnega tipa v drugega ...«. Također (*ibidem*, str. 419): »Južnoslovanski jeziki se niso formirali na tak način, da bi se razvijali ločeno.« Četrto. Rigler ističe srodnost slovenskoga jezika i kajkavštine, uz napomenu da je postavljati pitanje genetske srodnosti općenito problematično. No on uz srodnost ističe i individualnost tih jezičnih fenomena, kajkavštine i slovenskoga. Peto. Rigler drži da pitanje jezične granice – s obzirom na različitu nacionalnu pripadnost govornika slovenskog jezika i kajkavskih dijalekata – više nije problem, a međe su manje ili više jake, manje ili više slabe. One su pak određene, misli Rigler, političkim odnosima i upravnom pripadnosti. Sve u svemu, Riglerove riječi o slovensko-kajkavskim odnosima ostaju nezaobilazne na tom izvanredno teškom i kompliciranom jezičnom području.

Božidar Finka proučavao je kajkavštinu u Gorskom kotaru i na karlovačkom području nastojeći dati doprinos proučavanju tih netipičnih oblika kajkavske skupine dijalekata.

Stjepko Težak također je proučavao govore u kojima ima i kajkavskih i čakavskih značajki, osobito oko Ozlja, Karlovca i Ogulina. Opsežna je njegova monografija »Ozaljski govor«; ona sadrži i dobar rječnik.

Mnogo je kajkavske govore istraživao Antun Šojat. Disertaciju je posvetio proučavanju turopoljskih govora (tu je i rječnik), a osim toga osobito je radio na kajkavskom zapadnom području, oko Karlovca, Duge Rese, Samobora, također u Hrvatskom zagorju, oko Sutle, u Madžarskoj itd. I zagrebačko govorno stanje obrađivao je u nizu prinosna. Mnogo je surađivao i u *Fonološkim opisima*, Sarajevo, 1981.

Stjepan Sekereš bio je izuzetno marljivi proučavatelj štokavskih govora, slavonskih, baranjskih, srijemskih i bačkih, a u ovom nam je kontekstu važan po prilogu »Odnos govora slavonske Podravine prema kajkavskom narečju«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XXIV, 1981, br. 1.

Manjim rječničkim prinosom istakao se Josip Herman (Virje), u Međimurju je istraživao Zvonimir Bartolić, a zagrebačku sintaksu obrađivao je Ivan Bauer.

Opsežan kajkavološki opus ostvarila je i Vesna Zečević, autorica monografija »Ogled kajkavsko-štokavskog dijalekatskog kontakta« i *Fonološke neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*, pri čemu je osobito monografija o kajkavskom vokalizmu iz 1993. važna i doručena. U kraćim prilogima obrađivala je i druge govore (Lobor, Zlatar, Lijevo Sredičko, Pisarovina, Bednja, Domagović). Bavljenje idiomima u kontaktu urodilo je knjigom *Hrvatski dijalekti u kontaktu*, Zagreb, 2000.

Vida Barac-Grum mnogo je (nerijetko i nepouzdanom) obrađivala goranske govore (*Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*, Rijeka, 1993), a bavila se i govorom Klanjca.

Mijo Lončarić istraživao je kajkavštinu u mnogim krajevima (Bilogora, Moslavina, Podravina, Međimurje, Zagorje, u dijaspori) nastojeći ostvariti i sintezu o kajkavskom narječju. Objavio je knjige *Bilogorski kajkavski govori*, *Kaj – jučer i danas*, *Kajkavsko narječje* (Zagreb, 1996), uspjelo mu je, dakle, i sintetski prikazati kajkavštinu. To je narječje sažeto obradio na svim jezičnim razinama. Podijelio ga je na 15 dijalekata. Uz to je Lončarić s Ivanom Večenajem autor opsežnog djela *Rječnik govora Gole*. S Alojzom Jembrihom opisao je Lončarić govor Gregurovca Veterničkog, sela u Hrvatskom zagorju. Važno je Jembrihovo bavljenje Vramcem, pa i njegovim jezikom.

Samostalno ili u koautorstvu o raznim je govorima (Zelina, Vrbovec, Črečan, Adamovec) pisao Ivan Kalinski, a Kazimir Sviben svestrano je obrađivao zlatarski govor. Đuro Vidmarović nastojao je analizirati probleme u svezi s mnogo proučavanim kajkavskim govorima uz Nežidersko jezero u Mađarskoj. Podravske govore u Mađarskoj proučava Ernest Barić, pomurske Karlo Gadanyi. Jela Maresić ističe se obradom podravskih govora u Hrvatskoj, također kao leksikograf. Leksikograf je i Franjo Hrg, koji proučava govor u Ivancu. Manji rječnik *Fužinarski kaj* objavila je Zlata Bujan-Kovačević. Izrazito se ističe Velimir Piškorec, proučavatelj govora u Đurđevcu (*Deutsches Lehngut in der kajkavisches-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien*, Frankfurt am Main – Berlin – New York – Paris – Wien, 1997), a praznine u poznavanju govora luđbreškoga područja popunjava Đuro Blažeka. Slobodanka Lukinović istraživala je u Hrvatskom zagorju. Ja sam proučavao kajkavske govore u Gorskom kotaru, osobito u Delnicama, u Turnima, u Ravnoj Gori, u Brodu na Kupu. Bavio sam se i kajkavsko-slovenskim odnosom, posebno odnosom bednjanskoga govora i slovenskih organskih idioma.

Dodajem da je gradišćanske kajkavce proučavao Gerhard Neweklowsky, dok je Wolfgang Jakoby detaljno obradio govor Gornje Stu-

bice. Izvanredno je važan kajkavološki rad Willema Vermeera, iako je sva prilika da njegovi lucidni pogledi na razvoj kajkavskoga vokalizma imaju očitih slabosti. On je obrađivač bednjanskoga govora, poglavito istraživač kajkavskoga vokalizma. Dragocjena je monografija Petera Houtzagersa *The Kajkavian Dialect of Hidegség and Fertőhomok*, Amsterdam, 1999; tu nalazimo i rječnik Vedešina i Homoka, već spomenutih sela u Madžarskoj. Taj je autor neosporno pokazao kakvo je podrijetlo govora u tim selima (Međurič i Velika istočno od Kutine, na starom istočnokajkavskom području). Wiesław Boryś podrobno obrađuje kajkavski leksik, Rimma V. Bulatova i Vladimir A. Dybo kajkavsku prozodiju. Kajkavsku morfologiju (Velika Rakovica, Virje, Bednja) obrađuje William J. March. Kajkavsku problematiku istražuje i Vera Mitrinović, a Asim Peco u *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata* sažeto prikazuje i kajkavske dijalekte. Važne poglede i na fenomen kajkavštine daje Marc L. Greenberg u djelu *A Historical Phonology of the Slovene Language*, Heidelberg, 2000.

U cjelini se može reći da je danas kajkavsko narečje u priličnoj mjeri obrađeno, ali su mnogi poslovi još preostali, osobito na nekim terenima. Kao najizrazitija potreba nameće se priprema i izrada atlasa, s time da se pojedini svesci Općeslavenskoga lingvističkog atlasa pojavljuju već desetak godina, a tu su prikazani i obrađeni i kajkavski govori. Neki kajkavolozi (osobito najmlađi) ovdje nisu spomenuti, iako, naravno, svima valja priznati zasluge. Razumije se da davanje opće slike ne omogućuje precizan uvid glede vrijednosti i utemeljenosti pojedinih dijalektoloških opusa. Osobito pak ovakav pregled nije pogodno mjesto da bi se imalo temeljito raspravilo o kajkavskim jezičnim značajkama.

LITERATURA

- Dalibor Brozović, 1960: »Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 1, 1960, str. 51–65.
- Božidar Finka, 1981: »Hrvatska dijalektologija danas«, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 1981, str. 39–47.
- Božidar Finka, 1988: »Antun Šojat o 60. obljetnici života i 30. obljetnici znanstvenoga rada«, *Rasprave Zavoda za jezik* 14, 1988, str. 5–8.
- Pavle Ivić, 1982: »O nekim fenomenima akcenatske varijacije koji nisu uvršteni u Ivšičev koordinatni sistem«, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6, 1982, str. 181–188.
- Stjepan Ivšić, 1936: »Jezik Hrvata kajkavaca«, *Ljetopis JAZU* 48, 1936, str. 47–88.

- Franc Jakopin, 1986: »Jakob Rigler«, u: Jakob Rigler, *Razprave o slovenskem jeziku*, Ljubljana, 1986, str. 5–8.
- Zvonimir Junković, 1972: »Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta«, *Rad JAZU* 363, 1972, str. 5–229.
- Josip Lisac, 1991: »Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić«, *Senjski zbornik* 18, 1991, str. 69–80.
- Josip Lisac, 1995: »Dijalektološki rad Nikole Majnarića«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32–33 (22–23), 1995, str. 93–98.
- Mijo Lončarić, 1996: *Kajkavsko narječje*, Zagreb, 1996.
- Mijo Lončarić, 1998: »Proučavanje podravske kajkavštine«, *Zbornik o Franji Fancevu*, Zagreb – Zadar, 1998, str. 113–120.
- Milan Moguš, 1995: »O problemima naše povijesne dijalektologije«, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 9, 1995, str. 11–23.
- Jakob Rigler, 1986: *Razprave o slovenskem jeziku*, Ljubljana, 1986.
- Jakob Rigler, 2001: *Zbrani spisi* 1, Ljubljana, 2001.
- Vera Smole, 2001: »Predgovor«, u: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* 1: Jezikovno-zgodovinske in dialektološke razprave, Ljubljana, 2001, str. 9–12.
- Petar Šimunović, 1995: »Božidar Finka. O 70. obljetnici života i 40. obljetnici znanstvenog rada«, *Filologija* 24–25, 1995, str. 9–13.
- Antun Šojat, 1976: »Matija Valjavec«, u: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 97: *Dodatak*, Zagreb, 1976, str. 96–103.
- Antun Šojat, 1982: »Pregled rada na istraživanju i obrađivanju kajkavskog narječja u poslijeratnom razdoblju«, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6, 1982, str. 9–16.
- Jože Toporišič, 1985: »Delo Jakoba Riglerja«, *Slavistična revija* 33, 1985, št. 4, str. 419–442.

POVZETEK

Kajkavsko narječje in njega raziskave (s posebnim poudarkom na delu Jakoba Riglerja)

Prispevek predstavlja dosedanje obdelave kajkavskega narječja, in sicer od prispevkov Matija Valjavca, Vatroslava Rožiča, Vatroslava Oblaka in drugih od konca 19. stoletja do sodobnih raziskav. Sorazmerno najboljšeje je predstavljeno kajkavološko delo Stjepana Ivšića, ob tem pa tudi zanimanje Jakoba Riglerja za kajkavščino. Kajkavsko narječje je danes obdelano sorazmerno dobro, ostaja pa še mnogo dela, predvsem na nekaterih zemljepisnih področjih. Kot najizrazitejša potreba se kaže priprava in izdelava narečnega atlasa, s tem da posamezni zvezki Slovanskega lingvističnega atlasa (OLA) izhajajo že deset let, v njem pa so predstavljeni in obdelani tudi kajkavski govori.

SUMMARY

**The Kajkavian Dialect and its Researches
(with a special emphasis on the work of Jakob Rigler)**

The contribution presents the so far existing researches of the kajkavian dialect, from the contributions of Matija Valjavec, Vatroslav Rožić, Vatroslav Oblak and others from the end of the 19th century, to contemporary researches. Presented relatively most extensively is the kajkavological work of Stjepan Ivšić, and along that the interest of Jakob Rigler in kajkavian dialect. At present the kajkavian dialect is proportionally thoroughly researched, but much work remains, particularly on some geographical areas. The preparation and elaboration of a dialect atlas is the most distinctive need, along the fact that individual volumes of *The Slavic Linguistic Atlas* (OLA) have been appearing for ten years, and in them, studies of kajkavian idioms are presented.

Der Atlas Linguarum Europae und seine Einsichten in die Kulturgeschichte Europas

WOLFGANG VIERECK

Der unter der Schirmherrschaft der UNESCO gegründete *Atlas Linguarum Europae* (ALE) besteht seit über drei Jahrzehnten. In diesem Jahr erscheint der sechste Faszikel von Kommentaren und Karten (Viereck 2002), der siebte Faszikel wird 2003 in Druck gehen. Insgesamt sind elf – eventuell zwölf – Faszikel zum ersten, onomasiologischen Teil des ALE geplant. Die Daten zum zweiten Teil, der Syntax, Morphologie und Lexikologie umfasst, sind vielfach noch nicht erhoben worden.

Der ALE ist der erste einen ganzen Kontinent umspannende Sprachatlas. An ihm beteiligen sich Wissenschaftler aus allen Ländern Europas. Das Belegnetz des ALE umfasst 2.631 Ortspunkte von Island bis zum Ural, in denen die ältesten Dialektausdrücke der verschiedenen Sprachen, die sich zu insgesamt sechs Sprachfamilien gruppieren lassen, erhoben wurden.

Die Interpretation der geolexikalen Daten erfolgt sowohl auf traditionelle als auch auf innovative Weise. Zu den traditionellen Methoden gehören Onomasiologie und Semasiologie, die Motivationskartierung ist indes eine innovative Methode, die Daten zu interpretieren. Hierbei geht es darum, die Gründe bzw. die Motive festzustellen, die zur Benennung bestimmter Realia geführt haben. Der Ertrag dieses Ansatzes hängt dabei ganz entscheidend von der Größe des Untersuchungsgebietes und der damit verbundenen sprachlichen Diversifizierung ab. Europa erweist sich somit als geradezu ideal für diese Vorgehensweise.

Einsichten in Europas kulturelle Vergangenheit ergeben sich insbesondere aus den transparenten Motivationen. Dies ist insofern wichtig, als auf diese Weise formale Unterschiede zwischen einzelnen Sprachen ignoriert werden können und das Augenmerk einzig und allein auf der Identität oder Ähnlichkeit kultureller Repräsentationen der Wirklichkeit liegt. Im Folgenden werde ich mich bei der Illustration der Kulturgeschichte Europas sowohl auf ALE-Daten als auch auf meine eigene Forschung beziehen. Die Beispiele in den einzelnen Bereichen – Tiere, Pflanzen, Naturphänomene, einschließlich der Planeten,

Krankheiten, Brote und Kinderreime bzw. -spiele – sind so zahlreich, dass eine Auswahl getroffen werden musste.

Von den vielfältigen Motivationen, Realia zu bezeichnen, sind in vorliegendem Zusammenhang längst nicht alle relevant. Ausgewählte Bezeichnungen für die Brombeere (Linnés *Rubus fruticosus*) mögen dies verdeutlichen (vgl. Kožina 1990). Ihre namensgebenden Eigenschaften sind unter anderen die Farbe ihrer Beeren (z. B. englisch *blackberry*, schwedisch *svarthallon*, russisch *malina černaja*, daneben auch schwedisch *blåhallon* und russisch *malina sinjaja*), die kleinen Dornen der Pflanze (z. B. italienisch *mora di spina*), die Form der Früchte (z. B. russisch *kamy* und *jadryš* sowie ukrainisch *bubynka*), die Form des Strauches (z. B. schwedisch *snärebär*), Tiere mit ähnlichem äußeren Aussehen (z. B. slavische Bezeichnungen, die auf *ěž* 'Igel' zurückgehen) oder der Ort, wo die Pflanze wächst (z. B. Komposita mit 'Feld', 'Wasser', 'Flussufer' und 'Wald'). Alle diese Motivationen sind hier nicht relevant.¹

Wichtiger sind da schon, wie später zu zeigen sein wird, die im Fall der Brombeere allerdings selten verzeichneten Benennungen wie schwedisch *käringbär* 'Beere der Hexe', *salomonbär* 'Beere des Salomo' oder polnisch *dział* 'Großvater'.

Die Religion stellt die Basis jeglicher Kultur dar. Daher wird der hier relevante Bezugsrahmen von der Geschichte der Religionen abgesteckt. In einer klassenlosen Gesellschaft ist alles zur selben Zeit sowohl natürlich als auch übernatürlich (vgl. Donini 1977, 1984). Da jede Klasse von Realia magisch ist, haben sie einen magisch-religiösen Charakter, dessen früheste Form sich im Totemismus manifestiert. Die Tatsache, dass moderne Volksliteratur sehr alte Mythen und Konzep-

¹ In seiner quantitativen Auswertung der in der Volkssprache in den zentralen Pyrenäen anzutreffenden Pflanzennamen kommt Séguy (1953: 379f.) zu dem Ergebnis, dass fast die Hälfte der Motivationen auf die Formen (Umrisse) der Blätter, Früchte und Blütenblätter zurückzuführen sind, während sich die gute andere Hälfte auf siebzehn andere Bereiche verteilen. Auf den hier interessierenden Bereich geht Séguy nicht ein. Das gilt auch für Sauerhoff, der zwischen Benennungsgrund (BG) und Benennungsmotiv (BM) folgendermaßen zu unterscheiden sucht: »Benennungsgrund ist das vom Benennenden am Objekt wahrgenommene, das direkt oder indirekt im Zusammenhang mit der Benennung steht. Es gehört also zum Objekt. Das Benennungsmotiv dagegen gehört nicht zum Objekt, sondern zum Benennenden. In der Benennung kommt entweder der Benennungsgrund oder das Benennungsmotiv explizit zum Ausdruck« (2001: 246). Dass dies nicht immer gelingt bzw. nachvollziehbar ist und dass der hier im Mittelpunkt stehende Bereich ausgeklammert wird, zeigen die folgenden Beispiele: *Johannisbeere*: BG Zeit der Fruchtreife, BM bleibt unbenannt (S. 251), *Johanniskraut*: BG Beginn der Blütezeit, BM Kontiguität der Funktion: Verwendung als »Sonnwendblume« im Brauchtum (S. 252) und *Stiefmütterchen*: BG Aufbau und Farbe der Blüte, BM Kontiguität der Funktion: Unterhaltung, ungarisch *árvácska* 'kleine Waise': BG und BM wie *Stiefmütterchen* (S. 255).

tionen bewahrt (vgl. Propp 1946), ist ebenso wichtig für die Interpretation geodialektaler Daten wie Rieglers Einsichten (Riegler 1937, ³2000). Die im Rahmen des ALE erhobenen Daten zeigen, dass die Kulturgeschichte Europas nicht aus zufälligen Elementen zusammengesetzt ist, sondern dass sie vielmehr einem einheitlichen, wohlstrukturierten Muster folgt, in dem drei verschiedene Schichten unterschieden werden können.

Die am einfachsten zu datierende Schicht gehört der historischen Epoche an, nämlich der christlichen und der muslimischen. Da dies die jüngste Schicht ist, ist sie auch am häufigsten in den Daten des ALE nachweisbar. Innerhalb dieser Schicht sind christliche Motivationen viel häufiger als islamische und spiegeln somit den Unterschied in der geographischen Verbreitung beider Religionen in Europa wider.

In der prähistorischen Periode können zwei Schichten unterschieden werden, wobei die eine durch ‘übernatürliche’, ‘übermenschliche’ heidnische Figuren charakterisiert wird und die andere, noch frühere, durch zoomorphe und Verwandtschaftsbezeichnungen (vgl. Frobenius 1929; Riegler 1937, ³2000).

Anthropomorphe Repräsentationen der Realität werden mit sozial stratifizierten Gesellschaften in Verbindung gebracht, die für die Kupfer-, Bronze- und Eisenzeit typisch sind, während die zoomorphen und verwandtschaftlichen Repräsentationen mit primitiveren Gesellschaften der Steinzeit verbunden sind (s. Alinei 1997b). Die zugrundeliegende Struktur blieb die gleiche von der prähistorischen zur historischen Epoche.

Im Gegensatz zu den vertikalen, toten archäologischen Stratigraphien sind die linguistischen Stratigraphien, so wie sie auf den Motivationskarten des ALE wiedergegeben werden, horizontal und alle oben genannten Schichten sind noch lebendig.

Die christliche/muslimische Schicht

Bezüglich des Schmetterlings bemerkt das *Oxford English Dictionary* überraschenderweise »The reason of the name is unknown« (s. v. ‘butterfly’). Indes war in der Germania der Glaube weit verbreitet, dass Hexen in der Gestalt von Schmetterlingen Butter, Milch und Sahne stahlen. Zusammensetzungen mit *Butter-* sind am häufigsten belegt, wie niederländisch *botervlieg*, deutsch *Butterfliege* und englisch *butterfly* zeigen. Niederländisch *boterhex* und *boterwif* weisen deutlich auf Hexenglauben hin. Jedoch ist der Schmetterling in Europa auch christianisiert, vor allem im Süden, z. B. als ‘kleiner Engel’, ‘Frau des Papstes’, aber auch in Finnland als ‘Brigittes Vogel’.

Auch der *Marienkäfer*, selbst eine christliche Bezeichnung, weist eine reiche Ernte überall in Europa auf. Am häufigsten wird ein christliches oder islamisches religiöses Wesen mit einem anderen Tier verbunden, z. B. englisch *lady-bird* oder *lady-bug*, deutsch *Marienkäfer* oder *Herrgottskäferle*, französisch *vache à Dieu*. Diese Liste ließe sich unschwer verlängern.² In der islamischen Region finden wir *Fatmacik* (Diminutivform von Fatimah, der jüngsten Tochter Mohammeds), ‘Moschee’ und ‘Allah’.

Bei Pflanzen sind die religiösen Motivationen zahlreicher. Dass der Nachweis ‘Sprache als Spiegel der Religionsgeschichte’ in der Botanik so überzeugend möglich ist, haben wir nicht zuletzt auch dem Begründer der neuzeitlichen Botanik, Carl von Linné, zu verdanken, der die Regeln zur Nomenklatur der Pflanzennamen festlegte. Er entschied sich nämlich für die Beibehaltung der Pflanzennamen, die nach Königen, christlichen Heiligen oder Göttern benannt worden waren.

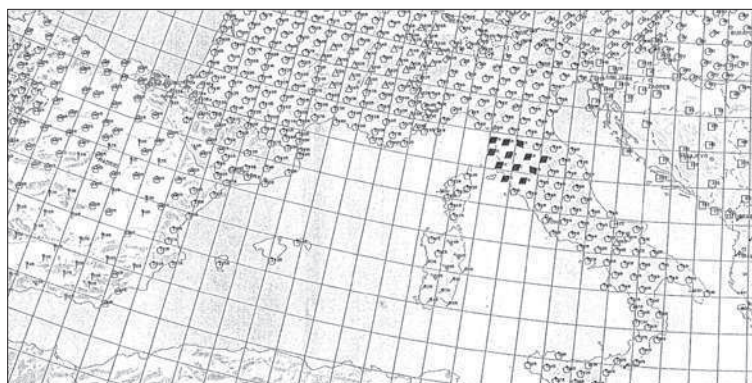
Saint Peter's herb ‘Sankt-Peters-Kraut’ ist in Teilen Englands ein Ausdruck für *Primula veris*.³ Zu den Pflanzen, die nach christlichen Heiligen benannt sind, gehören unter anderen lateinisch *herba sancti Johannis*, deutsch *Johanniskraut* und englisch *Saint John's-wort* (*Hypericum perforatum* L.). Im Französischen sind unter anderen belegt: *herbe de Saint Jean* ‘Kraut des Heiligen Johannes’ (*Sedum telephium* und *Festuca ovina*) und *herbe de Sainte Claire* ‘Kraut der Heiligen Klara’ (*Chelidonium*). Auch *Johannisbeere* (*Ribes rubrum* L.) gehört hierher.

Naturphänomene bezeugen ebenfalls eine Christianisierung (und Islamisierung) in Europa. Sogar Weihnachten gehört zu den Naturphänomenen, da die vorchristliche Wintersonnenwende dem christlichen Fest zugrunde liegt. Die Kartenlegende (vgl. Alinei 1997a) weist einen großen Antwortreichtum für Weihnachten aus, von dem

² Vgl. slowenisch *Božja kravica* und *Božji volek* – letzteres bedeutet auch ‘Grille’ und ‘Bockkäfer’. Interessant sind auch slowenisch *pinka*, *polonica* und *monštranca*, die alle auch ‘membrum pudendum femininum’ bedeuten. Vgl. Alenka Šivic-Dular, Na sledi (arhaičnih) predstav in uver (na slovenskih poimenovanjih za: ‘*Coccinella septempunctata*’), *Traditiones: Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* 26 (1997), S. 63–76, hier 72 und 74, und ferner Janez Keber, *Živali v prispodobah* 2, Celje: Mohorjeva družba, 1998, S. 173–181. (Die Anmerkungen 2, 3, 5, 7, 8 und 9 stammen von Vladimir Nartnik und wurden von Peter Weiss, beide Ljubljana, übersetzt. Ich danke beiden Kollegen vielmals.)

³ Tschechisch *petrklič* ist eine Lehnübersetzung der mittellateinischen Fügung *clavis sancti Petri*, da er die Schätze der Erde in der Osterzeit öffnete. Die entsprechende slowenische Fügung *ključ svetega Petra* bedeutet ‘Primula auricula’. Vgl. Josef Holub – Stanislav Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelom k slovům kulturním a cizím*, Praha: Statní pedagogické nakladatelství, 1968, S. 371 und Tomáš Petauer, *Leksikon rastlinskih bogastev*, Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1993, S. 466.

aber, was nicht überrascht, nur relativ wenige Namen eine christliche Motivation zeigen, wie englisch *Christmas* oder niederländisch *Kerstdag*. Derartige Bezeichnungen sind auch im Friesischen, Albanischen und Griechischen belegt. Neben den Namen, die sich auf Christus selbst beziehen, ist auch 'Ostern' christlichen Ursprungs, das im Griechischen, Albanischen, Sardischen, Baskischen und Spanischen begegnet, und zwar wiederholt als 'kleines Ostern'. Hierin zeigt sich der vorchristliche Einfluss, gab es doch zu heidnischer Zeit zwei

1 BEZEICHNUNGEN VORCHRISTLICHEN URSPRUNGS: FRÜHER SYNGRETISMUS

1.1 Voragrarisches Relikt: Holzklotz

1.1.1.1 'Holzklotz'

ital. *ceppo*

1.1.1.2 'Osterklotz'

ital. *pasqua di ceppo*

1.2 Ackerkulte der Sonnenwende

1.2.1 'Sonnenwende'

ungar. *kardacsony*, ungar. in Jugoslav. *kardacsony napje*

1.2.3.1 'calendas'

frankoprov. [ʃa'fenna], okzit. [ʃa'rɛnda]

mak. *kalėda*

1.2.6.2 'heilige Nächte', 'heilige Nacht'

dt. Weihnachten

dt. Weihnacht

1.2.6.3 'gute Nacht'

span. *nochebuena*

bask. *gabon*

1.2.6.4 'Tag der guten Nacht'

bask. *gabon egun*

1.2.8.1 'neuer Tag'

bask. *eguberri*

1.2.8.2 'Tag des neuen Tages'

bask. *eguberri egun*

1.3 Die Bedeutung der Sonnenwende:

Geburt der Sonne und der Kulturen

1.3.1.1 lat. NASCOR und Ableitungen

(I) NATALIS

ital. *natale*, frönd. *ind.* [na'de],

risoren. [na'de], korsi. *nadale*,

span. *natal*, katalan. *nadal*, franz. *noël*,

okzit. *nadal*, frankoprov. [na'e],

sloven. *nadal*, alban. *natalashë*

span. *navidad*

port. *natal*, ital. [na'tal], okzit. [na'ral]

(II) DIES NATALIS

ital. [da'ni], gallieren. [da'na],

frankoprov. [de'na], okzit. [don'alo]

(III) 'Tag der Geburt'

ital. [dʒ'um dɛ na'dʒi]

ital. [dɛ d nɛ'dʒi]

ital. [di dɛ dɛma'dʒi]

(IV) 'Geburtstagsfest'

ital. [Fɛz dɛ dɛma'dʒi]

(V) NATIVITAS

span. *navidad*

span. *navidad*

(VII) *NASCIMENTUM

span. *nacimiento*

griech. [f'na]

1.4 Die anthropomorphisierte Sonne: Gott

'kleiner Gott'

serbokroat. *božić* mak. *božić*,

sloven. *božič*, alban. *božiq*

3 BEZEICHNUNGEN URSPRUNGS

CHRISTLICHEN URSPRUNGS

3.1 Vorchristlicher Einfluß: Ostern

3.1.1 'Ostern'

alban. *pasëkë*, span. *pascoais*,

griech. [paska]

griech. [paskal'a]

3.1.2 'Ostertag'

span. *día de Pascua*

bask. *Pasko eguna*

3.1.3 'kleines Ostern'

sard. [paske'dʒʒa]

alban. *pasëkë e vogël*

griech. [miki' paskal'a]

3.1.4 'Ostern der Geburt'

span. *pascoa de navidad*

sard. [paska di na'ra]

3.1.6 'Christi Ostern'

alban. *pasëkë e krishterë*

3.2 Christus

3.2.4 'Geburt Christi'

griech. [xrist'ujtina]

alban. *çorëzimë*

alban. [xrist'etë]

3.2.6 'von Christus'

griech. [u xrist'u]

Karte 'Weihnachten' (verkleinerter Ausschnitt). Die dem Original entsprechenden Legendenummerierung machen deutlich, dass die Zahl der Antworten wesentlich umfangreicher als hier asgeführt ist.

wichtige Feste im Ablauf des Jahres. An der Differenzierung 'kleines Ostern' für Weihnachten zeigt sich, dass das wichtigere der beiden dasjenige im Frühling und Sommer war.

Ceppo 'Klotz' hat in Teilen Italiens auch die Bedeutung 'Weihnachten' und ist natürlich, ebenso wie italienisch *pasqua di ceppo* 'Osterklotz', vorchristlich. Hiermit werden die Feuer der Winter- und Sommersonnenwende bezeichnet, von denen sich nur letztere als Johannisfeuer bis heute vielerorts erhalten haben. Bei der Wintersonnenwende war die Christianisierung erfolgreicher. Daher sind die Mittwinterfeuer heute selten anzutreffen.⁴ In Westfalen, einer nordwestlichen Region Deutschlands, hieß Weihnachten *Middewinter*, im Mittelalter dort auch *de hillige Hochtide Middewinter* 'die heilige Festfeier Mittwinter'. Bezeichnungen wie englisch *Yulelog* und deutsch *Christusklotz* oder *Julblock* für Weihnachten weisen auf den alten Brauch der Mittwinterfeuer hin und sind wie *de hillige Hochtide Middewinter* ein Zeichen der Vermischung verschiedener religiöser Vorstellungen.

Sogar übernatürliche Mächte begegnen uns gelegentlich noch in christianisierter Form. So erscheint der Korndämon in der Schweiz als *Michel* (nach dem Heiligen Michael) und in Niederbayern wird er *Oswald* (nach dem Heiligen Oswald) genannt.⁵

Das Spiel⁶ »Ziehe durch, durch die Goldne Brücke« (Buschan – Bauer 1922: 312), bei dem sich zwei Kinder gegenüber stehen, sich die Hände reichen und damit eine Brücke bilden, unter der die übrigen Kinder der Reihe nach durchlaufen müssen, bezieht sich auf den alten Glauben, nach dem die Toten zur Walhalla reiten. Der Schluss – das letzte Kind wird von den Armen gefangen – spiegelt den Kampf zwischen den guten und bösen Mächten wider. Hier zeigt sich eine deutliche Wandlung zur christlichen Motivation, wurde nun der Ritt der Toten als Aufnahme in den Himmel uminterpretiert, wobei der Schluss den Kampf zwischen Engel und Teufel widerspiegeln soll.

Eine ähnliche Entwicklung machte das Reisigfeuerspiel, eher ein

⁴ Sie wurden namentlich an Weihnachten, Neujahr und dem Dreikönigstag entfacht, dehnten sich aber auch über den ganzen Dezember einerseits und den Januar andererseits aus. In einigen Regionen wird das alte Mittwinterfest noch gefeiert, z. B. auf den Shetland-Inseln und in Nordfriesland mit dem Biikebrennen. (*Biike* leitet sich ab von *Bake* und bedeutet 'Feuerzeichen'.)

⁵ Im Raab-Gebiet in Ungarn lassen die slowenischen Bewohner einige abgemähte Ähren auf dem Acker liegen, die sie *svetega Petra brada* 'Sankt-Peters-Bart' und anderswo *Božja brada* 'Gottes Bart' nennen; hierbei handelt es sich um das dem Korngeist dargebrachte Opfer. Vgl. Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev* 1, Ljubljana: Družina, 1989, S. 457.

⁶ Im Bereich der Kinderreime und -spiele bin ich auf eigene Forschung angewiesen, die dankenswerterweise von Tanja Then unterstützt wurde.

Kinderbrauch, durch (Frazer 1913, ³1990: 108). Das Anzünden von Reisigfeuern bzw. Fackeln wurde in verschiedenen Ländern (z. B. England, Deutschland, Österreich und der Schweiz) als Osterbrauch übernommen, wobei nun nicht mehr um ertragreiche Ernten gebeten wurde, sondern die Kinder so viele Ostereier erhielten, wie sie Reisigfeuer sahen.

Heidnische Götter in Spielen oder Liedern erhielten oft eine christliche Bestimmung. So wurden die Götter Wotan und Freia (Frau Holle) häufig zum Heiland und zur Jungfrau Maria abgeändert.

Der Reim, den die Kinder beim Fliegenlassen eines gefangenen Maikäfers in den deutschsprachigen Gebieten sprechen, lautet:

Maikäfer flieg,
Dein Vater ist im Krieg,
Mutter ist in Engelland,
Engelland ist abgebrannt,
Maikäfer flieg.

Mit »Engelland« (Land der Engel) ist nach Riegler (1933, ³2000: 1532) das Elbenland gemeint. Die Engel sind christianisierte Elben. Die Zeile bedeutet also, dass der Maikäfer im Seelenreich, d. h. tot, ist.

Die anthropomorphe Schicht

Bei dieser Schicht werden Elemente eines Glaubens an göttliche und übernatürliche Wesen, die in menschlicher Form gedacht sind, zur Motivierung herangezogen. So wird der Marienkäfer z. B. mit dem finno-ugrischen Gott *Ukko*, im Friesischen mit der Elfe *Puken* und im Griechischen mit den *Moirai* verbunden. Der Schmetterling erscheint in Österreich als *Waldgeist* und im Russischen als *babochka* (abgeleitet von der Göttin *Baba*).

Bei Pflanzen tritt die Motivation 'Fee' in England für *Primula veris* als *fairy cups* auf, für *Linum catharticum* (*fairy flax*) und für *Digitalis purpurea* als *fairy petticoats*, *fairy bell*, *fairy cap* und *fairy thimble*. Letztere Bezeichnung ist auch in Irland und Schottland neben *fairy finger* belegt. So glaubte man, dass die sich neigenden langen Stiele auf die unsichtbare Gegenwart übernatürlicher Wesen deuteten.

Im Ukrainischen und Russischen ist *nartsiss* eine Bezeichnung für *Narcissus pseudo-narcissus*, im Deutschen wird die Blume *Narzisse* genannt.⁷ Weitere Beispiele mythischer Gestalten als Namengeber für

⁷ Dem entsprechen *mrcíza*, *macízara*, *macízura*, *gomecíza* in slowenischen Dialekten, die sich mit anderen Benennungen auch auf *Narcissus poeticus* und *Narcissus radiiflorus* beziehen können. Vgl. Bedenice Milko Matičetov, *Traditiones: Glasilo Inštituta za slovensko narodopisje* 5–6 (1976–1977), S. 277–300, hier 282 und 298.

Pflanzen sind unter anderen *Adonisröschen* (*Adonis vernalis*) oder *Daphne* (*Daphne mezereum*) im Deutschen. Auch im Englischen heißt diese Pflanze *daphne*.

Was übernatürliche Mächte anlangt, so finden sich für den Korn-dämon anthropomorphe Motivationen in Irland wie *carlin*, *seanbhean* – beide bedeuten ‘Alte Frau’ –, *old maid*, *(old) hag*, *cailleach* ‘Alte Hexe’ bzw. ‘Alte Frau’. *Cailleach* und *carlin* treten auch in Schottland auf und *Y wrach* ‘Alte Frau’ in Wales. Darüber hinaus ist *maid(en)* in beiden Ländern für diesen Begriff belegt sowie *Kornjungfer* im Deutschen. Ein mythischer ‘Alter Mann’ (*der Alte*, *der Kornalte*, *der Kornmann*) ist in Deutschland weit verbreitet, was auch für eine mythische ‘Alte Frau’ (*die Alte*, *altes Weib*, *Gerstenweib*) gilt. In Teilen des angrenzenden slawischen Gebietes wird Korng Geist *baba* ‘Alte Frau’ und *stary* ‘Alter Mann’ genannt.

Der Glaube an Hausgeister und andere Schreckensgestalten war weit verbreitet und spiegelt sich in vielen Reimen wider. Der *Butzemann*, auch *Bumann* oder *schwarzer Mann* genannt, steht in Deutschland allen voran: »Es tanzt ein Bi-Ba-Butzemann in unserm Haus herum ...« oder »Wer hat Angst vorm schwarzen Mann.« Diese Gestalt ist auch in der Schweiz (als *Butzibau*) und in England (als *bogyman*) bekannt.

Ein weiteres sehr bekanntes Beispiel eines Kindertanzes, der auf heidnischen Glauben zurückgeht, ist der Tanz mit dem Reim:

Ringel Ringel Reihe
sind der Jungfrau dreie,
sitzen unterm Hollerbusch,
rufen alle husch, husch, husch.

Dieser Tanz bezieht sich in dieser ursprünglichen Fassung auf die Nornen, die drei nordischen Schicksalsgöttinnen Urd, Verdandi und Skuld. Der Hollerbusch stand dabei mit Frau Holle, der Göttin Freia, in Zusammenhang.

Auf das Anzünden von Reisigfeuern bzw. Fackeln, das die Fruchtbarmachung der Felder bewirken sollte und später christlich umgedeutet wurde, wurde bereits verwiesen. Aus Italien ist folgender Kinderreim überliefert:

Granno, mo mio
Granno, mon pouère
Granno, mo mouère!
Brando, brandounci;
Tsaque brantso, in plan panei!

[Grannus, mein Freund, Grannus, mein Vater, Grannus, meine Mutter! Feuer brenne, jeder Zweig ein Korb voll!]

Grannus war ein keltischer Gott, der auch für Heil und Ernte zuständig war. Auch in Frankreich ist dieser Brauch bekannt. In der Pikardie liefen die Kinder mit brennenden Fackeln in der Hand über die Felder.

Die zoomorphe Schicht

In dieser ältesten Schicht geht es um Bezeichnungen, deren Motivierung auf Tiere zurückgeht, die als göttliche Wesen angesehen wurden. Riegler (1937, ³2000) hatte bereits wilde Tiere und Insekten als Relikte eines totemistischen Weltbildes interpretiert, in dem diese unsere engsten Verwandten darstellten. Diese verwandtschaftsähnliche Beziehung wird folgerichtig mit Verwandtschaftsbezeichnungen ausgedrückt. So weist der Marienkäfer viele Verwandtschaftsnamen auf: 'Großmutter' z. B. im Polnischen und Russischen, Mordwinischen, Udmurtischen und Finnischen, 'Mutter' z. B. im Rumänischen, Tatarischen und Baschkirischen, 'Tante' im Deutschen und Italienischen und 'Schwägerin' im Bulgarischen.⁸ Der Schmetterling erscheint als 'Großmutter' im Rätomanischen, als 'Mutter' im Deutschen und Sardischen und als '(Groß)vater' in der Uralia. Propp (1946) hatte schon darauf hingewiesen, dass das Totemtier in seiner ursprünglichen Form von der 'Mutter' und den matrilinearen Nachkommen verkörpert wird, was, wie man sieht, in europäischen Dialekten bestätigt wird.

Verglichen mit Tieren scheinen die Pflanzen nicht dieselbe Rolle im Totemismus zu spielen. Einige Pflanzen sind mit Verwandtschaftsbezeichnungen belegt, andere sind mit Tieren verbunden. *Viola tricolor* wird *Stiefmütterchen* und *Stiefkind* im Deutschen genannt und *Leontodon taraxacum* L. (später neu bestimmt als *Taraxacum officinale* Wiggers) im Weißrussischen 'Großmutter' und 'Großvater'. Im Ukrainischen zeigt *Viola tricolor* sowohl Verwandtschafts- als auch Tiernamen, nämlich 'Brüder', 'Bruder und Schwester', 'Waisenkind' und 'Kuckucksvögel'.

Bei den übernatürlichen magisch-religiösen Wesen ist ein passendes Beispiel die letzte Garbe, die bei der Ernte geschnitten und gebunden wird. Man glaubte, dass sich in diese der Vegetationsdämon zurückziehen würde. In Irland finden wir für die letzte Garbe *granny* 'Großmutter' und in Deutschland *Mutter*, auch in Zusammensetzungen *Erntemutter*, *Kornmutter*, darüber hinaus *Kind*, auch *Erntekind*, *Braut*

⁸ Diesen Benennungen entsprechen im Slowenischen weitestgehend 'Mädchen' und 'Geliebte'. Vgl. Alenka Šivic-Dular, Na sledi (arhaičnih) predstav in uver (na slovenskih poimenovanjih za: 'Coccinella septempunctata'), *Traditiones: Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* 26 (1997), S. 63–76, hier 64, 67 und 71.

und *Große Mutter*. Die letzte Garbe wurde auch nach den Tieren benannt, in deren Gestalt man sich diesen Dämon vorstellte, nämlich im Deutschen unter anderen als *Bär, Bock, Hase, Rind, Kuh, Geiß, Hahn, Wolf* und *Kater*. Letztgenanntes Tier ist auch im Französischen belegt (*chat*). *Gi(o)rria* ‘Hase’, *hare’s bite/sheaf/seat/tail* ‘Hasenbiss/bund/sitz/schwanz’, *rabbit* ‘Kaninchen’, *cow* ‘Kuh’, *hog* ‘Schwein’, *piardóg* ‘Krebs’ und *swallow* ‘Schwalbe’ treten in Irland auf. *Hare* ist für die letzte Garbe auch in Teilen Englands und Schottlands belegt. Dasselbe Bild zeigt sich auch im slawischen Sprachgebiet.⁹

In verschiedenen deutschen Dialekten gibt es unterschiedliche Bezeichnungen für ein Wurfspiel, die auf den Korndämon zurückgehen (Buschan – Bauer 1922: 316). Bei diesem Spiel geht es darum, ein dreibeiniges Gestell, das aus Ästen zugeschnitzt wird, mit einem Knüppel aus einer gewissen Entfernung zu treffen und möglichst weit abzuwerfen. Dieses Spiel führt verschiedene Namen, z. B. *Bock* oder *Eselbock* in Hannover, *Geishütten* im Westerwald, *Heugeiß* in Süddeutschland und *Sau* im Lauenburgischen. Der Korndämon, von dem man glaubte, dass er in Tiergestalt umgehe, sollte durch das Abmähen unschädlich gemacht werden. An dieses Abmähen soll wohl das Abwerfen des Holzgestells erinnern.

Schlussbemerkungen

Bei der kulturellen Entwicklung Europas finden wir somit wiederkehrende Strukturmuster: Dieselbe Realität erhielt zuerst Verwandtschafts- und Tiernamen. Dann folgten anthropomorphe Namen und schließlich christliche und muslimische Namen – und dies über alle Dialekt- und Sprachgrenzen hinweg. Die Bezeichnungen für Brot (vgl. Viereck 2000) sowie für Krankheitsnamen (s. W. Viereck – K. Viereck 1999) fügen sich ebenfalls gut in dieses Dreischichtenmodell ein.¹⁰ Im letztgenannten Bereich sei nur eine Krankheit genannt, die nach den Ereignissen des 11. September 2001 in New York fast täglich in der internationalen Presse erwähnt wurde, nämlich *Bacillus anthracis* bzw. englisch *anthrax*. Im Serbokroatischen wird entweder ein Tabuwort ‘das Übel’ gebraucht oder Anthrax wird mit einem Tier, einem Dämon, verbunden, der, wie man glaubte, die Krankheit jemandem zufügt, nämlich einem Wolf oder Schaf. ‘Wolf’ bezeichnet Anthrax auch im Slowenischen. Später hatte Anthrax anthropomorphe

⁹ Im Osten Sloweniens wird die letzte Garbe *ded* und *dedek* ‘Großvater’ genannt. Vgl. Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev* 1, Ljubljana: Družina, 1989, S. 456.

¹⁰ Der ALE hat leider auch keinen Begriff im erstgenannten Bereich und nur einen, Erkältung, im zweiten.

Bezeichnungen wie englisch *elf cake*, deutsch *Alpdiesel*, altschechisch *Bozek* (Gottheit) oder russisch 'Waldweib'. Wiederum später finden wir Anthrax im Deutschen als *heiliges Feuer* und im Englischen als *holy fire* belegt, beide Ausdrücke parallel zum Lateinischen *sacer ignis*. Oder es finden sich in der historischen Periode Bezeichnungen wie deutsch *Sankt Antoni-Rache* oder *Sankt Johannes-Rache* für Anthrax bzw. *Milzbrand*. Die Heiligen übernahmen gewisse traditionelle Funktionen von ihren heidnischen Vorgängern. Sie waren nicht nur verantwortlich, Krankheiten zu heilen, sondern sie auch den Ungehorsamen zuzufügen – ein echt vorchristlicher Gedanke.

Dieses letzte Beispiel zeigt deutlich, dass die drei erwähnten Schichten weder abrupt beginnen noch enden. Archäologische Funde zeigen, dass es auch zwischen der Steinzeit einerseits und der Kupfer-, Bronze- und Eisenzeit andererseits fließende Übergänge gab und dass anthropomorphe Darstellungen auch aus dem Neolithikum bekannt sind (s. Müller-Karpe 1998). Dass die Übergänge zwischen der heidnischen und christlichen Schicht besser dokumentiert werden können, erklärt sich aus ihrer größeren zeitlichen Nähe. So wie früher aus heidnischen Kultstätten christliche Andachtstätten wurden, so wurden später, z. B. auf Zypern und in der Türkei, aus christlichen Kirchen Moscheen, wofür die Hagia Sophia in Istanbul wohl das bekannteste Beispiel sein dürfte.

Mit neuen religiösen Glaubensvorstellungen ging eine Welle neuer Bezeichnungen einher, die Anschauungen halten damit aber nicht Schritt und sind vielfach noch die alten.¹¹ Hierfür können auch heute noch Beispiele angeführt werden. So dienen z. B. Bilder des heiligen Christopherus in vielen Ländern wie der Ukraine und Deutschland als Schutzamulett der Autofahrer. Die Aufklärung konnte der Volksfrömmigkeit eben nichts anhaben.

Der ALE stützt sich natürlich auf europäische Dialekte und Sprachen. Die motivationelle Vorgehensweise förderte einige wichtige Bestandteile im Mosaik der kulturellen Entwicklung Europas zutage. Deren Auswirkungen überschreiten fraglos die Grenzen des europäischen Kontinents.¹² Im Lichte der komplementären Natur der Weltkulturen wäre es höchst wünschenswert, wenn das vorgestellte Bild durch weiterführende Einsichten in andere Kulturen vervollständigt werden könnte.

¹¹ Rybakov (1974: 4) stellt fest, dass das Besondere an diesen Transformationen in der Tatsache liege, dass das Neue das Alte nicht auslöscht, sondern ihm hinzugefügt wird.

¹² Auf andere wichtige Aspekte des außereuropäischen Einflusses wiesen in der Diskussion nach dem Vortrag am 16. Mai 2002 die Herren Professoren Janez Orešnik und Eric P. Hamp hin.

ZITIERTE LITERATUR

- Alinei, Mario (1997a): Noël in *Atlas Linguarum Europae*. I, 5: *Commentaires und Cartes*. Rom: Istituto Poligrafico, S. 253–291.
- Alinei, Mario (1997b): Magico-religious Motivations in European Dialects: A Contribution to Archaeolinguistics. *Dialectologia et Geolinguistica*, 5: 3–30.
- Bächtold-Stäubli, Hanns – Eduard Hoffmann-Krayer (Hgg.) (1927–1942, ³2000): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. 10 Bde. Berlin: de Gruyter.
- Buschan, Georg – Max Bauer (Hgg.) (1922): *Das deutsche Volk in Sitte und Brauch*. Stuttgart: Union Deutscher Verl.-Ges.
- Donini, Ambrogio (1977): *Enciclopedia delle religioni*. Milano: Teti.
- Donini, Ambrogio (1984): *Lineamenti di storia delle religioni*. Roma: Editori Riuniti.
- Frazer, James George (1913, ³1990): *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Bd. 7. London: Macmillan.
- Frobenius, Leo (1929): *Monumenta Terrarum: Der Geist über den Erdteilen*. 2. Aufl. von *Festlandkultur*. Frankfurt: Buchverlag.
- Kožina, N. A. (1990): Mûre in *Atlas Linguarum Europae*. I, 4: *Commentaires*. Assen: Van Gorcum, S. 53–88.
- Müller-Karpe, Hermann (1998): *Grundzüge früher Menschheitsgeschichte*. 5 Bde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Simpson, J. A. – E. S. C. Weiner (Komp.) (²1989): *The Oxford English Dictionary*. 20 Bde. Oxford: Clarendon Press.
- Propp, Vladimir (1946): *Istoričeskie korni volšebnoj skazki*. Leningrad: Izdat. Leningradskogo Gosud. Univ. [Deutsche Übersetzung *Die historischen Wurzeln des Zaubermärchens*. München: Hanser, 1987.]
- Riegler, Richard (1933, ³2000): Maikäfer. In: Bächtold-Stäubli – Hoffmann-Krayer. Bd. 5, Spalten 1530–1535.
- Riegler, Richard (1937, ³2000): Tiergestalt und Tiernamen. In: Bächtold-Stäubli – Hoffmann-Krayer. Bd. 8, Spalten 819–842 und 863–901.
- Rybakov, B.A. (1974): *Jazyčeskoe mirovozenie russkogo srednevekov'ja. Voprosy istorii*. Moskva No. 1: 3–30.
- Sauerhoff, Friedhelm (2001): *Pflanzennamen im Vergleich: Studien zur Benennungstheorie und Etymologie*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Séguy, Jean (1953): *Les noms populaires des plantes dans les pyrénées centrales*. Barcelona: Instituto de Estudios Pirenaicos.
- Viereck, Wolfgang (2000): Bemerkungen zur Kulturgeschichte Europas. *Posvećeno Pavlu Iviću. Južnoslovenski filolog*, 56: 1331–1342.
- Viereck, Wolfgang (Hg.) (2002): *Atlas Linguarum Europae*. I, 6: *Commentaires und Cartes*. Rom: Istituto Poligrafico.
- Viereck, Wolfgang – Karin Viereck (1999): 'Die seltzamen namen all'. Zu einigen Ergebnissen des Forschungsprojekts *Atlas Linguarum Europae*. In: Eun Kim – Erwin Schadel – Uwe Voigt (Hgg.) (1999): *Aktive Gelasenheit: Festschrift für Heinrich Beck zum 70. Geburtstag*. Frankfurt: Peter Lang, S. 711–723.

POVZETEK

**Evropski lingvistični atlas
in vpogled v kulturno zgodovino Evrope, ki ga daje**

Evropski lingvistični atlas (*Atlas Linguarum Europae*, ALE) je prvi jezikovni atlas kake celine. V prvi vrsti je to razlagalni besedni atlas. Med razlagalnimi metodami zemljepisno-leksikalnih podatkov je motivacijsko kartografiranje novost in najpomembnejše za ponazarjanje evropske kulturne zgodovine. Sprašuje po motivih pri poimenovanju določenih predmetov. Ob upoštevanju zgodovine verstev se pokaže, da evropska kulturna zgodovina ni zgrajena iz naključnih sestavin, ampak kaže ponavljajoči se strukturni vzorec. Tu je mogoče razlikovati tri plasti – eno zgodovinsko in dve prazgodovinski. Z osredotočenjem na rastline, živali, nadnaravna bitja, naravne pojave, bolezni, hrano ter otroške verzifikacije in igre mnogi primeri iz ALE in iz avtorjevih lastnih raziskav kažejo, da je bil posamezni pojav najprej poimenovan po sorodnosti in z zoomorfnimi imeni, pozneje pa z antropomorfnimi ter končno s krščanskimi in islamskimi.

The Invention of Modern Aesthetics: From Leibniz to Kant

LARS-OLOF ÅHLBERG

Things known are to be known by the superior faculty as the object of logic; *things perceived* [are to be known by the inferior faculty, as the object] of the science of perception, or **aesthetic**.
– Alexander Gottlieb Baumgarten (1735)

Beauty ... is sensuously given perfection. That is why the theory of this sensuously given form-perfection has been called aesthetics.
– Per Daniel Amadeus Atterbom (1837)

We can know more than we can tell.
– Michael Polanyi (1967)

I

Modern aesthetics as the philosophical and critical study of the arts arose in 18th-century Europe, and is to a large extent a stepchild of the Enlightenment. The middle and second half of the eighteenth century saw the publication of a number of influential works dealing with different aspects of the arts, the perception and evaluation of works of art, and the principles of criticism. »The theoretical endeavours of the European Enlightenment in regard to taste, the concept of genius, imagination, the criticism of taste, the analysis of the sublime as well as the continued reflexion on the old formula ‘*je ne sais quoi*’ form the background against which aesthetics establishes itself as an independent discipline«, we read in the entry on aesthetics in the encyclopaedia *Ästhetische Grundbegriffe*.¹ The fact that the term

¹ »Ästhetik/ästhetisch«, in *Ästhetische Grundbegriffe: Historisches Wörterbuch in sieben Bänden* 1, Hrsg. Karlheinz Barck et al. (Stuttgart: Metzler, 2000–), p. 321, my transl. Dieter Kliche, the author of sections I to IV of this comprehensive article, refers to the publication of Vico’s *La Scienza Nuova* (1744), Hume’s *A Treatise of Human Nature* (1740) and his *Enquiry Concerning Human Understanding* (1748), as well as Abbé Batteux’s *Les Beaux Arts réduits à un même principe* (1746), Hogarth’s *The Analysis of Beauty* (1753), Condillac’s *Traité des sensations* (1754), Burke’s *A Philosophical Enquiry into the Origins of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757) and Henry Home’s *Elements of Criticism* (1762), p. 317.

»aesthetics« was coined only in the eighteenth century to refer to the philosophical analysis of perception and of art does of course not mean that there was no aesthetics or philosophy of art before the eighteenth century; questions concerning the relationship between art and reality, the nature of beauty, the nature of representation in tragedy, music, sculpture and painting, and the principles of criticism were discussed by philosophers and writers already in ancient Greece, but the establishment of »The Modern System of the Arts« is arguably a necessary precondition for the development of a systematic philosophical aesthetics or philosophy of art.² The concept of art was unknown in Greek and Roman antiquity, or, rather, what we consider to be an art form (painting and sculpture, for example) and works of art was categorized differently in antiquity, was brought under concepts different from ours. Painting, sculpture, architecture, music and poetry, which constitute the core of the modern system of the arts, were not regarded as fine arts but – with the exception of poetry (and drama) – as sciences or crafts. The Greek word *techné* (τέχνη) and the Latin *ars* are usually translated as »art«, which is inaccurate and somewhat anachronistic, since *techné* and *ars* included much that is not categorized as art today and excluded much that belongs to the category of art today. In contrast to the other »arts«, poetry (and literature in general) was not regarded as a craft since inspiration and genius was required for creating poetry, whereas the crafts demanded scientific and practical knowledge. »The medieval system of the arts« distinguished between

² »Aesthetics« has often been considered to be synonymous or more or less synonymous with »philosophy of art«. In the introduction to his *Lectures on Aesthetics* Hegel says that »these lectures are devoted to *aesthetics*, their subject [Gegenstand] is the vast kingdom of beauty [...] and more specifically the realm of fine art«. Hegel is not entirely satisfied with the term »aesthetics« since it means »the science of the senses« or »the science of sensation«, but because the term »aesthetics« is an established one Hegel uses it although »the real name of our science is *the philosophy of art* and more specifically *the philosophy of fine art*« [italics in the original] (G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik* I, 1835, Hrsg. Eva Moldenhauer & Karl Markus Michel (Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1970, p. 13, my transl.). Cf. the following contemporary definition of aesthetics: »In its modern meaning aesthetics is most frequently understood as a philosophical discipline which is either a philosophy of aesthetic phenomena (objects, qualities, experiences and values), or a philosophy of art (of creativity, of artwork, and its perception) or a philosophy of art criticism taken broadly (metacriticism), or, finally, a discipline which is concerned philosophically with all three realms jointly« (Bohdan Dziemidok, »Aesthetics«, *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, eds. William Outhwaite & Tom Bottomore, Oxford: Blackwell, 1993, p. 4), and Malcolm Budd claims that »[a]s the subject [aesthetics] is now understood, it consists of two parts: the philosophy of art, and the philosophy of aesthetic experience and character of objects or phenomena that are not art« (Malcolm Budd, »Aesthetics«, *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. 1, ed. Edward Craig, London: Routledge, 1998, p. 59).

the seven liberal arts (*artes liberales*) and the mechanical arts. The liberal arts consisted of two parts, *trivium* (rhetoric, grammar and dialectics or logic) and *quadrivium* (arithmetic, geometry, astronomy and music). This division of the liberal arts originates with Martianus Capella (5th century), who was inspired by the catalogue of the arts of the Roman author, Terentius Varro (1st century BC), who, in addition to the seven arts mentioned, included medicine as well as architecture among the liberal arts. Only music, which was regarded as an art and a science because harmony could be understood in mathematical terms, was regarded as a liberal art whereas architecture, painting and sculpture were categorized with the non-liberal mechanical arts.

The publication of Abbé Batteux's *Les Beaux Arts réduits à un même principe* in 1746 symbolizes the end of the ancient and medieval system of the arts, and the fine arts are finally separated from craft and science.³ As Paul Oskar Kristeller points out the development of a systematic philosophy of art presupposes a consistent categorization of certain human activities and artefacts as art.⁴ The philosophy of art as a systematic inquiry into the nature of Art and its functions emerges. In Batteux's classification of the arts, poetry, music, painting, sculpture, and dance are treated as autonomous arts having pleasure as their purpose achieved through the imitation of nature, while rhetoric and architecture were »mixed« arts combining pleasure with utility. But it is with D'Alembert's introduction, the *Discours préliminaire*, to the *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751) that, according to Kristeller, the modern system of the arts (painting, sculpture, architecture, poetry, music) is set forth in its final form.⁵ The *Encyclopédie* and its famous introduction, says Kristeller, »codified the system of the fine arts after and beyond Batteux and through its prestige and authority gave it the widest possible currency all over Europe.«⁶

³ It is interesting to note that the English words »artisan« as well as »artist« derive from the Latin »artista«, which referred to a craftsman or to someone engaged in the study of the liberal arts.

⁴ Paul Oskar Kristeller, »The Modern System of the Arts«, 1951/52, in P. O. Kristeller, *Renaissance Thought II: Papers on Humanism and the Arts* (New York: Harper & Row, 1965), pp. 163–227.

⁵ »Parmi les arts libéraux qu'on a réduit à des principes, ceux qui se proposent l'imitation de la nature ont été appelés beaux-arts, parce qu'ils ont principalement l'agrément pour objet«, D'Alembert writes (quoted from Kristeller, p. 202, n. 196). The common principle which distinguishes the fine arts from the sciences and from craft is the imitation of nature.

⁶ Kristeller, »The Modern System of the Arts«, p. 202.

II

The dichotomy and antithesis between *aisthesis* (αἴσθησις, perception, sensation) and *noesis* (νόησις, reason, knowledge) has had a pervasive influence on the development of Western thinking, the contrast and conflict between reason and knowledge on the one hand and perception and opinion on the other forms the background of aesthetics as a philosophical discipline. Aesthetics as a philosophical discipline inaugurated by Alexander Baumgarten is a child of the Enlightenment, and implies at the same time somewhat paradoxically a critique of Enlightenment rationalism, since there is no room for the cognitive value of *aisthesis* in Enlightenment rationalism. As Wolfgang Iser points out, Baumgarten saw aesthetics as a complement and correction of a one-sided rationalism,⁷ and some writers emphasize the continued relevance of aesthetics as a philosophy of culture and as a critique of culture; in Brigitte Scheer's view, for example, aesthetics »repudiates the central paradigm of Western philosophy, the traditional logocentric conception of rationality and the absolutification of that conception«.⁸

None of the great rationalist philosophers Descartes, Leibniz, Spinoza were much interested in the arts, nor did any of them show any philosophical interest in the theoretical analysis of art and its functions, i.e. in aesthetics. Nevertheless, Leibniz's scattered reflexions and remarks concerning the relationship between clear and confused ideas and perceptions as contrasted with distinct (theoretical) ideas were of the utmost importance for Alexander Baumgarten's conception of the new science of aesthetics, the science of the lower cognitive faculty (*gnoseologia inferior*). As Jeffrey Barnouw remarks, Baumgarten's »launching of aesthetics as a formal discipline was important because it provided a frame for a rich group of ideas that had been diffused throughout Leibniz's writings«.⁹ I shall therefore first discuss Leibniz's

⁷ »Baumgarten hat die Ästhetik als Korrekturdisziplin des einseitigen Rationalismus konzipiert und begründet«, Iser says (Wolfgang Iser, *Unsere postmoderne Moderne*, 4. Aufl., Berlin: Akademie Verlag, 1993, p. 88).

⁸ Brigitte Scheer, *Einführung in die philosophische Ästhetik* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997), p. 1, my transl. Cf. Michael Kelly's claim to the effect that »aesthetics is uniquely situated to serve as a meeting place for numerous academic disciplines and cultural traditions «, aesthetics is »the critical reflection on art, culture, and nature« (Michael Kelly, »Introduction«, *Encyclopedia of Aesthetics*, 4 vols., Oxford: Oxford University Press, 1998, xi). I have discussed some of these issues in my article »Aesthetics, Philosophy of Culture and 'The Aesthetic Turn'«, *Filozofski vestnik* 2001, vol. 22, No. 2, »Aesthetics and Philosophy of Culture«, pp. 21–42.

⁹ Jeffrey Barnouw, »The Beginnings of 'Aesthetics' and the Leibnizian Conception of Sensation«, in *Eighteenth-Century Aesthetics and the Reconstruction of Art*, ed. Paul Mattick, Jr. (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), p. 82.

distinctions between clear and confused ideas and perceptions and their relationship to what Leibniz regarded as distinct ideas before moving on in the third section to Baumgarten's foundation of aesthetics.

Leibniz's analysis of obscure, clear and distinct ideas and concepts is a further development and modification of a similar distinction we find in Descartes' philosophy. In his most comprehensive work, the *Principia philosophiae* (1644), Descartes distinguished between clear ideas and distinct ideas, although the phrase »clear and distinct ideas« occurs frequently in his other writings and is even employed as a criterion of truth. Something is clear, he says, »which is present and apparent to an attentive mind«, and something is distinct »which is so precise and different from all other objects that it contains within itself nothing but what is clear«. ¹⁰ For a judgment to be incontrovertible, Descartes claims, it must be based on ideas which are both clear and distinct. It is possible to have clear ideas (perceptions) of pain, for example, without any real knowledge of the causes of the pain. ¹¹ Similarly we can have clear ideas (perceptions) of colours without any real (distinct) knowledge of the causes of our perceptions. ¹² Leibniz's discussion of clear and distinct ideas, is, however of greater importance for Baumgarten's endeavour to establish aesthetics as an autonomous philosophical discipline. In his short treatise »Meditationes de cognitione, veritate et ideis« (1684) Leibniz distinguishes between different kinds of and different degrees of knowledge, »[k]nowledge«, he says, »is either obscure or *clear*; clear knowledge is either confused or *distinct*; distinct knowledge is either inadequate or *adequate*, and also either symbolic or *intuitive*«, the most perfect knowledge being both adequate and intuitive. ¹³ Knowledge is obscure, he contends, when it does »not suffice for recognizing the thing represented, as when I merely remember some flower or animal which I have once seen but not well enough to recognize it when it is placed before me and to distinguish it from similar ones«. ¹⁴ When we recognize a thing

¹⁰ René Descartes, *The Essential Descartes*, 1976, ed. with an Introduction by Margaret D. Wilson (New York: Meridian, 1993), § 45, pp. 320–321.

¹¹ »When, for instance, a severe pain is felt, the perception of this pain may be very clear, and yet for all that not distinct, because it is usually confused by the sufferers with the obscure judgment that they form upon its nature«, Descartes says (ibid., § 46, p. 321). When we were young we »knew nothing distinctly, although [our minds] perceived much sufficiently clearly« (ibid., § 47, p. 321).

¹² Ibid., § 70, p. 332. Having distinct knowledge of colours presumably presupposes knowledge of the laws of the refraction of light and the wavelengths of particular colours, for example that red has the wavelength of 780–622 nanometers.

¹³ Gottfried Wilhelm Leibniz, »Meditations on Knowledge, Truth, and Ideas«, in G. W. Leibniz, *Philosophical Papers and Letters*, A Selection translated and edited with an introduction by Leroy E. Loemker, 2nd ed. (Dordrecht: Reidel, 1969), p. 291.

¹⁴ Ibid.

for what it is, when we are able to identify it as a thing of a certain kind, we have clear knowledge. This clear knowledge can, however, be either confused or distinct. »It is *confused*«, Leibniz says, »when I cannot enumerate one by one the marks [i.e. definitional properties] which are sufficient to distinguish the thing from others, even though the thing may in truth have such marks and constituents into which its concept can be resolved«. ¹⁵ Leibniz offers our knowledge of colours, odours, flavours and other particular objects perceived by the senses as examples of this clear but confused kind of knowledge, since we do not know them by their »marks« and cannot express our perceptual knowledge of them by formulating adequate definitions although we are able to distinguish clearly between different colours and flavours. This clear but confused perceptual knowledge, »knowledge by acquaintance« in Russellian idiom, ¹⁶ cannot be taught, it can only be gained by experience: »we cannot explain to a blind man what red is, nor can we explain such a quality to others except by bringing them into the presence of the thing and making them see, smell, or taste it, or at least by reminding them of some similar perception they have had in the past«. ¹⁷ And then Leibniz makes one of his very few, and important, references to the arts, when he compares this clear but confused perceptual knowledge of colours and flavours with our perception and judgments of paintings, »we sometimes see painters«, Leibniz says, »and other artists correctly judge what has been done well or done badly«, although they »are often unable to give a reason for their judgment but tell the inquirer that the work which displeases them lacks ‘something, I know not what’«. ¹⁸ Leibniz thus draws attention to the parallel between our perception of and judgments about colours and our perception of and judgments about the »correctness« of artistic representations.

Leibniz’s use of the phrase »something, I know not what« (*je ne sais quoi*), which was a commonplace in the discussion of taste in the seventeenth century, is of special interest here. The phrase refers to the apprehension of qualities, which are clearly perceived although we cannot account for them adequately nor express our perception of them distinctly, i.e. by means of concepts. The phrase »*je ne sais quoi*« was invoked in order to »suggest a gap between what can be felt and what can be formulated in words«. ¹⁹ As Barnouw remarks, this phrase could mean different things, it was used in situations where the with-

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Bertrand Russell, *The Problems of Philosophy*, 1912 (London: Oxford University Press, 1964), ch. V.

¹⁷ Leibniz, »Meditations on Knowledge, Truth, and Ideas«, p. 291.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Barnouw, »The Beginnings of ‘Aesthetics’ and the Leibnizian Conception of Sensation«, p. 64.

holding of explicit judgment was deemed appropriate and allusion and suggestion was more apposite; it was thus connected with *l'esprit de finesse* as contrasted with *l'esprit de géométrie*, but it was also used to refer to situations when certain phenomena were perceived to be »beyond words«, to be ineffable.²⁰ The expression »*je ne sais quoi*«, has two sources, one »in an urbane *nescio quid* of Cicero«, the other one in »the *nescio quid* of mystical ineffability going back to Augustine«, Barnouw maintains referring to the work of the historian of ideas, Erich Köhler.²¹ The interest in the present context of *l'esprit de finesse* and the apprehension of qualities difficult to discern, those that elicit the »*je ne sais quoi*« lies in the fact that the exercise of the *l'esprit de finesse* requires personal qualities similar to the ones characteristic of Baumgarten's *felix aestheticus*, a matter I will return to in a while.

The senses provide us, according to Leibniz, with acquaintance of colours, flavours, and the qualities of touch, but the senses »do not make us know what these sensible qualities are or in what they consist«, as he puts it in a letter to Queen Charlotte of Prussia in 1702.²² We do not actually perceive what a colour such as red is in reality although we are able to recognize red, since red may well be »the revolving of certain small globules«, which are imperceptible.²³ Perceived colours cannot be defined, or, to put it in Leibniz's language, we cannot account for the marks of the colour blue, for example, since »marks to recognize blue [...] could not be given if we had never seen it«. ²⁴ Blue is its own mark, Leibniz claims, »[i]t is an *I know not what* of which we are conscious, but for which we cannot account«. ²⁵ Our knowledge of sensible qualities such as blue is clear *and* at the same time confused, the concept of the sensible quality blue is clear but not distinct since it cannot be defined by means of necessary and sufficient properties (marks). In his posthumously published treatise, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, a systematic, critical commentary on Locke's *Essay Concerning Human Understanding* (1690),²⁶ Leib-

²⁰ Ibid., pp. 61–62. The distinction between *l'esprit de finesse* and *l'esprit de géométrie* was famously formulated by Blaise Pascal in the *Pensées sur la religion*, posthumously published in 1670. The former meant apprehending things without rules and judgment, the latter judging things according to explicit rules and criteria.

²¹ Ibid., pp. 63–64.

²² G. W. Leibniz, *Selections*, ed. Philip P. Wiener (New York: Charles Scribner's Sons, 1951), p. 355.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., p. 357.

²⁵ Ibid.

²⁶ The *Nouveaux essais sur l'entendement humain* was composed in 1704–1705 but remained unpublished until 1765. One reason for the delay was Locke's death in 1704, since one of Leibniz's purposes in writing the work was to elicit a response from Locke.

niz illustrates the difference between distinct, precise knowledge and practical, »tacit« knowledge invoking the example of a mathematician, who »may have precise knowledge of the nature of nine- and ten-sided figures, because he has means for constructing and studying them, yet not be able to tell one from the other on sight«, whereas »a labourer or an engineer, perhaps knowing little enough of the nature of the figures, may have an advantage over a great geometrician in being able to tell them apart just by looking and without counting«. ²⁷

Barnouw concludes his analysis of Leibniz's views on the relationship between clear but confused knowledge and distinct knowledge by maintaining that all knowledge according to Leibniz »relies at some points on factors that are felt but not focused on, a tacit or aesthetic dimension«. ²⁸ It is noteworthy that Barnouw speaks of the tacit *or* the aesthetic dimension, implying that aesthetic knowledge and tacit knowledge, at least in this context, are the same. »Aesthetic« here presumably means »that which pertains to perception and sensation« or »knowledge based on immediate apprehension of sensuous qualities« or something similar. The identification of the aesthetic dimension with the tacit dimension of knowledge obviously trades on the original Greek meaning of »aesthetic«, viz. that which pertains to perception and sensation. ²⁹ This sense of »aesthetic«, however,

²⁷ G. W. Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, translated and edited by Peter Remnant and Jonathan Bennett (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), p. 262. The following passage brings out very clearly Leibniz's idea of practical, or tacit knowledge as opposed to theoretical knowledge: »just as there are porters and pedlars who will say what that their loads weigh, to within a pound – the world's ablest expert in statics could not do as well. It is true that this empiric's kind of knowledge, gained through long practice, can greatly facilitate swift action such as the engineer often needs in emergencies where any delay would put him in danger. Still, this *clear image* that one may have of a regular ten-sided figure or of a 99-pound weight – this accurate sense that one may have of them – consists merely in a *confused idea*: it does not serve to reveal the nature and properties of the figure or the weight; that requires a *distinct idea*« (ibid.).

²⁸ Barnouw, »The Beginnings of 'Aesthetics' and the Leibnizian Conception of Sensation«, p. 87.

²⁹ The physicist and philosopher Michael Polanyi claims in his major work, *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy* (Chicago: Chicago University Press, 1958) that knowledge is not exclusively based on observation, concepts and explicit reasoning, but also on »tacit knowing«, complementing and integrating explicit knowledge. The distinction between explicit and tacit knowledge can also be found, albeit in a different form and with a different emphasis, in Gilbert Ryle's seminal discussion of »knowing-that« and knowing-how« (G. Ryle, *The Concept of Mind*, 1949, Harmondsworth: Penguin, 1963, ch. II). See also M. Polanyi, *The Tacit Dimension*, 1966 (London: Routledge & Kegan Paul, 1967). Wittgenstein's remarks about the difference between *knowing* and *saying* are also highly relevant here (cf. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 1953, 2nd ed., Oxford: Blackwell, 1967, transl. G. E. M. Anscombe, § 78, p. 36).

has nothing to do with art or the philosophy of art as such, a matter I will return to in my discussion of Baumgarten's aesthetics. The tacit dimension, or, tacit knowledge, on the other hand, plays an important role in what is perhaps somewhat misleadingly called »aesthetic appreciation« of art.

As we have seen Leibniz distinguishes between two forms of confused ideas and two kinds of confused knowledge, obscure and clear respectively, which in their turn are contrasted with distinct concepts and distinct knowledge. A concept is distinct, he says, when we are in the possession of a nominal definition of the concept, a definition which is »the enumeration of sufficient marks«,³⁰ in virtue of which we are able to distinguish clearly those things that fall under the concept from those that don't. As an example of a distinct concept Leibniz offers »the kind of notion which assayers have of gold«, a notion, »which enables them to distinguish gold from all other bodies by sufficient marks and observations«. ³¹ We possess, Leibniz argues, such distinct concepts of mathematical phenomena such as number and magnitude, but also of mental phenomena such as hope and fear. The ability to offer a nominal definition of a concept is usually the criterion of distinct knowledge of the concept in question, the exception being primitive concepts which are irreducible and lacking in requisite marks; but in spite of this we can nevertheless have »distinct knowledge of an indefinable concept« Leibniz claims.³² Even if the concept is distinct and our knowledge of the phenomena designated by the concept in question is *a fortiori* distinct, some of the components entering the definition of the concept may not be distinct. In such cases knowledge is distinct but inadequate, since it cannot be fully articulated. Only »when every ingredient that enters into a distinct concept is itself known distinctly, or when an analysis is carried through to the end, knowledge is adequate«, Leibniz claims.³³ Leibniz's ideal of knowledge is thus extremely demanding, a complete (and correct) analysis of a concept is the precondition for distinct knowledge, his ideal is the ideal of complete and crystalline clarity, it is not for nothing that Leibniz is regarded as the »arch-rationalist«. Leibniz realizes, however, that this austere ideal of knowledge is rarely attained, for he doubts »that a perfect example of this [sc. adequate knowledge] can be given by man«, adding that »our concept of numbers approaches it closely«. ³⁴

In his »Discours de métaphysique«, written two years after the

³⁰ Leibniz, »Mediations on Knowledge, Truth, and Ideas«, p. 292.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

»Meditationes« Leibniz again broaches the theme of confused versus distinct concepts and knowledge, and illustrates the distinction with an example from art: »[w]e sometimes know *clearly*, and without having a doubt of any kind, if a poem or a picture is well done or badly, because it has a certain ‘something, I know not what’ which either satisfies or repels us.«³⁵ Our judgment that a poem or a picture is well done is apparently not based on distinct concepts and distinct knowledge, since there do not seem to be any criteria for judging a poem or a painting to be good or bad, and criteria, Leibniz thinks, are necessary for rational judgment. When the criteria used can be explained, Leibniz says, my knowledge is distinct, and he again adduces the example of the assayer »who distinguishes the true gold from the false by means of certain tests and marks which make up the definition of gold.«³⁶ Nothing similar is envisaged by him in regard to art, apparently there are no criteria for judging a work to be good or bad although he believes that »we sometimes know *clearly*, and without having a doubt of any kind« that a work is good or bad.³⁷ Leibniz’s succinct discussion of confused and distinct knowledge in the »Discourse on Metaphysics« is even clearer and more precise than his disquisition in »Mediations on Knowledge, Truth, and Ideas«. The following quotation gives Leibniz’s whole discussion of the difference between confused and distinct knowledge in a nutshell:

Of this kind [sc. distinct knowledge] is the knowledge of an assayer who distinguishes the true gold from the false by means of certain tests and marks which make up the definition of gold. But distinct knowledge has degrees, for usually the concepts which enter into the definition would themselves need definition and are known only confusedly. But when everything which enters into a definition or distinct knowledge is known distinctly, down to the primitive concepts [i.e. the indefinables], I call such knowledge *adequate*. And when my mind grasps all the primitive ingredients of a concept at once and distinctly, it possesses an *intuitive* knowledge. This is very rare, since for the most part human knowledge is merely either confused or *suppositive*.³⁸

It is clear that when it comes to matters of taste and of art there are according to Leibniz no rational principles one can adduce in support of our judgments. We can have no adequate, let alone, intuitive

³⁵ G. W. Leibniz, »Discourse on Metaphysics«, in Leibniz, *Philosophical Papers and Letters*, pp. 318–319.

³⁶ *Ibid.*, p. 319.

³⁷ *Ibid.*, p. 318.

³⁸ *Ibid.*, p. 319.

knowledge (in Leibniz's sense of adequate and intuitive) of works of art as perceptible objects. Nevertheless Leibniz does think that art and judgments of taste play an important and ineliminable role in human life, in his review of Shaftesbury's influential treatise *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711) Leibniz remarks that »[t]aste as distinguished from understanding consists of confused perceptions for which one cannot give an adequate reason«, taste is akin to »an instinct« that is formed by »nature and habit«. ³⁹ Leibniz shares Shaftesbury's criticisms of those »who seek demonstrations everywhere, and are incapable of seeing anything in everyday light«, they are like »people who are called moon-blind because they can see only by moonlight«. ⁴⁰ There is thus, in Leibniz's opinion more to knowledge than has been dreamt of in rationalist philosophy. The kind of knowledge afforded by sensuous experience and which relies on »assessment by feeling« has, as Barnouw remarks, been little studied because of the reason-blindness of so many prominent thinkers. ⁴¹

One more aspect of Leibniz's thinking is worth mentioning here, his contention that there is a multitude of *petites perceptions* in every sensuous experience. Every sensation is a composite of small imperceptible sensations constituting an *assemblage confus*, grasped by consciousness. Leibniz says that »at every moment there is in us an infinity of perceptions, unaccompanied by awareness or reflection«, this is so, he argues, because »these impressions are either too minute or too numerous, or else too unvarying, so that they are not sufficiently distinctive on their own«. ⁴² Their effects, or, rather, the conjoined effect of these minute perceptions, is, however, perceptible. Leibniz offers the roaring of the sea as an example of a perception which consists of numerous minute imperceptible perceptions, although »we must hear the parts which make up this whole, that is the noise of each wave, although each of these little noises makes itself known only when combined confusedly with all the others«. ⁴³ These minute perceptions are fused together into a perceptible whole. »These minute perceptions«, says Leibniz, »constitute that *je ne sais quoi*, those flavours, those images of sensible qualities, vivid in the

³⁹ G. W. Leibniz, »Remarks on the Three Volumes Entitled Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, ... 1711«, 1712, in G. W. Leibniz, *Philosophical Papers and Letters*, p. 634.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Barnouw, »The Beginnings of 'Aesthetics' and the Leibnizian Conception of Sensation«, p. 95. Barnouw mentions Gracián, Pascal, Bouhours, Leibniz and Baumgarten among seventeenth and eighteenth century thinkers as exceptions to the prevalent »reason-blindness« of the age.

⁴² Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, p. 53.

⁴³ Ibid., p. 54.

aggregate but confused as to the parts«. ⁴⁴ These confused perceptions and sensations are the objects of Baumgarten's aesthetics, the *gnoseologia inferior*, that is, the theory of knowledge of the lower faculty, the *analogon rationis*, the analogy of reason. Leibniz has been called »the grandfather of 'aesthetics'«, ⁴⁵ an exaggeration perhaps, for although some of his views on sensation and perception foreshadow Baumgarten's *gnoseologia inferior* and one remark on the delight in beauty has a Kantian ring, ⁴⁶ he does not bring his analysis of knowledge and perception to bear on our understanding of art in any systematic way, which is unsurprising since Leibniz did not, and indeed could not, distinguish clearly between art and craft since he did not have the requisite conceptual resources at his disposal. ⁴⁷

III

Baumgarten was only twenty-one years of age when his dissertation, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* (1735), which has been called »the charter of modern philosophical aesthetics«, ⁴⁸ was published. Among his later works, the *Metaphysica* (1739), which saw no less than seven editions between 1739 and

⁴⁴ Ibid., pp. 54–55.

⁴⁵ Barnouw, »The Beginnings of 'Aesthetics' and the Leibnizian Conception of Sensation«, p. 68.

⁴⁶ In the »Praefatio codicis juris gentium diplomatici« (1693) there is a beautiful passage where Leibniz speaks of the contemplation of beauty which is delightful in itself, adding that »a painting by Raphael is regarded with delight by those who understand it and keep it before their eyes even if it brings no profit (riches), it is like a symbol of love« (»Et uti pulchrorum Contemplatio ipsa jucunda est, pictaque tabula Raphaelis intelligentem afficit, etsi nullos census ferat, adeo ut in oculis delitiisque feratur, quodam simulacro amoris«), *Leibniz-Edition-Arbeitsstelle Potsdam* (Vorausedition des Bandes IV, 5: Politische Schriften ab 1693 ad usum colegialem), p. 47, www.bbaw.de/vh/leibniz/potsdam/bin/biv5.pdf, my transl.

⁴⁷ He speaks of art in the sense of techniques, skills and practical knowledge as contrasted to science, and sometimes »les arts« refer to crafts such as carpentry and agriculture (Leibniz, *New Essays on Human Understanding*, xlviiii, note on »art«).

⁴⁸ Karl Aschenbrenner and William B. Holther, »Introduction«, *Reflections on Poetry: Alexander Gottlieb Baumgarten's Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, translated, with the Original Text, an Introduction, and Notes by Karl Aschenbrenner and William B. Holther (Berkeley: University of California Press, 1954), p. 4. I henceforth refer to the English translation as »Meditations«, there is no reason to translate the Latin »Meditationes« differently; when referring to Baumgarten's Latin original I write »Meditationes«. The Danish edition of Baumgarten's *Meditationes* includes a long introductory essay by Søren Kjørup, »Baumgarten og æstetikens grundlæggelse« [Baumgarten and the foundation of aesthetics] (A. G. Baumgarten, *Filosofiske betragtninger over digtet*, translated by Per Aage Brandt in cooperation with Søren Kjørup, Copenhagen: Arena, 1968). I have benefited greatly from Kjørup's excellent essay (ibid., pp. 7–84).

1779,⁴⁹ is an important source for our knowledge of his general philosophy and in particular of his views regarding the role of sensuous knowledge in the fabric of human knowledge, but his major work on aesthetics, the *Aesthetica* (1750, 1758) remained unfinished. His views became known primarily through the work of his pupil, Georg Friedrich Meier, who presented and to a certain extent misrepresented Baumgarten's views in *Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften* (1748).⁵⁰

The purpose of Baumgarten's *Meditations* is to give an outline of his new science of aesthetics, which investigates sensation and perception with the purpose of formulating the special form of perfection proper to them. Baumgarten presents his reflections on aesthetics and on poetry in axiomatic form, i.e. he uses the deductive method of presentation and argument favoured by his teacher Christian Wolff,⁵¹ who in his turn was influenced by Leibniz, although Leibniz rarely formulated his thoughts in a systematic and axiomatic fashion.

More than one-fourth of the text of the *Meditations* consists of definitions, which are the axioms of his »system«, from these definitions the other propositions (theorems) are deduced. Baumgarten's language is, of course, informal, which means that he cannot escape the vagueness and imprecision inherent in natural languages, in this case, Latin. Consequently, it is not always easy to see that the conclusions Baumgarten draws from his premisses (the definitions) actually follow. Baumgarten's work is – with Spinoza's *Ethics*, some of Leibniz's writings and Wolff's Latin works – »among the most determined efforts ever put forth to think consecutively and rigorously on nonmathematical subject matters in an unformalized language«,⁵² Aschenbrenner and Holther emphasize in their »Introduction« to the English translation of the *Meditations*. But their use of »the deductive method [...] gives only an illusion of clarity«, on closer inspection there is »a profusion of unclarified notions and a tangle of non sequiturs«, they conclude.⁵³

⁴⁹ Hans Rudolf Schweizer, »Einführung«, in A. G. Baumgarten, *Texte zur Grundlegung der Ästhetik*, übersetzt und herausgegeben von Hans Rudolf Schweizer (Hamburg: Felix Meiner, 1983), xiv. Kant lectured regularly on Baumgarten's *Metaphysica*, and regarded it as the most useful and thorough handbook of its kind (*ibid.*, x).

⁵⁰ Meier's work was inspired by, and based on Baumgarten's lectures on aesthetics in 1742.

⁵¹ Wolff »is compared with thinkers such as Descartes, Spinoza and Leibniz [...] a minor figure in the history of philosophy«, says Frederick Copelston, nevertheless he is important in the German context, because »he acted as a kind of philosophical educator of his nation«, in spite of the »aridity, dogmatism and formalism« of his philosophy »his system was able to provide a school-philosophy for the German universities until the rise of the Kantian criticism« (Frederick Copelston, *A History of Philosophy*, vol. 6: *Wolff to Kant*, London: Burns & Oates, 1961, p. 114).

⁵² Aschenbrenner & Holther, »Introduction«, p. 16.

⁵³ *Ibid.*, p. 15.

Yet harping on the limitations of Baumgarten's method, which was soon abandoned in philosophy and the human sciences, blinds us to the historical importance of his work and to the insights expressed.

Baumgarten takes over Leibniz's and Wolff's analysis of confused and distinct ideas and perceptions, but modifies the analysis for his own purposes. Poetic ideas and poetic discourse are, according to Baumgarten, clear but confused, or rather, should be clear (i.e. not obscure) and confused; on the other hand, poetic discourse cannot express distinct ideas in the Leibnizian sense, since poetic discourse is not scientific discourse. In § 15 of the *Meditations* he says that »[s]ince poetic representations are clear representations, § 13, and since they will be either distinct or confused, and since they are not distinct, § 14, therefore, they are confused«,⁵⁴ a statement that also serves to illustrate his deductive mode of reasoning. Baumgarten then goes on to distinguish between *extensive* and *intensive clarity*, a distinction not to be found in Leibniz or Wolff. A representation (*repraesentatio*)⁵⁵ is intensively clear to the extent that it contains clear and distinct determinations, a representation has extensive clarity if it contains many confused (but clear) determinations:

§ 17. In extensively very clear representations more is represented in a sensate way than in those less clear, § 16; therefore, they contribute more to the perfection of a poem, § 7. For this reason extensively clearer representations are especially poetic, § 11.⁵⁶

From this it follows, Baumgarten believes, that

§ 18. The more determinate things are, the more their representations embrace. In fact, the more that is gathered together in a confused representation, the more extensive clarity the representation has, § 16, and the more poetic it is, § 17. Therefore, for things to be determined as far as possible when they are to be represented in a poem is poetic, § 11.⁵⁷

⁵⁴ Baumgarten, *Reflections on Poetry*, § 15, p. 42; »§. XV. Quum clarae repraesentationes sunt poeticae §. 13. aut erunt distinctae aut confusae, iam distinctae non sunt §. 14. ergo confusae.« (*Mediationes*, p. 9).

⁵⁵ Baumgarten's »representation« is a wide category including images, sense impressions, dreams (§§ 28–29, 37) as well as pictures (§ 39).

⁵⁶ *Ibid.*, § 17, p. 43; »§. XVII. In extensive clarissimis repraesentationibus plura repraesentantur sensitive, quam in minus claris §. 16 ergo plura faciunt ad perfectionem poematis §. 7. Hinc repraesentationes extensive clariores sunt maxime poeticae §. 11.« (*Mediationes*, p. 10).

⁵⁷ *Ibid.*, § 18, p. 43; »§. XVIII. Quo magis res determinantur, hoc repraesentationes earum plura complectuntur; quo vero plura in repraesentatione confusa cumulantur, hoc fit extensive clarior §. 16. magisque poetica §. 17. Ergo in poemate res repraesentandas quantum pote, determinari poeticum §. 11.« (*Mediationes*, p. 10).

In the following paragraph, § 19, Baumgarten says that »[i]n-dividuals are determined in every respect«, and that therefore »particular representations are in the highest degree poetic«. ⁵⁸ The clarity that poetry can achieve, extensive clarity, differs from logical clarity; when poetry is said to be confused, we should keep in mind that »confused« is not synonymous with »obscure«, »nebulous«, »abstruse« and the like; it means rather that the »representations are fused together and [are] not sharply discriminated«. ⁵⁹ Poetic clarity has to do with vivid details and poetic representations are fused together into a satisfying whole, as Aschenbrenner and Holther explain, »[w]e should say today that the ideal poetic representation is a highly condensed symbol, rich with ambiguity and as complex as the poet can contrive«. ⁶⁰

A poem, Baumgarten claims, is »a perfect sensate discourse« (§ 9), where »sensate discourse« means »discourse involving sensate representations« (§ 4), the latter being defined as »representations received through the lower part of the cognitive faculty« (§ 3). Several different intellectual activities concern themselves with poetry (and with the arts in general) in various ways: »a poem«, says Baumgarten, is »a perfect sensate discourse«, »poetics« is »the body of rules to which a poem conforms and by »philosophical poetics« he means »the science of poetics« (§ 9). In the penultimate paragraph of his treatise Baumgarten then gives his definition of aesthetics as »the science of perception«, whose objects are things perceived and which »are to be known by the inferior faculty« (§ 116). Aesthetics is thus concerned with a form of knowledge, albeit of an inferior kind compared to rational (logical) knowledge, but this knowledge is a necessary precondition for the development of rational or logical knowledge as Baumgarten makes clear: logic has often been regarded as an aid for improving our reason, but »since we know that distinct knowledge is based on

⁵⁸ Ibid., § 19, p. 43; »§ XIX. Individua sunt omnimode determinata, ergo *repraesentationes singulares sunt admodum poeticae* § 18.« (*Meditationes*, p. 10).

⁵⁹ Aschenbrenner & Holther, »Introduction«, p. 21. The distinction between intensive and extensive clarity is also expounded in the *Metaphysica* § 531, where Baumgarten says that »an extensively clearer perception (image) is vivid. The vividness of thought and presentation is brilliance [...] the opposite of which is dryness« (»Extensive clarior perceptio est VIVIDA. Vividitas COGITATIONUM et ORATIONIS NITOR [...] est cuius oppositum est SICCITAS«), *Texte zur Grundlegung der Ästhetik*, pp. 14–15, my transl.

⁶⁰ Aschenbrenner & Holther, »Introduction«, p. 22. Cf. Nelson Goodman's theory of »the five symptoms of the aesthetic«: syntactic density, semantic density, relative repleteness, exemplification and multiple and complex reference, where the three first symptoms have a certain affinity with Baumgarten's »confused poetic discourse« (Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking*, Indianapolis: Hackett, 1978, pp. 67–79).

sensuous knowledge, logic is in need of assistance from aesthetics if our reason is to be improved.«⁶¹

Sensuous knowledge and sensuous representations have their own rationality, there is in Baumgarten's system a rational aspect to sensation and perception and to »sensate« thinking, which he calls »*analogon rationis*«, aesthetics is (among other things) the art of thinking in analogy with reason.⁶² In the section on psychology (*psychologia empirica*) in the *Metaphysica* Baumgarten offers an analysis of the mental and intellectual powers belonging to the lower cognitive faculty. To the traditional faculties of sense, memory, and imagination, found in Wolff's *Psychologia empirica*, Baumgarten makes several additions, among them: *acumen sensitivum* (the ability to discriminate), *ingenium*, which is the ability to discover similarities, the *facultas fingendi*, i.e. the power to imagine and to create imaginative representations, the *facultas diiudicandi*, which is the faculty of judgment.⁶³ Some of these »powers« or »faculties« as well as a few others are discussed in Baumgarten's *Aesthetica* in connection with his characterization of the *felix aestheticus*, where »*aestheticus*« can hardly be translated as »aesthetician« nor as »aesthete«, although Baumgarten's *aestheticus* has something of both. Barnouw suggests »man of sensibility« as the best translation,⁶⁴ but perhaps we could simply say that the *felix aestheticus* for Baumgarten is the ideal of a cultured man with developed intellectual, social and »aesthetic« sensibilities. In the *Aesthetica* Baumgarten devotes much space to describing the *felix aestheticus*, emphasizing among other things the interplay of the higher and the lower cognitive faculties, which implies that there is no conflict between the ability to think logically (rationally) and »to think beautifully«,⁶⁵ in other words logic and »aesthetic« sensibility do not exclude one another.

⁶¹ A. G. Baumgarten, »Kollegium über die Ästhetik«, in A. G. Baumgarten, *Texte zur Grundlegung der Ästhetik*, p. 80, my transl. of the German original: »Wir wissen jetzt, daß die sinnliche Erkenntnis der Grund der deutlichen ist; soll also der ganze Verstand gebessert werden, so muß die Ästhetik der Logik zu Hilfe kommen«. This German text consists of student notes of Baumgarten's lectures.

⁶² »Aesthetics is the science of sensuous knowledge and presentation« (»Scientia sensitive cognoscendi et proponendi es AESTHETICA«), Baumgarten writes in the *Metaphysica* § 533, characterizing this new »science« as »the logic of the lower faculty of knowing, as the philosophy of the Graces and Muses, as the lower theory of knowledge, as the art of thinking beautifully, as the art of thinking in analogy with reason« (»Logica facultatis cognoscitivae inferioris, Philosophia gratiarum et musarum, gnoseologia inferior, ars pulchre cogitandi, ars analogi rationis«), *Texte zur Grundlegung der Ästhetik*, p. 16, my transl.

⁶³ *Metaphysica* §§ 534–623, *Texte zur Grundlegung der Ästhetik*, pp. 17–65.

⁶⁴ Barnouw, »The Beginnings of 'Aesthetics' and the Leibnizian Conception of Sensation«, p. 81, n. 76.

⁶⁵ A. G. Baumgarten, *Aesthetica*, § 41, in A. G. Baumgarten, *Theoretische Ästhetik*.

Although Baumgarten is credited with the introduction of the term »aesthetics« his philosophical achievement has been very differently assessed by different commentators. As Jeanette Emt remarks Baumgarten is rarely mentioned as »the father of modern aesthetics« in »contemporary textbooks on aesthetics particularly in Great Britain and the United States«; if he is mentioned at all, he is only credited with the invention of the word »aesthetics«. ⁶⁶ And Kristeller points out that »Baumgarten is famous for having coined the term *aesthetics*, but opinions differ as to whether he must be considered the founder of that discipline or what place he occupies in its history and development«, in fact, the »the original meaning of the term aesthetics as coined by Baumgarten [the theory of sensuous knowledge], has been all but forgotten by now«. ⁶⁷ Baumgarten was concerned exclusively with poetry in his early work, and although he makes occasional references to the visual arts and music in his *Aesthetica*, there is no full-fledged philosophy of art or a theory of the arts in his writings. It is quite obvious, according to Kristeller, that »Baumgarten and Meier develop their actual theories only in terms of poetry and eloquence and take nearly all their examples from literature«. ⁶⁸ Kristeller considers Shaftesbury's claim to be the founder of modern aesthetics, and argues that there is some reason for considering him to be so, since »Shaftesbury was the first major philosopher in modern Europe in whose writings the discussion of the arts occupied a prominent place«, ⁶⁹ but neither Baumgarten nor Shaftesbury formulated a systematic philosophy of art covering all art forms.

Monroe Beardsley notes in his history of aesthetics that »[t]he implications of Descartes' philosophy in the field of art (or one possible set of implications) were first worked out by Alexander Gottlieb Baumgarten«, ⁷⁰ a somewhat misleading statement since Leibniz's and Wolff's philosophies were a more potent source of inspiration for Baumgarten, ⁷¹ but his judgment that »Baumgarten's philosophically refined and sophisticated concept of 'sensate discourse' [...] deserves

Die grundlegenden Abschnitte aus der »Aesthetica« (1750/58), übersetzt und herausg. von Hans Rudolf Schweizer, Hamburg: Felix Meiner, 1988, p. 25.

⁶⁶ Ewa Jeanette Emt, »Baumgarten och den moderna estetikens födelse« [Baumgarten and the Birth of Modern Aesthetics], *Konsten och konstbegreppet* [Art and the Concept of Art] (Stockholm: Raster, 1996), p. 17, my transl.

⁶⁷ Paul Oskar Kristeller, »Origins of Aesthetics: Historical and Conceptual Overview«, *Encyclopedia of Aesthetics*, vol. 3, ed. Michael Kelly (Oxford: Oxford University Press, 1998), p. 425.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*, p. 424.

⁷⁰ Monroe C. Beardsley, *Aesthetics from Classical Greece to the Present: A Short History* (New York: Macmillan, 1966), p. 156.

⁷¹ Beardsley's view that »Baumgarten [evidently] is making the most determined effort thus far to distinguish between two fundamentally different types of discourse: the

to be regarded as a forward step toward a fundamental aesthetic theory«,⁷² seems apposite. Other commentators view Baumgarten, not as the founder of aesthetics, but as the founder of German aesthetics. Copelston, for example, says that Baumgarten's importance »lies in the fact that he was the real founder of German aesthetic theory«,⁷³ but he was not »the father of aesthetics«, since »Shaftesbury and Hutcheson [...] had already written on the subject in England«.⁷⁴ Baumgarten, nevertheless deserves credit, Copelston thinks, for »he paved the way for a further development of aesthetic theory«, and »he saw that there is a side of human life and activity which is a fit object of philosophical consideration but which cannot be understood by anyone who is determined to bring it into the sphere of abstract logical thinking on pain of exclusion from philosophy altogether«.⁷⁵

Baumgarten's achievement has been well summarized by Luc Ferry as follows: »The *Aesthetica* gave a philosophical formulation to the themes already encountered, in a more literal form, in the French debates between classicism and the aesthetics of sentiment«.⁷⁶ The artist's involvement with the individual and particular, has no place in Cartesian philosophy, as Ferry puts it, »we enter a realm Cartesian reason cannot grasp«, with Baumgarten, however, »the mediation between reason and unreason, between the universal and the individual begins to work itself out, thanks [...] mainly to the idea of *analogy*, which [...] permits us to build a bridge between the sensible and the intelligible worlds«.⁷⁷ Baumgarten's influence and legacy is, nevertheless,

clear and distinct, or abstract, discourse of science, and the confused, though more or less clear, discourse of poetry, which exists to render and realize sense experience« (ibid., p. 158–159) is to the point, but Baumgarten's distinction between clear and distinct ideas and concepts is Leibnizian rather than Cartesian.

⁷² Ibid., p. 159.

⁷³ Copelston, *A History of Philosophy*, vol. 6, p. 115.

⁷⁴ Ibid., p. 118.

⁷⁵ Ibid., pp. 118–119. Some philosophers and historians of philosophy have belittled Baumgarten's work. The Neo-Kantian philosopher Wilhelm Windelband, for example, makes the following assessment of Baumgarten: »So erwuchs die Ästhetik als philosophischer Wissenszweig nicht aus Interesse an ihrem Gegenstande, sondern mit entschiedener Geringschätzung desselben [...] auch vermochte dieser Rationalismus [...] für die Theorie der Kunst kein anderes Prinzip als das sensualistische der Naturnachahmung aufzustellen und entwickelte dieses wesentlich in eine langweilige Poetik. Allein trotzdem bleibt es Baumgartens großes Verdienst, das Schöne zum erstenmal wieder systematisch aus den allgemeinsten Begriffen der Philosophie behandelt und damit eine Disziplin begründet zu haben, der in der Weiterentwicklung besonders der deutschen Philosophie eine so wichtige Rolle auch für die theoretische Lehren bestimmt war« (Wilhelm Windelband, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Hrsg. Heinz Heimsoeth, 15. Aufl., Tübingen: J. C. B. Mohr, 1957, p. 414).

⁷⁶ Luc Ferry, *Homo Aestheticus: The Invention of Taste in the Democratic Age*, 1990, transl. Robert de Loazia (Chicago: The University of Chicago Press, 1993), p. 76.

⁷⁷ Ibid.

ambiguous, for his programme for aesthetics has been taken over only in part by later philosophers and theorists. Aesthetics, in Baumgarten's definition, is not only the science of sensible knowledge, but also the theory of the liberal arts, the doctrine of inferior knowledge, the art of beautiful thought and the art of the analogue of reason.⁷⁸ Aesthetics has, of course, mostly been conceived of as the philosophy of art, or, as the theory of the arts, whereas Baumgarten's idea of aesthetics as the theory of sensuous knowledge has been all but ignored, moreover, he did not develop a complete philosophy of art or a complete theory of art comprising all the art forms.⁷⁹

With Kant and his third critique, *Kritik der Urteilkraft* (1790), we enter another world, and an entirely new phase in the development of »aesthetic« thought and analysis. Kant's use of the term »aesthetics«, however, is complicated, it is certainly not synonymous with »philosophy of art« and is thus very different from, for example, Schelling's and Hegel's conceptions. In the first part of the »Transzendente Elementarlehre«, the »transcendental aesthetics«, of the *Kritik der reinen Vernunft* (1787), »aesthetics« means »sensible« and »that which pertains to the senses«. The transcendental aesthetics is concerned with the analysis of the preconditions of sensuous experience, and has nothing to do with aesthetics in Baumgarten's sense nor with art and aesthetic experience.⁸⁰ Kant explicitly rejects »aesthetics« as a synonym for »the critique of taste«, since aesthetics is the fallacious attempt to bring »the critical assessment of beauty under rational principles, and to elevate the principles of beauty into a science«,⁸¹ and Baumgarten, »the excellent analyst«, is singled out as harbouring this illusion.⁸² In the *Kritik der Urteilkraft*, Kant's aim is to provide a critique, i.e. an analysis of the conditions for the possibility of aesthetic and teleological judgments. The work is thus divided into two major

⁷⁸ »AESTHETICA (theoria liberalium artium, gnoseologia inferior, ars pulchre cogitandi, ars analogi rationis) est scientia cognitionis sensitivae«, Baumgarten, *Aesthetica*, § 1, in Baumgarten, *Theoretische Ästhetik*, p. 2.

⁷⁹ Baumgarten was criticized for privileging poetry and rhetoric in his »aesthetics«; in his encyclopaedic work, *Allgemeine Theorie der schönen Wissenschaften und Künste* (1771–1774), Johann Georg Sulzer complains that Baumgarten, because of his »limited knowledge of the arts did not by far describe all the expressions of beauty«, aesthetics is in his opinion »still an underdeveloped philosophical science« (quoted from the article »Ästhetik/ästhetisch« in *Ästhetische Grundbegriffe*, p. 332, my transl.).

⁸⁰ »Eine Wissenschaft von allen Prinzipien der Sinnlichkeit a priori nenne ich die *transzendente Ästhetik*«, Kant declares (Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 1787, Hrsg. Karl Vorländer, Hamburg: Felix Meiner, 1956, p. 64).

⁸¹ *Ibid.*, p. 65, my transl. The German original reads: »... die kritische Beurteilung des Schönen unter Vernunftprinzipien zu bringen, und die Regeln derselben zur Wissenschaft zu erheben«.

⁸² *Ibid.*

parts with subdivisions. The first part of the critique of aesthetic judgments is devoted to judgments of taste, in particular to judgments of beauty, whereas the second part is concerned with judgments of the sublime. The philosophical analysis of judgments of taste, which Kant considered calling »The Critique of Taste«, is only to a minor degree concerned with art and aesthetic judgments of art, most of the examples are in fact taken from nature, not from art. There are, however, also reflections on the value of various art forms and about the inter-relationships between the arts, but on no account can Kant's work be considered a philosophy of art. The post-Kantian aesthetics of Schelling and Hegel is another matter. Baumgarten's intriguing and insightful remark to the effect that the abstraction and generality aimed at by scientific and rational thought implies a loss in »material perfection« was largely ignored by most 19th century philosophers of art,⁸³ whose aim was to construct a completely general philosophy of art concerned with the essence of Art, which meant that they frequently lost sight of individual works of art and of the particularities of works of art. It is the task of the philosophy of art »to attain philosophical knowledge about the essential and general properties of the phenomenon under study«, therefore »the plurality and heterogeneity of works of art must not be allowed to disturb us«, since »the conceptual essence of the phenomenon is the guiding-star«,⁸⁴ says Hegel, and in a similar vein, Schelling claimed that the philosopher is not concerned with *works of art*, since »for the philosopher art is a necessary phenomenon emanating immediately from the absolute.«⁸⁵ Baumgarten's and Kant's attention to detail and to the particularities of aesthetic, sensuous perception and to the judgments of taste was replaced by an essentialist philosophy of art which eventually brought aesthetics and the philosophy of art into disrepute. But that is another story.⁸⁶

⁸³ Baumgarten, *Aesthetica* § 560: »What is abstraction if not a loss« (»Quid enim est abstractio, si iactura non est?«), in Baumgarten, *Theoretische Ästhetik*, p. 144.

⁸⁴ Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik* II, p. 264–265, my transl.

⁸⁵ F. W. J. Schelling, *Philosophie der Kunst*, 1802/3 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchhandlung, 1976), p. 384, my transl.

⁸⁶ The story is told by Jean-Marie Schaeffer in *Art of the Modern Age: Philosophy of Art from Kant to Heidegger*, 1992, transl. Steven Rendall (Princeton University Press, 2000). The Swedish case is perhaps not untypical. Aesthetics was established as an academic subject in 1833, the poet and philosopher P. D. A. Atterbom was appointed to the first chair in aesthetics and poetics in 1835 at Uppsala University. At the turn of the century there was a growing satisfaction with philosophical speculation of the Hegelian stripe and in 1917 aesthetics was abolished and replaced by two new academic disciplines, history of literature and history of art. Aesthetics was re-established at Uppsala University in 1953.

POVZETEK

**Izumljenje moderne estetike
Od Leibniza do Kanta**

»Estetiko« kot termin je skoval nemški filozof, pripadnik wolffovske šole, Alexander Gottlieb Baumgarten v svoji razpravi *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poemata pertinentibus* [Filozofska razmišljanja o nekaterih značilnostih pesmi] leta 1735. Baumgarten je razvil svojo koncepcijo estetike kot »teorijo čutnega spoznavanja«, nižjo epistemologijo (*gnoseologia inferior*) na ozadju Leibnizovega razločevanja med jasnimi, nejasnimi in različnimi idejami in precepcijami. Estetika, ki jo je Baumgarten naprej razvijal v svoji obsežni in nedokončani *Aesthetici* (1751, 1758), je otrok razsvetljenstva, obenem pa tudi kritika togega racionalizma wolffovske filozofske šole. V prvem delu prispevka so orisani začetki »modernega sistema umetnosti«, ki je dokazljivo predpogoj za nastanek sistematične estetike; drugi del je posvečen analizi Leibnizovih distinkcij in njegovega nazora, da je v čutnem zaznavanju zaobjeto neke vrste »tiho spoznavanje«; v tretjem delu so obravnavane nekatere izstopajoče poteze Baumgartnove razprave, njegove definicije estetike kot znanosti čutnega spoznavanja in njegov ideal *felix aestheticus*. Na kratko je obravnavana tudi Baumgartnova trditev, da je utemeljitelj filozofske estetike, pa tudi odnos Baumgartnove estetike do Kantovega načrta »kritike okusa« v *Kritiki razsodne moči*. Na koncu se prispevek dotakne kontrasta med Baumgartnovo in Kantovo rabo termina estetika.

From Handel's Death to the Handel Commemoration: The Lenten Oratorio Series at the London Theatres from 1760 to 1784

EVA ZÖLLNER

The history of English oratorio during the late eighteenth century is often summed up as a mere post-Handelian period, the only event worth noting during this time being the famous Handel Commemoration, held in Westminster Abbey in 1784. Yet the Commemoration, notable for its performances of Handel's oratorios with massive vocal and orchestral forces, was not an isolated event. In fact there was a strong performance tradition of oratorios in London even before the Commemoration, reaching back to Handel's own lifetime.

In the last decades of his life, Handel had established an annual series of oratorio performances at London's Covent Garden Theatre during Lent: starting off with occasional performances at the King's Theatre, Lincoln's Inn Fields and Covent Garden in the mid-1730s, by the 1750s these performances had developed into a regular series, with Covent Garden as the main venue. On the Wednesdays and Fridays during Lent, audiences could expect a series of oratorio performances, usually commencing on the first Friday in Lent and ending on the Friday before Holy Week, a full-length oratorio series usually consisting of eleven performances.

This pattern had not originally been planned as such, but had gradually evolved over a longer period of time. Handel's own oratorio performances in the London theatres were not as a rule confined to the Lenten period,¹ but eventually, as Winton Dean puts it, "gravitated towards it".²

Surprisingly enough, this performance tradition was carried on by Handel's successors without even a break: His own series at Covent Garden was carried on after his death by John Christopher Smith (1712–1795) and John Stanley (1712–1786). In 1768, their most serious

¹ For instance, some seasons at Lincoln's Inn Fields and the King's Theatre in the late 1730s and '40s started in November and continued until April; see Donald Burrows, *Handel*, Oxford, 1994, pp. 193–194.

² Winton Dean, *Handel's Dramatic Oratorios and Masques*, London, 1959, p. 82.

rival Samuel Arnold (1740–1802) set up a series at Drury Lane, later at the Little Theatre, Haymarket, and was joined for some years by the trumpeter Edward Toms (d. 1775). After Smith retired, Stanley found a new partner in Thomas Linley (1733–1795), who, after Stanley's death, went into partnership with Arnold. Apart from these two major ventures, several other composer-cum-managers tried to set up independent series, among them Thomas Augustine Arne, Johann Christian Bach, James Hook, François Barthélemon and other leading figures of London's musical life of the time. In particularly good years, three oratorio series vied for the favour of the London public.

The purpose of the present paper is to give a general introduction to the chequered history of the London oratorio series from the time of Handel's death to the Handel Commemoration of 1784, and to show that even before this historical event, which established Handel's fame as one of the leading oratorio composers of all times, there was a continued interest in the genre, supported by the strong performance tradition of the Lenten oratorios at the London theatres. Also, it is an introduction to the history of one of the first "modern" concert series: without the help and support of wealthy patrons and subscribers, in the post-Handelian period the series depended entirely on day-to-day ticket sales. As such, it was one of the first large-scale professional profit-based concert organizations.

Management and Organisation

Handel's own oratorio series owed its existence to a curious legal situation: with performances on the Wednesdays and Fridays in Lent, Handel took advantage of an exceptional regulation given by the Lord Chamberlain as early as 1712, which prohibited opera performances or plays on these particular days.³ Since oratorios were exempt, with these works the theatres could be kept open on the otherwise "dark days". At first, Handel did not adhere too strictly to the Wednesday/Friday pattern, oratorios were occasionally given on other days of the week and, conversely, even operas or serenatas were performed on the "forbidden" days.⁴ Indeed it seems that the rule was not enforced too

³ The relevant passage of the original text reads: "The Managers of ye Opera and Comedy are permitted to perform as often and on what days they think fitt Wednesdays and ffrydays in Lent only excepted." PRO LC 5/155, p. 159, dated 17 April 1712, quoted from Judith Milhous – Robert D. Hume, *Vice Chamberlain Coke's Theatrical Papers, 1706–1715*, Carbondale – Edwardsville, 1982, p. 184. Another regulation, issued on 11 April 1753, prohibited "Plays, Oratorios or any other Theatrical Performance in Passion Week", PRO LC 5/162, p. 2, quoted from O. E. Deutsch, *Handel: A Documentary Biography*, London, 1955, p. 740.

⁴ See Burrows, *Handel*, pp. 193–194.

strongly, and that occasional lapses were overlooked;⁵ understandably, contemporary observers thought this regulation rather confusing:

I have long endeavoured to find out the reason, why plays should not be performed on Wednesdays and Fridays in *Lent*, as well as on those days all through the rest of the season; [...] again, why are oratorios to be limited to this particular season? Can the time of the year render *solemnity unseasonable*?⁶

By mid-century, however, all confusion notwithstanding, by tradition Wednesday and Friday remained the established days for oratorio performances during Lent.

Throughout the period considered, the Lenten oratorio seasons were not organised by the managers of the theatres themselves, but both administratively and financially were run as independent enterprises. On Wednesdays and Fridays, the theatre's proprietors sublet the house to one or more oratorio managers. As independent entrepreneurs, the oratorio managers ran considerable risks, all takings were theirs, but on the other hand they also had to cover all expenses. Handsome profits were possible, but, since considerable sums had to be laid out, a few thinly attended performances could soon exhaust the financial resources of the managers. Apart from a nightly rent (which during the second half of the century ranged between about £25 and £35 per night for the two major London theatres, Covent Garden and Drury Lane⁷), the managers engaged and paid the vocal and instrumental soloists, the chorus and the orchestra. Additional fees had to be paid for the use of the organ (which sometimes does not seem to have been included in the general rent), as well as charges for candles, oil and coals. There were also the salaries of general personnel to be seen to, such as guards to keep the house in order, carpenters to set up the stage, as well as servants, music attenders, printers for the textbooks, music copyists and sundry other items, such as stationary and refreshments.⁸

The oratorio series was therefore an enterprise virtually independent of the general theatre management, an arrangement which

⁵ For instance, Handel's 1737 season included performances of *Giustino* and *Il Parnasso in festa*, which were also given on the Wednesdays and Fridays in Lent, see Burrows, *Handel*, p. 193.

⁶ *The Gazetteer*, 25 February 1766.

⁷ See Eva Zöllner, *English Oratorio after Handel: the London Oratorios Series and its Repertory*, Marburg, 2002, pp. 63–64.

⁸ The most detailed surviving account is that of the Drury Lane 1779 season. The account book contains a very detailed list of expenses, including all personnel. (Folger Shakespeare Library W.b.319., ff. 47–60.)

suited all parties concerned: musicians and other theatre personnel were guaranteed continued employment even on the “vacant days” during Lent, the theatre management received rent from the oratorio managers, and the oratorio managers were given full use of the house, including an organ, an indispensable instrument for oratorio performances.

Nonetheless, it is worth noting that the oratorio managers ran high financial risks. Given the fact that only three oratorio account books are extant – Covent Garden 1761, and Drury Lane, 1779 and 1794⁹ – detailed information about the financial success or failure of the series is scarcely available; however, performance reviews in contemporary newspapers and diaries give an indication of how the companies fared in general. In 1774, George III did not attend John Stanley’s oratorios at Drury Lane, and without the prospect of royal attendance ticket sales dropped alarmingly. The gentleman composer and oratorio enthusiast John Marsh (1752–1828) went to a performance of *Samson* at Drury Lane on 23 February 1774 and reported that, “;tho‘ the 1st Part was, I believe over, we had at going into ye Pit ye choice of several whole rows of Benches quite empty.”¹⁰ The next season, when the monarch chose to favour the rival company run by Johann Christian Bach and Carl Friedrich Abel at the King’s Theatre, the results for Stanley were equally disastrous. In the end, he was unable to pay the musicians their full salary and had to rely on David Garrick, the famous actor and then manager of Drury Lane Theatre, who eventually covered his debts.¹¹ Less well-established entrepreneurs offered fewer performances, but sometimes even they had to round off the season with benefit performances “to make up [the] great Losses, sustained by performing Oratorios during this Lent”¹² – after a particularly disappointing 1762 season, Drury Lane’s

⁹ Figures from the Covent Garden 1761 account book are given in *The London Stage [The London Stage, 1660–1800. A Calendar of Plays, Entertainments & Afterpieces together with Casts, Box-receipts and Contemporary Comments]*, part 4 (1747–1776), ed. G. W. Stone (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1962), part 5 (1776–1800), ed. C. B. Hogan (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1968)], part IV, pp. 842–849, the ones for the 1794 Drury Lane season are also to be found in *The London Stage*, part V, pp. 1625–1637. For the 1779 Drury Lane account book, see the preceding footnote.

¹⁰ *The John Marsh Journals: The Life and Times of a Gentleman Composer (1752–1828)*, ed. Brian Robins, Stuyvesant, NY, 1998, p. 119.

¹¹ “G.[arrick]’s Generosity to the Latter [Stanley] this Winter – was no greater than that of the Musicians. The Latter gave up their Pay first and G.’s munificence limp’d after.” Letter from Richard Brinsley Sheridan to the elder Thomas Linley, according to Cecil Price written between 3 May and 21 June 1775 (*The Letters of Richard Brinsley Sheridan*, ed. Cecil Price, 3 vols., London, 1973, vol. 3, p. 305).

¹² *Public Advertiser* for 19 March 1762.

oratorio manager Thomas Augustine Arne was forced to resort to desperate means.

Repertoire and Programming

As we have seen above, oratorio managers had to struggle hard for success: throughout the period considered, London audiences mostly had a choice between two companies, and in the early and mid-1770s, there were as many as three oratorio companies. In order to compete successfully against their rivals, oratorio managers had to be inventive and try to ensure financial stability by every available means. When John Christopher Smith and John Stanley took over Handel's established series at Covent Garden in 1760, Smith took the precaution of enlisting the help of George III, who agreed to favour the Covent Garden oratorio series. William Coxe, Smith's stepson and biographer, relates the story at some length:

Soon after the accession of his present Majesty [George III], Mr. Smith was introduced to the Royal Family. His introduction was principally occasioned by the following circumstance: Pinchbeck being employed by the Earl of Bute to construct a barrel organ of extraordinary size, requested Smith to superintend the work; which he at first declined, but, on application from his Lordship, afterwards complied. Langshaw, a very ingenious artist, was employed; and, under Smith's directions, set the barrels with so much delicacy and taste, as to convey a warm idea of the impression which the hand gives on the instrument. [...] Lord Bute was so well pleased with his success, that he was desirous of making an adequate compensation for the trouble. Smith declined all pecuniary gratification; and hinted, that he should think his pains more than amply repaid, if, through his Lordship's recommendation, the King would condescend to patronize the Oratorios. Lord Bute accordingly presented Mr. Smith in so favourable a light, that the King honoured the Oratorios with his presence; [...] which was a great support, and brought much company to the house.¹³

According to Coxe, in return for rather a small service Smith had been granted a favour, which actually laid the foundation of the series' lasting financial stability: the notice "By Royal Command" on the playbills announced the presence of His Majesty or members of the Royal Family. How important the support of George III was can

¹³ [William Coxe], *Anecdotes of George Frederick Handel and John Christopher Smith*, London, 1799, pp. 53–54.

be assessed by the failure of the 1774 and 1775 seasons run by John Christopher Smith and John Stanley, when the royal family was, exceptionally, absent.

In 1768, when Samuel Arnold first appeared on the scene, he had to compete against this “Opposition of Court interest”.¹⁴ In order to hold his ground against Smith and Stanley, he lowered the ticket prices, trying to lure away audiences from Covent Garden: Smith and Stanley had always held on to the old “advanced prices” of Handel’s time, charging 10s 6d for seats in the pit and boxes, and 5s and 3s 6d for the first and second gallery respectively. In his first year at Drury Lane, however, Arnold charged just 5s for seats in the boxes, and tickets for the pit were to be had for 3s. Seats in the two galleries were only 2s (first) and 1s (second). According to notices in the London press, Arnold’s policy was highly successful. In 1769, the *Gazetteer* gratefully noted:

It is observed, with great pleasure, by the lovers of music, that an entertainment which joins to all the advantages of the Italian opera, that of full choruses, and the true pathetic in the airs, is afforded to the public at the common prices of plays. It is hoped that this will conduce to the introduction of English dramatic music, in the place of the Italian opera.¹⁵

And in his *Concert Room Anecdotes*, Thomas Busby raved:

The rate of charge had kept from [the oratorios] many lovers of the higher species of composition; and, when the Doctor [Samuel Arnold] first performed the *Messiah*, the crowd at the doors was so excessive, that when they were opened, the money-takers, unable to resist the pressure, fled from their posts.¹⁶

Comments such as those quoted above appeared in various London newspapers in the late 1760s. However, whether they can be taken at face value is the question: rather, it is to be assumed that Arnold himself “planted” many favourable advertisements in order to boost ticket sales.¹⁷ After all, his pricing policy did not have the slightest effect on Smith and Stanley, who continued to charge their usual “advanced” prices.

¹⁴ *The European Magazine*, 5, 1784, pp. 371–372.

¹⁵ *The Gazetteer*, 30 January 1769.

¹⁶ Thomas Busby, *Concert Room Anecdotes*, 2 vols., London, 1825, vol. 2, p. 102.

¹⁷ Propagandist letters and so-called “puffs” (i.e. planted favourable reviews) were common in newspapers of the time; on this subject see Simon McVeigh, *London Newspapers 1750 to 1800: a Checklist and Guide for Musicologists* (= *A Handbook for Studies in 18th-century English Music* VI), Oxford, 1996, pp. 15–16.

Another vital factor to be considered was, of course, innovative programming. Putting on all-time favourites, such as Handel's omnipresent *Messiah* or *Judas Maccabaeus*, was not always a recipe for success; discriminating and demanding as they were, London audiences soon expected something more than a "continual round of *Messiah*, *Samson* and *Judas [Maccabaeus]*".¹⁸ New oratorios always presented something of a risk. On the other hand, some novelty had to be provided for the sake of variety, and the companies tried their utmost to outdo their rivals and achieve the perfect all-purpose mixture. *The Gazetteer* commented on the upcoming competitive 1768 season as follows:

We hear there will be a great struggle of competition betwixt the two undertakings for the performance of Oratorios, at the Covent-Garden and the Haymarket. The first lay a stress on the presenting Handel's pieces in their original stile [sic] and mode; and, particularly, on the new Oratorio of Gideon. The others depend on their pretensions to accommodate the same composers pieces to the modern taste, by giving spirit to the airs, through the aid of more varied compound melody, as well as harmony in the accompaniments; and to entertain, by the novelty of their own new compositions, as well those which have already received the approbation of the public, as others not yet produced to the world.¹⁹

In their search for the most profitable style of programming, all managers had the same problems to face. Successful oratorio managers in the later eighteenth century had to devise a programme which included a maximum of "safe" oratorios, interspersed with some novelties. "New" oratorios were usually provided by way of pasticcios, which for the most part consisted of excerpts from Handelian oratorios; only very rarely did the managers risk putting on newly composed works. After 1784, selections from various compositions by Handel, based on the Commemoration programmes, came into play.

Looking at the programmes between 1760 and 1784, it appears that the established companies had different ways of putting this "golden rule" into practice. The following three graphics give an overview of what was performed:

¹⁸ See review by "Musicus" in the *Morning Chronicle* for 10 March 1773.

¹⁹ *The Gazetteer*, 24 February 1768.

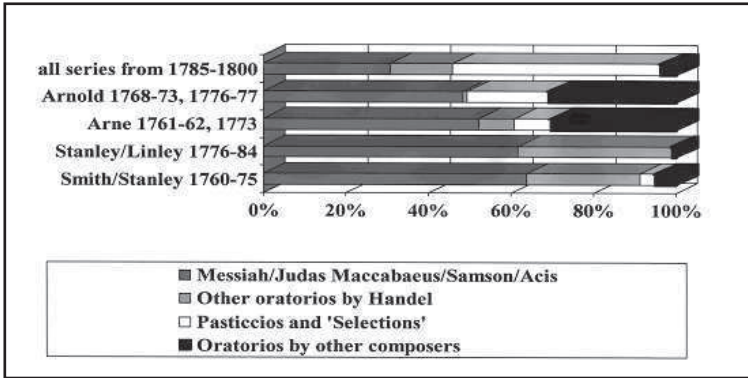

Fig.1: Programmes of the London oratorio series from 1760 to 1800

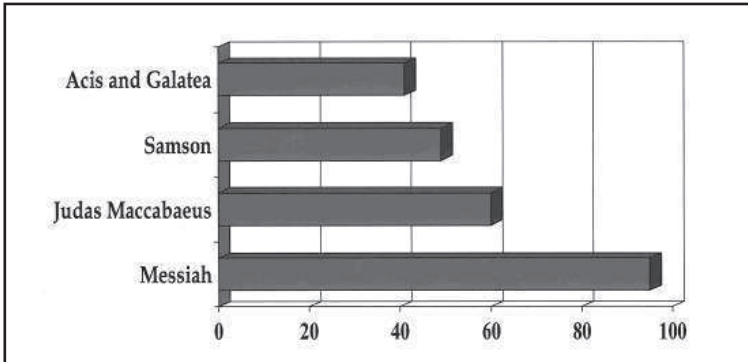

Fig. 2: The most popular Handel oratorios, performed in the London series, 1760–1784

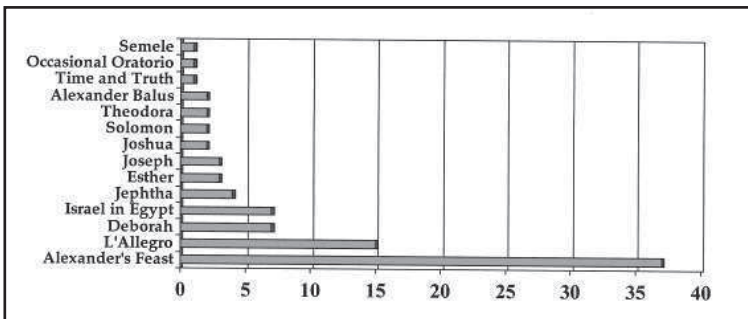

Fig. 3: Performances of "Other oratorios by Handel", as listed in Fig. 2

Continuing Handel's own Covent Garden series in an unbroken line, the company run by Stanley and Smith and later by Stanley and Linley at Covent Garden and Drury Lane Theatres can be considered as one undertaking. As shown in Fig. 1, the managers of this company put a strong emphasis on Handel's most popular oratorios, they performed only very few pasticcios (none at all after 1775), and a few new oratorios mainly by Stanley and Smith themselves. Even though a strong Handelian emphasis can be observed in the programming of the Covent Garden/later Drury Lane series, as shown in Fig. 1, it would be wrong to assume that Smith and Stanley had planned their programmes that way all along or that they could have foreseen the shape of things to come: in fact, in the early 1760s, the first years of their joint undertaking, both Smith and Stanley wrote new oratorios and included them in their programmes.

Nonetheless, rival companies such as the ones managed by Samuel Arnold and Thomas Augustine Arne were somewhat more confident in introducing new oratorios: in 1761, Arne composed and performed his *Judith*, Arnold's most successful oratorio *The Prodigal Son* dates from 1773. The programmes favoured by Smith, Stanley and Linley had a more conservative character: whereas their rival companies usually chose one or other of the top-four oratorios by Handel (see Fig. 2), they themselves tried to offer a wider variety of Handel's works, including less well-known oratorios such as *Solomon*, *Theodora* and *Jephtha*. In the years prior to the Handel Commemoration, there are only very few selections to be found in their programmes, and pasticcios only play a minor role. Samuel Arnold on the other hand was an avid compiler of pasticcios, particularly successful examples being his *Omnipotence* of 1774 and *Redemption* (1786).

Even though the managers did their utmost to provide audiences with the best, most varied oratorio programmes imaginable, by the early 1780s the interest in oratorios began to wane. The presence of the royal family still guaranteed reasonably full houses, as John Marsh noted, when he went to the performance of *L'Allegro* at Drury Lane on 15 February 1782, "finding the Pit quite full (their Majesties being at the House)",²⁰ but on 6 March, when he again went to hear *Samson*, "there was but a thin House".²¹

Also, during this period newspaper reviews become less favourable, even critical:

²⁰ *The Diaries of John Marsh*, vol. 7, p. 148.

²¹ Vol. 7, p. 155.

Once a year, indeed, a few of the Oratorios are performed; but all their thunder, majesty, and strength, is scarcely sufficient to keep the audience awake, which, to say the truth, is for the most part so thin, that it cannot be for the interest of a manager to continue these entertainments any longer.²²

At that time, only Stanley and Linley continued the oratorio tradition with one series at Drury Lane. Indeed, it seems probable, as Simon McVeigh has argued, that without the Handel Commemoration, the tradition would have died altogether.²³ However, the impulse generated by the Commemoration led to a complete change in the focus of the Lenten oratorio programmes: from 1785 onwards, the programmes became increasingly focused on “Grand Selections” (see Fig. 1), much to the dismay of Samuel Wesley, who complained about these being “mixed and hashed up with Trash of any Sort, a common Ballad, and heterogeneous Stuff, no Matter what, raked together and issued forth in Form of a Bill pretending to announce a sacred Performance, chequered perhaps by “Robin Adair”, “The Bay of Biscay” or “Old Towler”.²⁴

In some ways, therefore, the Handel Commemoration saved the tradition of the Lenten “oratorios”, but it also altered the programmes entirely: the full-length oratorio performances of the 1760s had by the late 1780s long been superseded by “Grand Selections” and an occasional performance of *Messiah*, the only oratorio deemed important enough to be performed complete. In this form, the Lenten oratorios series were continued until the 1830s when, after some inquiries into the exact legal position and influence of the Lord Chamberlain’s office with regard to the Lenten theatrical regulations during the 1830s, the Wednesday/Friday ban was finally lifted and the theatres were allowed to present whatever entertainment they chose throughout Lent²⁵ – and thus the major London oratorio institution, which had been continued without interruption from Handel’s day to the early years of Queen Victoria’s reign, had with this legal ruling come to an end.

Considering the history of this institution in the later eighteenth century, one major overall impression of an extremely competitive oratorio scene, a “struggle of competition” – to use the words of the *Gazetteer* correspondent, written down and published in 1768

²² *Westminster Magazine*, October 1782, p. 21, quoted from William Weber, *The Rise of Musical Classics in Eighteenth-Century England*, Oxford, 1992, p. 124.

²³ Simon McVeigh, *Concert Life from Mozart to Haydn*, Cambridge 1993, p. 31.

²⁴ Samuel Wesley, “Reminiscences”, c. 1835, GB-Lbl Add. 27593, f. 140r.

²⁵ A detailed account of the various proceedings which finally led to the lifting of the ban may be found in Joel Sachs’ “The End of the Oratorios”, *Music and Civilisation: Essays in Honor of Paul Henry Lang*, New York – London, 1984, pp. 168–181.

– remains. Seen in this context, it seems wrong to view the Handel Commemoration of 1784 as an isolated event. The tradition of oratorio performances in London had been carried on, by Handel's successors, sometimes successfully, sometimes less so, in an unbroken line, towards and beyond the date of the 1784 Handel Commemoration; thanks to the endurance of John Christopher Smith, John Stanley, Samuel Arnold and their colleagues, oratorio always had a firm stronghold in London's musical scene of that time.

POVZETEK

Od Händlove smrti do Händlovega obeležja: serije postnih oratorijev v londonskih gledališčih v letih 1760–1784

Članek povzema zgodovino raznih serij postnih oratorijev, ki so jih izvajali v londonskih gledališčih v letih 1760–1784. Uvodoma prinaša opis zunanjih okoliščin, ki so spremljale prireditve v največjih londonskih koncertih ustanovah. Skoraj vsi novi angleški oratoriji poznega 18. stoletja so bili namenjeni izvedbi v okviru katere izmed teh serij, ki so jih vodili pomembni skladatelji in glasbeniki, na primer Thomas Augustine Arne, John Stanley in John Christopher Smith. V posebno bogatih sezonah so bile na voljo kar tri postne glasbene serije, ki so si prizadevale pridobiti naklonjenost poslušalcev. V tem močno tekmovalnem vzdušju je bilo dobro upravljanje in skrbno načrtovanje programov bistveno za obstoj posameznih ustanov. Prispevek zato govori o načelih trženja in programske politiki pomembnejših serij, prav tako pa opisuje tudi postopne spremembe v repertoarju, ki so nastopile v drugi polovici 18. stoletja.

Introducing Benjamin Britten: Some Remarks on his Operas

DOROTHEA SCHRÖDER

Whenever I play music by Benjamin Britten to listeners who have not known his works before or are generally not at ease with music of the 20th century, I get the impression that they are positively surprised and deeply touched. Many of them wish to hear more because they feel instinctively that there is a fascinating, highly individual personality behind the music. Britten's music is not European mainstream music but something profoundly English. At the same time, the enormous, worldwide success of his operas (see Table 1) demonstrates that his musical language is universally understood.

With this essay I wish to give some insight into Britten's musical idiom and his masterly handling of the human voice as well as of the orchestra. As it is impossible to expose here Britten's life and character in detail, a very short biographical introduction must suffice to set the scene.

Early years and *Peter Grimes* (1945)

Benjamin Britten was born in Lowestoft, County Suffolk, on the East Anglian coast on St. Cecilia's Day, the 22nd of November 1913. At the age of five he began writing music. "I wrote symphony after symphony, song after song, a tone-poem called Chaos and Cosmos, although I fear I was not sure what these terms really meant", he remembered later.¹ Britten was 10 years old when he heard Frank Bridge's symphonic poem *The Sea*, and afterwards knew that he wanted to become a professional composer. A few years later, he took lessons from Bridge who was his most influential teacher.

It was in a way symptomatic that Britten's decision to take up a career as composer was stirred by a piece of music about the sea. All during his lifetime Britten was very conscious of his roots and preferred rural Suffolk to any other place. He had grown up by the sea, he

¹ Michael Kennedy, *Britten* (The Dent Master Musicians), rev. edition, London, 1993, p. 3.

knew all about sea-birds and he loved to take long walks in the marshy countryside. This does not mean that he was a provincial bore – on the contrary, he liked to travel and explore, also to incorporate the music of foreign countries into his own compositions. However, his native part of England was the only place where he really felt at home. Like many other English composers since the Renaissance, Britten also took great pleasure in arranging folk-songs. They provided a great opportunity for combining elements of England’s musical heritage with his own contemporary style of piano accompaniment which serves as a very personal, often witty commentary on emotions and stories. The results are not “folky” but rather echo the simpler, strophic type of Schubert’s lieder.

In 1937, when Britten was already an accomplished composer and a successful pianist, he began his friendship with the tenor Peter Pears. They lived together until Britten’s death in 1976. Many people, of course, were scandalized by their homosexual partnership.² Moreover, Britten and Pears were conscientious objectors in the Second World War and thus they were made to feel like social outsiders on some occasions. After the War, this disregard vanished and in the end both were celebrated and honoured for their contribution to England’s musical history in the 20th century. Britten was the first musician ever to be raised to the rank of a lifetime peer in 1976, the year of his death, by Queen Elizabeth II, and Peter Pears was knighted in 1977.

From living and working with Pears, Britten gained perfect knowledge of the potential of the human voice upon which he based his vocal writing. He was always most attentive to the blending of voice and instruments because he knew that his friend did not possess a great voice. Pears, however, had complete control of his singing and worked very hard on his breathing technique and declamation.³ The result was a rather high, pure tenor voice with perfect intonation, very well suited to performing baroque music like Bach’s passions or Purcell’s songs. Britten wrote his most successful early work, the *Serenade* op. 31 of 1943, for Pears and the fabulous young horn-player Denis Brain. It is a cycle of songs about night, sleep, dreams and death. The English musicologist Michael Kennedy hit the point when he wrote:

² The influence of Britten’s sexuality on his music has been the subject of much debate; see for instance Kennedy, *Britten*, pp. 115–117, for a careful assessment while Humphrey Carter in *Benjamin Britten: A Biography*, New York, 1992, assigns primary importance to the matter.

³ Contrary to many other singers’ attitude, Pears never thought of his voice as being perfect and still took singing lessons with Lucie Manén (1899–1991) in the 1970’s. Her careful training enabled Pears to create the most demanding role of Aschenbach at an age when other tenors retire from the stage.

Introducing Benjamin Britten: Some Remarks on his Operas

In this series of wonderfully beguiling works Britten demonstrated again and again that his enviable ability to win his audience at first hearing was because he could convey the originality of what he was saying in a way that his listeners could relate to their traditional musical experience [...] It seemed that English poetry had never before been set to music like this, with such intensity, such musical penetration and saturation of the text, and with such unity of atmosphere as Mahler attained in his cycles.⁴

With the *Serenade*, Britten announced what was to come on a greater scale in his operas. Listening to his setting of Charles Cotton's 17th-century sunset poem "The day's grown old", one finds that the first bars of the vocal part (see music ex. 1) have a special, unmistakably "Brittenish" quality. Once heard, these notes, moving calmly down and up again in wave-like patterns, will always be remembered.

The musical score consists of two staves of music. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (F major), and a 3/8 time signature. It is marked '(Lento)' and 'dolcissimo'. The melody starts with a quarter rest, followed by a quarter note G4, a quarter note F4, a quarter note E4, a quarter note D4, a quarter note C4, and a half note B3. The second staff continues the melody with a quarter note A3, a quarter note G3, a quarter note F3, a quarter note E3, a quarter note D3, a quarter note C3, and a half note B2. The lyrics are: 'The Day's grown old, the faint - ing Sun Has but a lit - tle Way - to run -'.

Music ex. 1
"Pastoral" from *Serenade*, beginning of vocal part

When Britten wrote the *Serenade*, he was already planning his most famous opera, *Peter Grimes*. For a young English composer, it must have been a daring venture to write an *English* opera because there was virtually no tradition on which he could base his own work. Since the 18th century there had been discussions about whether the strong tradition of English spoken drama and the musical form of a fully sung opera could be combined at all. Ballad operas which are spoken plays interspersed with songs, choruses and dances were very popular, while imported operas from the Continent remained an entertainment mainly for the upper classes which never really took roots in Britain. Some composers like Balfe and MacFarren tried to improve the situation by writing English operas on highly sentimental or patriotic subjects which were not much in favour with the educated music-

⁴ Kennedy, *Britten*, p. 155.

lovers. To sum it up, the general situation was far from favourable, not the least because the Second World War had brought great suffering to the people of London where *Peter Grimes* was to be first performed at the re-opening of the Sadler's Wells Theatre on the 7th of June, 1945. As this is the most important of Britten's operas and, indeed, the most influential English opera of the 20th century, some of its aspects will be analysed here in detail. Afterwards I shall consider a chamber opera, *The Turn of the Screw*, and Britten's last opera *Death in Venice*.

Benjamin Britten (right) and Eric Crozier at Aldeburgh, 1949

This photograph shows Britten and the stage designer Eric Crozier against a background which could nicely serve as a stage backdrop for *Peter Grimes*. Aldeburgh, where Britten lived, may have been the model for the fishing village which is only called “the Borough” in the opera. The libretto is based on a poem by the 19th-century writer George Crabbe, like Britten a native of Suffolk.⁵ He portrays a brutal, villainous fisherman, Peter Grimes, who stands as an outlaw against the respectable inhabitants of the Borough. Of course this seemed the least suitable subject for turning into an opera, but the story of an out-

⁵ Britten picked up an article on Crabbe during his long stay in the USA (1939–1942) in 1941. Subsequently Peter Pears, who was with him, managed to buy a copy of Crabbe's poem *The Borough*, and Britten was deeply impressed: “I suddenly realised where I belonged and what I lacked” he wrote two decades later, “I had become without roots.” Thanks to a grant from the Koussevitzky Foundation, he could start working on *Peter Grimes* soon after his return to England. – See Kennedy, *Britten*, p. 32f.

sider confronted with bourgeois society appealed to Britten.⁶ Together with Pears and the writer Montagu Slater he transformed Grimes into a more human, torn character who struggles to find his own way of living and finally fails. Although he is still violent and stubborn, he also shows tender feelings towards Ellen Orford, the local schoolmistress, and at certain moments he appears as a desperate soul seeking nothing but peace and a quiet place where no storm can reach him. It is the sea that has made him the man he is, the terrible sea which he hates and loves at the same time, and which will be his last refuge when he drowns himself to escape the people who hunt him for murder.

The full account of the story is given in divers opera handbooks. What I wish to demonstrate here is how Britten made the opera work and how he managed to bestow such an overwhelming impression on the listener. The answer may be that he conveyed a profound sense of atmosphere not only by giving the Borough people lots of individual and sometimes ironical musical traits, but also by setting the landscape and the weather to music – in a way that makes all previous attempts at creating a *couleur locale* look pale. It has often been observed that the sea plays the most important part in the opera.

Instead of an overture and entr'actes Britten wrote a scenic prologue (showing the coroner's inquest concerning the death of Peter's apprentice boy and thus introducing the subject) and six orchestral interludes by which he painted six different musical seascapes – sometimes with fine, sunny weather, sometimes stormy and frightening. The beginning of the first interlude (the overture, so to speak) depicts the calm sea on a greyish, cold workday morning. Right at the beginning the flutes and violins imitate the cries of sea-birds, with a half-tone motive (see music ex. 2) which later develops into one of the most important motives of the opera. It is almost everywhere, like the distant bird-cries one hears day and night at the coast where Britten lived.

Music ex. 2
Peter Grimes: the half-tone motive
(beginning of Interlude I, flutes/violins)

⁶ In an interview with Michael Schafer Britten said: "A central feeling for us was that of the individual against the crowd, with ironic overtones for our [his and Pears's] own situation. As conscientious objectors we were out of it [...] we experienced tremendous tension. I think it was partly this feeling which led us to make Grimes a character of vision and conflict, the tortured idealist he is." See Kennedy, *Britten*, p. 117, with the afterthought: "Is it to be seriously doubted that 'and homosexuals' were unspoken but implied words in that statement?"

Speaking in terms of art, I should say that Britten was not only an excellent painter but also an ingenious architect. One splendid example of his ability to create and organize huge musical structures is the Storm Scene from the first act of *Peter Grimes* (see Table 2). Within this scene Britten offers us character pictures of nearly all main figures of the opera against a background of enraged nature. The two levels of human affairs and threatening elements are combined in a very simple but highly effective way.

The set shows the interior of the Boar Inn, a warm and comfortable place where people meet to take shelter from the storm and enjoy the company of others. As a closed room, this is at the same time a symbol of the closed community of the Borough. During the first part of the scene nothing serious happens. We listen to the little jokes and squabbles of the patrons but there is a growing feeling of disaster in the air. Every now and then people come in, and while they are struggling with the door, we hear the noise of the hurricane. Britten found the model for this combination of inside and outside music in George Gershwin's *Porgy and Bess*, a performance of which he heard during his stay in America. In Act II, Scene 4, of Gershwin's opera, the storm blows Crown into Serena's room. The door is bursting open, and the noise of the storm illustrates Crown's violent thoughts. Britten, in *Peter Grimes*, used this device not just once but several times. Whoever enters the Boar Inn will invariably tell news about some kind of catastrophe caused by the storm: From the flooding of the main road the level of horror gradually rises until we hear that part of the cliff coast has been washed away. This aggravation of nervous tension is basically worked out by applying a simple serial pattern. One might also call it a kind of rondo structure with the little drama of people struggling with the door as refrain while the episodes are constantly growing from dialogues to choruses and intricate fugues. After four entries it comes as a splendid surprise when another man opens the door, which makes the storm audible for the fifth time, and does not say *anything*. It is Peter Grimes who needs not bring any bad news because for the people of the Borough he himself is the catastrophe – "Talk of the devil and there he is" they are whispering in a muffled chorus. Peter's complete isolation, even within this meeting-room, becomes only too obvious when he then sings a soliloquy about the stars and their influence on man's fate ("Now the Great Bear and Pleiades where earth moves / Are drawing up the clouds of human grief"). These bars, sung in "pianissimo espressivo", stand out against the rest of the scene like a song from another world. At their end, Peter breaks into the desperate question "Who can turn skies back and begin again?" Slater and Britten have frequently been criticized for bestowing such poetical and philosophi-

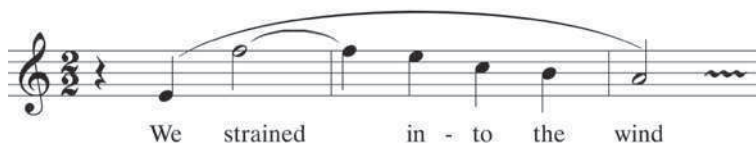
cal words on a crude fisherman like Peter Grimes. But as in another scene, when Peter imagines for himself a calm and peaceful bourgeois family life with Ellen Orford as his wife and “children by the shore”,⁷ here he is allowed to give way to his emotions and show that there is something touchingly human beyond his harshness and brutality. If he were not forced by poverty, the cruelty of the sea and the hardships of his profession to behave as he does, he might be, with all the problems of his character, quite a likeable man.

After Peter’s soliloquy the chorus starts again with a double fugue about Peter’s supposed madness. The sopranos, singing the words “His song alone would sour the beer” on the note E, which was the central note of Peter’s soliloquy, are clearly mocking him. Then Mr Boles, a Methodist preacher, attacks and accuses Peter in such a way that the old Captain Balstrode requires someone to start a song to calm the quarrel. Ned Keene tries a jolly fisherman’s song, “Old Joe has gone fishing”, and from his line there develops a magnificent quadruple fugue (in 7/4 measure!) – until Peter joins the singers. He sings about fishing too, and meeting a certain Davy Jones who is nobody else but Death himself. The others are shocked but return to their fugue and bring it to an end. In any other opera this huge fugal chorus would make the perfect finale of an act – yet Britten had to go on because the dramatic action requires it. Therefore after the fugue he took up the old basic scheme again and repeated the opening of the door, the noise of the hurricane and the arrival of more people, that is of Ellen Orford and the carter Ned Keene who brings in a new prentice boy for Peter. When Peter leaves the inn with the boy at the end of the scene, the storm is heard for the last time.

Peter Grimes is a traditional number opera with recitatives, soliloquies or arias, duets, ensembles and choruses. Britten deliberately used this old-fashioned structure because he felt that it gave him freedom to concentrate for a while on one emotion or character, then focus on another and thus create tension from contrast. Within this frame, he achieved musical unity not only from planning such intelligently organized sections like the Storm Scene but also by using some kind of leitmotiv throughout the entire opera. The first one (see music ex. 3) may be called “Peter’s motive”, the second one is the descending half-tone motive which is audible already in the First Sea Interlude (see

⁷ “In dreams I’ve built myself some kindlier home
Warm in my heart and in a golden calm
Where there’ll be no more fear and no more storm.
And she will soon forget her schoolhouse ways
Forget the labour of those weary days,
Wrapp’d round in kindness like September haze [...]” (Act II, Scene 2)

music ex. 2 above). The significant use of this motive is not restricted to *Peter Grimes* only; it is also a prominent feature of the *Serenade* op. 31 where its most pungent appearance occurs in the central song, “O Rose, thou art sick” (Elegy) after William Blake (see music ex. 4).

Music ex. 3
Peter Grimes: Peter’s motive (Act I, after cue 41)

Two staves of musical notation. The top staff is for the Horn in F, in 4/4 time, starting with a rest for two measures followed by a melodic line. The bottom staff is for the Voice, also in 4/4 time, starting with a rest for 17 measures followed by the lyrics "O Rose, thou art sick;". Both parts feature a similar melodic motif.

Music ex. 4
“Elegy” from *Serenade*, beginning of horn part and vocal part

Underlining the cry of despair about the loss of innocence in the *Serenade*, the half-tone motive retains much of this character in *Peter Grimes* where it paints the atmosphere of the Suffolk coast first but also stands for loneliness, despair and death.

The motives are always clearly audible and frequently combined in a meaningful way, thus adding a second level of interpretation to the action. Nowhere does this become more distinct than in the penultimate scene. Peter, who has lost another apprentice boy by another accident and is chased by the Borough people as murderer, appears demented and longing for death. The half-tone motive which was a symbol of his home and native coastal country at the beginning of the opera now makes up Peter’s entire recitative, and is a cipher for death (see music ex. 5). One could also say that death – suicide at sea – will bring Peter to his true and only home (cf. the phrases “What is home?” and “Come home!”). A last time he repeats his wavy motive which

is now accompanied by the ghostly chorus of the man-hunt in the distance and a fog-horn (imitated by the tuba) sounding the half-tone motive which can be interpreted here as a symbol for Peter's complete isolation. He is separated from society like a boat lost in the fog which cannot find the way back to its anchorage, even if the signals from the harbour are still audible. After this last soliloquy Peter will sail out and sink his boat.

ad lib.

Stea - dy! There you are! Near-ly home!

Old Da - vy Jones shall an - swer: Come home!

Music ex. 5

Peter Grimes: the half-tone motive in Peter's last recitative (Act III, after cue 47 and after cue 50)

The opera ends with a chorus of the Borough people which mirrors the first chorus from the beginning of Act I. While that introductory chorus sets the tone by telling of the fisherman's daily work ("O hang at open doors the net, the cork"), the final one ends with a praise of the sea *sub specie aeternitatis*:

In ceaseless motion comes and goes the tide
Flowing it fills the channel broad and wide,
Then back to sea with strong majestic sweep
It rolls in ebb yet terrible and deep.

Did Britten think this chorus (which has often been called a hymn to the sea) necessary just to give his opera a nicely closed overall form? At first sight it may look like a traditional finale but, if seen as the end of Peter Grimes's story, it is there to show us how people react on the highly dramatic events of the previous night. While the chorus is being sung, one hears some fishermen discussing whether it is possible to save a boat – Peter's boat – the coastguard has seen sinking. They decide that because it is "out of reach" they cannot do anything. Like his boat, Peter Grimes during his life was "out of reach" for the Borough people who return to their usual business as if nothing has happened. They do not even think about the moral of the story but carry on at

the rhythm of the tide and will continue to do so forever. Peter is not mentioned again; he will soon be forgotten. The last chorus leaves the message to us that in the Borough nothing ever will change and that outsiders like Peter Grimes will always despair and fail when confronted with the bourgeois society and its self-righteous rules.

From the first performance *Peter Grimes* was a resounding success.⁸ It was the first English opera that made its entrance into the repertoire of music theatres on all continents, and in spite of its composer's youthful age it was not an experiment but an outright masterpiece.⁹

Twelve notes for Henry James: *The Turn of the Screw* (1954)

Each single opera or church play¹⁰ coming after *Peter Grimes* would deserve a special essay, considering their wealth of the finest musical craftsmanship and individual stylistic features. A particularly interesting one is the chamber opera *The Turn of the Screw* (1954) which is based on the story by Henry James. Apart from the gripping 19th-century tale about a young governess who has to take care of two strange orphaned children and encounters two ghosts who are trying to exert power on these children, this opera presents another excellent example of how Britten achieved musical and structural unity. *The Turn of the Screw* was commissioned by the organizers of the Biennale festival in Venice to be performed at the Teatro La Fenice. There are only six vocal parts, no choir, and a small orchestra of 13 players. This reduction of musical forces was necessary because Britten wanted to perform the opera with the English Opera Group, a small company that toured places all over England where fully scored operas could not be given.

Henry James's complicated story¹¹ was transformed into a work-

⁸ For critiques of the first performance from the most important English papers and music periodicals see Donald Mitchell and Philip Reed (eds.), *Letters from a Life: Selected Letters and Diaries of Benjamin Britten 2* (1939–1945), London, 1991, pp. 1253–1265.

⁹ Britten did have stage experience when he wrote *Peter Grimes*. He had already composed an operetta, *Paul Bunyan*, in 1941 which, however, he did not like much in his later life.

¹⁰ The church plays or parables were written in an effort to re-create the liturgical play of the Middle Ages. Britten, however, did not imitate medieval models but created something new in the old spirit; *Curlew River* for instance is his English, Christianised adaptation of a centuries-old Japanese Noh play.

¹¹ Originally it is a tale within a tale on two different time levels, i.e. the written recollections of the long deceased governess are read to the author and his friends. The reader can never be certain whether the story reports reality or the hallucinations of a nervous young woman who is a typical product – or victim – of prudish and asexual Victorian education.

ing libretto (an admirable achievement in itself!) by the Welsh writer Myfanwy (Janny) Piper. She chose to arrange a series of key scenes within the formal frame of two acts and a prologue. Each act has eight scenes, each of which focuses on a single person or a special situation, like one shot in a movie. Each scene also has its own set which made short intervals for changes necessary between the scenes. They would appear isolated and disparate had Britten not invented an ingenious pattern to glue them together. He wrote short interludes which are variations of a twelve-note theme which, if isolated from the setting, looks like a screw itself (see music ex. 6). Each scene runs into a variation, the lights are off while the small orchestra is playing, then the next scene begins without any interruption of the musical flow and the lights come in again – frequently, movie-like, as spot lights on the most important person.

Music ex. 6
The Turn of the Screw: twelve-note theme

Britten knew Arnold Schoenberg's technique well but in transforming the twelve-note theme he did not use the strict twelve-note rules. As with the Interludes in *Peter Grimes*, he aimed at creating atmosphere. Only by reading the score does one realize that the variations in the first act use the keys of A major, B major, C major etc. which correspond to the white keys on the piano. They symbolize the innocence and purity of the two children. Then, in the second act, the ghosts of a former man-servant (Peter Quint) and a former governess (Miss Jessel) interfere as messengers of unnamed malicious forces, and the black keys are used.

The opera is about the endangering of childish innocence, if you look at the story with the eyes of the young Governess, or about the desperate struggle of two highly intelligent children against Victorian morals and a stifling world of adults who will not allow them to gain knowledge of life and sexual matters.¹² Thus the nervous tension reaches fever level at the end. Miles, the boy in his puberty, dies under

¹² It is hard to swallow that a boy of eleven and a girl of eight years should still be playing with a rocking-horse and sing nursery rhymes, as they do in the opera, while at the same time they are learning Latin. This shows how the adults would love them to be: they are to be kept "little ones" as long as possible – which in the case of girls meant right until their marriage.

the immense pressure which is exerted on him by his own desires, stirred by Peter Quint, and by his fondness for the utterly inexperienced Governess (a vicar's daughter) who tries to "save" him. In all her own tragic innocence, she makes heroic efforts to do what she thinks is good, but causes evil because – and this is the horrible irony of James's story – she does not know evil.¹³

Britten's use of leitmotiv in this opera is more pronounced than in *Peter Grimes*. Each person has his or her individual motive, and it is illuminating to hear the governess's motive and that of Peter Quint, the ghost who tries to draw Miles into the sphere of evil. They are almost identical and are coming closer to each other during the opera until, at the moment of the catastrophe, Quint and the Governess sing their motives in unison. Thus it is made clear that the governess's desire to "possess" the children, especially Miles, and form them after her ideal of innocence is as destructive as the amoral power personified by the ghost.

Yet within the eerie overall atmosphere of this short but straining opera the listener is given some relief through an instrumental and vocal piece of outstanding beauty. In Scene 4 of the first act Britten demonstrated again his superb gift for painting musical landscapes without ever producing *kitsch*. The stage set shows the lovely grounds of Bly, the manor house where the children live, and one sees the Governess all alone, taking in the air on a sweet summer evening. The instrumental introduction (Variation III of the twelve-note theme) abounds with imitations of birds and blissful, calm string chords. Then the Governess, happy and free of fear, begins her soliloquy with the words "How beautiful it is. Each day it seems more beautiful to me." I know of only one other piece of operatic music which so overwhelmingly conveys the sounds and the spirit of paradise-like nature: The orchestral introduction to Orfeo's aria "Che puro ciel!" from Christoph Willibald Gluck's *Orfeo ed Euridice* (Act II, Scene 2) bears such a strong resemblance to Britten's summer evening soundscape that it seems most plausible to regard it as the model which Britten with his excellent knowledge of music history must have known. In Gluck's aria, there is the "sound carpet" of birdcalls, too, and when Orfeo begins to sing, he is as strongly enchanted by the beauties of the Elysian Fields as is the Governess by the peaceful surroundings of Bly. Here is one example of Britten's adoption of older musical prototypes which ought to become a subject of further, more exhaustive research.

¹³ In the Prologue the Governess is characterized as "innocent", and in Act II, Scene 1, she sings, "I know nothing of evil, yet I feel it, I fear it, worse – I imagine it."

Summing up a life: *Death in Venice* (1973)

Britten's last opera is based on the famous short story by Thomas Mann, first published in 1912.¹⁴ As usual, Britten wrote the main tenor part for Peter Pears who was sixty-three when the opera was first performed in 1973. Britten knew of course that he had to be even more careful not to strain Pears's voice. With the role of the ageing novelist Gustav von Aschenbach Britten wrote "his last, greatest, most testing and most moving tribute to the vocal, interpretative and intellectual qualities of his friend."¹⁵ Because this role is very long, Britten set a great part of it in recitative with piano accompaniment which suits the character with his extensive monologues very well and avoided Pears's voice being drowned by the orchestra. These recitatives have frequently been likened to those of Monteverdi or Heinrich Schütz, of which Peter Pears was an excellent performer.

Death in Venice is linked thematically with Britten's previous operas by many aspects. The hero is a kind of outsider again – an elderly, famous German author in Italy who tries to overcome his writer's fatigue and falls in love with beauty in the shape of the handsome Polish boy Tadzio.¹⁶ The quest for beauty and wisdom is the central subject, and in a way Aschenbach has similarities with Peter Grimes

¹⁴ Again, Britten chose Myfanwy Piper to write the libretto. He refused to see Visconti's film on the same subject because he believed this would deter him from his own work. Golo Mann had consented in the making of the opera: "My father [...] used to say that if it ever came to some musical illustration of his novel *Doktor Faustus*, you would be the composer to do it." (Unpublished letter, dated 14 September 1970; quoted after Christopher Palmer, "Towards a Genealogy", in: Christopher Palmer (ed.), *The Britten Companion*, London – Boston, 1984, pp. 250–267; quotation p. 267.)

¹⁵ Kennedy, *Britten*, p. 237.

¹⁶ For the Rosicrucians "Tatius" or "Tatio" is the son of Hermes Trismegistos, the god who gave wisdom to Mankind. In one of the early Rosicrucianist writings (c. 1600) there is a strong connection between Tatius and the regeneration of the soul: "Denn wer in Christo ist, der muß mit Tatio beim Mercurio Trismegisto sagen: Video in me omnibus et omnia in me; ego sum in mari et mare est in me; ego sum in arboribus et arbores in me. Das geschah dem Tatio, als ihn sein Vater Hermes auf den Berg führte und die Regenerationem sui eröffnen wollte." (Who is in Christ, must say with Tatius in the face of Mercury Trismegistus: Within myself I see everything and everything is within myself; I am in the Sea and the Sea is within myself, I am in the trees and the trees are within myself. This happened to Tatius when his father Hermes led him onto the mountain to disclose to him his regeneration.) Quoted after Will-Erich Peuckert, *Die Rosenkreutzer: Zur Geschichte einer Reformation*, Jena, 1928, p. 21. – I have never found this god-like character of Tatius/Tadzio mentioned in writings on Britten's *Death in Venice* but I believe that Thomas Mann knew about Rosicrucianism and named Tadzio consciously so ("I am in the sea and the sea is within myself" sounds as if it had provoked Tadzio's walking "far out to Sea" at the end of the opera). This background would add another, allegorical and philosophical, level to the relation between Aschenbach and Tadzio.

in his search for peace and his longing, unconsciously perhaps at first, for death. And the setting is a beach again, the Lido of Venice, where Aschenbach finally dies in his chair. Of course the sea is in the music too. Britten had been to Venice several times, and he must have found it inspiring because sometimes he went to the *Serenissima* expressly to finish some important work there. So he must have felt sympathetic with Aschenbach who hopes that travelling to the South will restore his creative energy. But Britten was also acquainted with those doubts about style and form which Aschenbach – like the ageing composer's *alter ego* – muses upon when he has arrived at the Hotel on the Lido:

So I am led to Venice once again – egregio Signor von Aschenbach; the writer who has found a way to reconcile art and honours, the lofty purity of whose style has been officially recognised and who has accepted, even welcomed the austere demands of maturity. Yes, I turned away from the paradox and daring of my youth, renounced bohemianism and sympathy with the outcast soul, to concentrate upon simplicity, beauty, form – upon these all my art is built. Now, in this beautiful, agreeable place, I intend to give myself to the leisured world for a spell. [...] Was I wrong to come, what is there in store for me here?¹⁷

When Aschenbach opens the window and looks at the glittering sea, his doubts are fading. Here, as in *Peter Grimes*, the music is again “an aural equivalent of the sound, shape and colour of the “long low waves, rhythmic upon the sand””,¹⁸ with the notes graphically illustrating the wave-like motion (see music ex. 7). This time, the sea is not frightening and terrible, but a mirror of light and brilliance and the only part of Aschenbach's world that remains intact while his obsession for Tadzio and an outbreak of the cholera are changing everything else for worse. For Aschenbach the sea is the Nirvana: “Ah, how peaceful to contemplate the sea - immeasurable, unorganised, void. I long to find rest in perfection, and is not this a form of perfection?”¹⁹

Music ex. 7

Death in Venice: woodwinds motive of the “Sea music” (Act I, Scene 4)

¹⁷ Act I, Scene 4.

¹⁸ Christopher Palmer, “Towards a Genealogy of *Death in Venice*”, p. 257.

¹⁹ Act I, Scene 5.

At the end of the opera, Tadzio, the personification of love and beauty, is walking towards the water and another death by the sea occurs:

Remorselessly, unwaveringly, Britten draws the opera towards its end, summoning all the resources of his art for this climactic effort. When Aschenbach relaxes the tension to sing the Hymn to Beauty (based on Socrates' dialogue with Phaedrus, a passage which Mann dwells upon in the novella) – "This is beauty, Phaedrus, discovered through the senses, and senses lead to passion, Phaedrus, and passion to the abyss" – it is not an operatic aria we hear but the most wonderful of the line of lyrical ariosos which Britten had written for Pears from the *Michelangelo Sonnets* to this last epitome of a glory of twentieth-century English music. And as Aschenbach dies on the beach, having seen Tadzio humiliated in a game and seen the boy beckon to him, the opera ends with an orchestral epilogue in which the boy's theme and Aschenbach's, while still separated as they always have been, shimmer into silence together. There are no words to describe the sound of this music, which glows with rare and unearthly and unforgettable colours comparable only with those we see in the late paintings of Turner.²⁰

When Britten wrote *Death in Venice* he was suffering from a severe heart disease and knew he would have to undergo a difficult and risky operation. He made a pact with his doctors: he was allowed to finish the opera and then would go into hospital. Working on *Death in Venice* exhausted him, not the least because the libretto touched many subjects which were so important in his own life. A few years after Britten's death in December 1976, Peter Pears put it like this: "For Ben, the opera was, in some sort of way, a summing-up of what he felt, inspired even by the memories of his own idyllic childhood [...] At the end, Aschenbach asks what it is he has spent his life searching for. Knowledge? A lost innocence? And must pursuit of beauty, of love, lead only to chaos? All questions Ben constantly asked himself."²¹

Perhaps this tension created one of the qualities for which his music has become so much-loved: Britten was a composer who would write out his soul when he came upon words that struck his feelings – not only in his song-cycles and operas but also in unforgettable choral works like the *War Requiem*. Transforming his thoughts into music came naturally to him, so naturally that the listener enjoys but barely perceives the artfulness and compositorial ingenuity of his settings. Another English composer, Michael Tippett, expressed this in his obituary: "He was the most purely musical person I have ever met

²⁰ Kennedy, *Britten*, p. 242.

²¹ Kennedy, *Britten*, p. 101. The quotation comes from an interview in Tony Palmer's biographical film on Britten, *A Time There Was*, of 1980.

and I have ever known. It always seemed to me that music sprang out of his fingers when he played the piano, as it did out of his mind when he composed.”²² Almost 300 years earlier the music publisher Henry Playford had lauded Henry Purcell, whom Britten revered, with similar words. They may serve as a final statement describing the special quality which these two greatest English composers had in common:

The Author’s extraordinary Talent in all sorts of Musick is sufficiently known, but he was especially admir’d for the Vocal, having a peculiar Genius to express the Energy of English Words, whereby he mov’d the Passions of all his Auditors.²³

Table 1: Benjamin Britten’s Operas and Church Plays

Regarding single works, dates and places of first performances are given.
l. = libretto

22 Nov 1913	born in Lowestoft, Suffolk
1919	BB begins composing
1927/28	lessons with Frank Bridge (1879–1941)
1930–1933	attends Royal College of Music, London
1937	starts friendship with Peter Pears (1910–1986)
1939	goes to Canada, then USA with Pears
5 May 1941	<i>Paul Bunyan</i> (l. by W. H. Auden; New York)
1941	decides to write opera on subject of Peter Grimes
1942	BB and PP return to England
1943	BB begins work on “Peter Grimes”
7 June 1945	<i>Peter Grimes</i> (l. by Montague Slater; London, Sadler’s Wells)
12 July 1946	<i>The Rape of Lucretia</i> (l. by R. Duncan; Glyndebourne)
1946	BB, PP, Eric Crozier and Joan Cross form English Opera Group
20 June 1947	<i>Albert Herring</i> (l. by Eric Crozier; Glyndebourne)
1948	first Aldeburgh Festival, founded by BB and PP
14 June 1949	<i>Let’s Make an Opera! (The Little Sweep)</i> (l. by E. Crozier; Aldeburgh)
1 Dec 1951	<i>Billy Budd</i> (l. by E. M. Forster and E. Crozier; London, Covent Garden)
8 June 1953	<i>Gloriana</i> , coronation opera for Elizabeth II (l. by W. Plomer; London, Covent Garden)
14 Sept 1954	<i>The Turn of the Screw</i> (l. by M. Piper; Venice, La Fenice)
18 June 1958	<i>Noye’s Fludde</i> (church play, medieval text, Orford Church)
11 June 1960	<i>A Midsummer Night’s Dream</i> (l. by BB and PP after Shake speare; Aldeburgh)

²² Kennedy, *Britten*, p. 109.

²³ Henry Playford, Preface (The Bookseller to the Reader) to *Orpheus Britannicus*, London, 1702.

Introducing Benjamin Britten: Some Remarks on his Operas

30 May 1961	<i>War Requiem</i> (Coventry Cathedral)
12 June 1964	<i>Curlew River</i> (church play, l. by W. Plomer after Japanese Noh play <i>Sumidagawa</i> ; Orford Church)
9 June 1966	<i>The Burning Fiery Furnace</i> (church play, l. by W. Plomer; Orford Church)
10 June 1968	<i>The Prodigal Son</i> (church play, l. by W. Plomer; Orford Church)
16 May 1971	<i>Owen Wingrave</i> (l. by M. Piper; BBC TV)
16 June 1973	<i>Death in Venice</i> (l. by M. Piper after Th. Mann; Snape Maltings)
4 Dec 1976	BB dies in Aldeburgh

Table 2: The Storm Scene from *Peter Grimes* (Act I, Scene 2)

Cast: PG = Peter Grimes; EO = Ellen Orford; Au = Auntie; Bal = Captain Balstrode; Ho = Hobson; Bo = Boles; NK = Ned Keene; Nie = Nieces; MS = Mrs Sedley; Fi = Fischerman; Boy = PG's new prentice boy
orch = orchestra

orch	Interlude II (depicting the storm)
Au/MS	dialogue
orch/storm	→ Bal comes in, bad news ("That's a bitch of a gale")
Au/Bal	dialogue
orch/storm	→ Bo comes in, bad news ("Did you hear the tide has broken")
Au/Bal/Nie	dialogues, becoming longer and more complicated → Nie/canon
Solo Au	"Loud man" → small ensemble, 3 parts ("A joke's a joke"), responsorial setting
orch/storm	→ Fi comes in, bad news ("There's been a landslide")
Bo/Bal/Au	dialogues
Solo Bal	"We live and let live" → ensemble + chorus, 3 parts ("We live")
orch/storm	→ NK comes in, bad news ("Have you heard? The cliff is down")
MS/Au/NK	dialogues
orch/storm	→ PG comes in (silent), NO bad news
ensemble/chorus	"Talk of the devil and there he is" (4 parts)
Solo PG	Great Bear-Soliloquy (a-b-a' structure)
chorus	"He's mad or drunk" (4 parts + solos, double fugue)
Bal/Bo/Au	dialogues
ensemble/chorus	"Old Joe has gone fishing" (6 soloists + 3 part
+ Solo PG	chorus, quadruple fugue – CLIMAX)
orch/storm	→ Ho + EO + Boy come in, bad news ("The bridge is down")
Ho/EO/Bo et al.	dialogues
	→ PG and Boy leave
orch/storm	
END of ACT I	

POVZETEK

**Benjamin Britten: nekaj uvodnih pripomb
o njegovih operah**

Benjamin Britten slovi kot najbolj znani britanski skladatelj 20. stoletja predvsem po zaslugi svojih opernih del. S *Petrom Grimesom* (1945) je dejansko ustvaril moderno angleško opero. Ta opera, tako kot mnoga druga Brittnova dela, prinaša sporočilo o boju posameznika oz. izobčenca proti meščanski družbi in zatiralni moralnosti, ki jo je Britten kot homoseksualec skupaj s svojim partnerjem Petrom Pearsom še kako dobro poznal. Britten je v tesnem sodelovanju s Pearsom, ki je bil izvrsten in inteligenten tenorist, za svojega prijatelja vedno ustvaril vrsto izjemnih opernih vlog, začevši s Petrom Grimesom, vrh pa je dosegel z Gustavom von Aschenbachom, protagonistom opere *Smrt v Benetkah* (1973) po noveli Thomasa Manna. Poleg popolnega poznavanja človeškega glasu je Brittnu zagotovila stalen uspeh tudi njegova izjemna spretnost v glasbenem slikanju posebnega lokalnega vzdušja. K Brittnovi priljubljenosti je pripomogla tudi »razumljivost« njegovega tonskega jezika – v *Vijaku usode* (*The Turn of the Screw*, 1954) je sicer uporabil metodo dvanajsttonskega skladanja, vendar je končni izdelek blizu poslušalčevi tradicionalni glasbeni izkušnji. Katera koli Brittnova vokalna skladba nam razkriva močno individualni pristop in energijo misleče in ranljive skladateljve osebnosti. Michael Tippett je v nekrologu zapisal: »Bil je najmuzikalnejša osebnost, kar sem jih kdaj srečal. Vedno se mi je zdelo, da glasba vre izpod njegovih prstov, kadar je sedel za klavirjem, kakor je bruhal iz njegovega uma, kadar je skladal.«

Zgodovina
Slovenske ljudske stranke

Predgovor

k tematskemu sklopu o zgodovini

Slovenske ljudske stranke

ANDREJ RAHTEN

Leta 2002 je minilo 110 let, odkar je na slovensko politično prizorišče stopila prva stranka slovenskega političnega katolicizma, ki je pod svojim okriljem združila katoliške narodnjake na Kranjskem. Začetek njenega delovanja je sovpadel z organizacijo prvega slovenskega katoliškega shoda v Ljubljani leta 1892, ki je načrtoval temeljne smernice delovanja slovenskih katoličanov na duhovnem, političnem, kulturnem in gospodarskem področju.

Sprva se je politična stranka slovenskih katoličanov imenovala konservativna, nato Katoliška narodna stranka, leta 1905 pa se je preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS). Leta 1909 je prerasla kranjske deželne okvire in se združila s sorodnimi katoliškimi strankami iz drugih slovenskih dežel v Vseslovensko ljudsko stranko. Od takrat naprej je bila v slovenskem političnem življenju vodilna sila. Vzgojila je kar nekaj vrhunskih politikov, med katerimi velja omeniti zlasti dr. Ivana Šusteršiča, dr. Janeza Evangelista Kreka in dr. Antona Korošca.

Status neke vrste slovenske politične velesile je SLS ohranila vse do druge svetovne vojne. Sledil je umik v emigracijo, kjer je stranka kljub težkim razmeram uspela vzdrževati kontinuiteto delovanja in se uveljaviti tudi v evropski in svetovni družini krščanskodemokratskih strank. Sto let po svojem nastanku se je zgodovinska SLS vrnila v domovino in se združila s Slovenskimi krščanskimi demokrati. SLS je ostala sestavni del slovenskega političnega življenja vse do danes.

Kljub izrednemu pomenu, ki ga je imela SLS v nacionalni zgodovini, še vedno nimamo monografije, ki bi celovito orisala njen razvoj. Znanstvenoraziskovalni center SAZU je v okviru Historičnega seminarja organiziral diskusijski večer, na katerem so poznavalci delovanja SLS predstavili svoje videnje vloge in pomena te stranke v slovenski zgodovini. Avtorji prispevkov, ki so objavljeni v tem tematskem sklopu zbornika, so sintetično orisali posamezne razvojne faze delovanja SLS, natančno pa je bilo ovrednoteno tudi dosedanje stanje raziskav. V živahni razpravi, ki je sledila, so bili izpostavljeni številni vidiki delovanja SLS skozi čas.

S tem pa je bil dosežen tudi temeljni cilj pobudnikov organizacije diskusijskega večera: narediti neke vrste »inventuro« dosedanjega védenja o zgodovinski vlogi SLS in hkrati spodbuditi znanstvenike k nadaljnjim raziskavam tistih poglavij slovenske politične zgodovine, ki jih je pisala SLS. In teh poglavij – kakor je nazorno pokazal tudi diskusijski večer – ni bilo malo.

Zgodovinopisje o Slovenski ljudski stranki: za obdobje od začetkov leta 1890 do konca Kraljevine Jugoslavije leta 1941

WALTER LUKAN

Nekaj uvodnih ugotovitev

Dejstvo je, da obširnega in celotnega prikaza zgodovine stranke političnega katolicizma na Slovenskem – izhajajoč iz leta 1890 ustanovljenega Katoliškega političnega društva, kar je bila po letu 1892 Katoliška narodna stranka (KNS), 1905 Slovenska ljudska stranka (SLS), od leta 1909 Vseslovenska ljudska stranka (VLS), v Kraljevini SHS spet SLS, potem v zvezi z šestojanuarsko diktaturo 1929 formalno razpuščena in od leta 1935 slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), preden ni 1941 spet uporabila starega imena SLS – še ni. ¹ Sicer tudi druge slovenske politične stranke v tem pogledu niso na boljšem, vendar je deziderat, ki se tiče SLS, občuten toliko bolj, ker je ta stranka pač pol stoletja v veliki meri usmerjala slovensko politiko in postala, kot se je nekoč izrazil Ivan Cankar, »glasnica slovenskega naroda«. ² Da torej celo najvažnejša slovenska politična stranka ni sistematično obdelana, je gotovo ena od šibkih točk slovenskega zgodovinopisja, ki nam zaradi tega nudi premalo diferencirane – deloma idealizirane in deloma demonizirane – predstave družbenih in političnih, predvsem nacionalnopolitičnih opredelitev SLS. Pri drugih narodnih je zgodovinopisje posvetilo zgodovini glavnih strank praviloma več pozornosti, celo pri takšnih, ki so bili kot Slovenci po letu 1945 pod vlado enostrankarskega političnega sistema. ³

¹ Geslo Slovenska ljudska stranka za *Enciklopedijo Slovenije* 11, Ljubljana, 1997, str. 410–415, je napisal Janko Prunk.

² Ivan Cankar, Očiščenje in pomlajenje [Predavanje v Trstu, 20. 4. 1918], v: *Naprej* II (1918), št. 96.

³ Prim. npr. najvažnejša zgodovinopisna dela (monografije) o strankah pri Hrvatih: Vaso Bogdanov, *Historija političkih strank u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupacija do 1918*, Zagreb, 1958; Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999; Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke I–II*, Zagreb, 1974; Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973; ista, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000; Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895–1903*, Zagreb, 2001; Vaso Bogdanov, *Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda*, Zagreb, 1951; Marjan Diklić, *Pravaštvo u*

Ker pa je bila SLS osrednja politična sila na Slovenskem, skoraj ni publikacije za zadevno obdobje, ki se ne bi nanašala na to stranko ali se je vsaj dotikala. To velja npr. tudi za spominska pričevanja, katerih iz vrst SLS ni ravno veliko,⁴ in to velja seveda tudi za zgodovinske sinteze, od »Mala«⁵ prek »Gestrin-Melika«⁶ in »Mikuža«⁷ do Prunkovega *Vzpona*.⁸ Treba je poudariti, da so celo ti pregledi, ki so izšli v času, ko so bili slovenski zgodovinarji vpeti v neki dvojni, prepletajoči se ideološko-politični okvir – v komunističnega in »jugoslavističnega« (vsak pojav v smeri jugoslovanskega združenja je bil nekako a priori napreden) – predvsem v faktografskem pogledu še danes dobro uporabni. Tu pa tam je potrebna le nova hierarhija dejstev. Pri Gestrin-Melikovem pregledu, ki sega do leta 1918, je recimo ob vsekakor sprejemljivi analizi Krekovih idej in njegovega dela treba odmisлити časovno določene in oportune ideološke zaključke, kot npr., da je socialni organizator Krek sicer videl napake kapitalizma, ni pa našel pravega izhoda – v socializmu seveda –, ali pa, da je zavestno deloval proti socialni demokraciji in s tem »razbijal enotnost delavskega gibanja«⁹ itd. Podobne primere bi lahko navedli seveda tudi za druge preglede.

Ker je bila SLS organizirani politični izraz slovenskega katolicizma, imajo za zgodovino SLS poseben pomen vsa dela, ki širše

Dalmaciji do kraja Prvog svetskog rata, Zadar, 1998; Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS / 1919.–1929.*, Zagreb, 1998; Mirjana Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd, 1960; Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972.

⁴ Za čas do leta 1918 lahko navedemo v glavnem le dva spominska zapisa: Franjo Šuklje, *Iz mojih spominov I–III*, Ljubljana, 1929; Ivan Šušteršič, *Moj odgovor*, Ljubljana, 1922. V tej zvezi je treba opozoriti še na predavanje Antona Korošca iz leta 1925 o nastajanju jugoslovanske države, ki je spominskega značaja: Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o nastanku Jugoslavije, v: *Zgodovinski časopis [ZČ]* 16 (1962), str. 218–229. Tudi za dobo med obema vojnama stanje na memoarskem področju ni bolje. Redki spominski zapisi so vrh tega izpod peresa pripadnikov SLS, ki niso bili v ospredju političnega dogajanja: Ruda Jurčec, *Skozi luči in sence I–III*, Buenos Aires, 1964, 1966, 1969; Ciril Žebot, *Nemilnljiva Slovenija: Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*, Celovec, 1988; Fran Saleški Finžgar, *Leta mojega potovanja*, Celje, 1957; France Koblar, *Moj obračun*, Ljubljana, 1976; Ivan Dolenc, *Moja rast*, Celje, 1991.

⁵ Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda: Novejša doba*, Celje, 1928–1939. Ponatis s spremnimi besedili Boga Grafenauerja in Vasilija Melika: Celje, 1993.

⁶ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*, Ljubljana, 1966. Predelano ponatisnjeno v: *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, str. 385–597.

⁷ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana, 1965.

⁸ Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon: Narodna politika 1768–1992*, Ljubljana, 1992.

⁹ Gestrin – Melik, str. 279.

zajamejo t. i. »katoliško gibanje« na Slovenskem, glavnega dejavnika slovenskega javnega življenja skozi pol stoletja.¹⁰ Vsa široka organizacijska baza – od verskih in kulturnih organizacij (Marijine družbe, izobraževalna društva) prek združništva do delavske organizacije – je, kot je znano, služila prvi množični stranki na Slovenskem kot oporišče in tudi nadomestila strankine dolgo časa le rudimentarne lastne organizacijske strukture. Konkretnih študij o razmerju in povezanosti med cerkvijo in stranko še ni, obstaja pa že precej razprav in tudi ta in ona monografija o idejnem temelju slovenske katoliške stranke, seveda v zvezi s predstavitvijo idejnih predhodnikov ali usmerjevalcev stranke, kot so bili Anton Mahnič, Janez Ev. Krek, Aleš Ušeničnik in Anton Gosar, da omenimo le najvažnejša imena.¹¹ Vsekakor v tem pogledu izstopa monografija Jožka Pirca o Alešu Ušeničniku.¹² Med modernimi pristopi pa je treba omeniti knjigo Egon Pelikana o eni ključnih problematik katoliškega tabora, namreč o prilagajanju slovenske katoliške družbenopolitične misli modernizacijskim družbenim in političnim težnjam.¹³ Pelikanovo delo je prvo na Slovenskem, ki zaokroženo predstavlja razvoj politične ideologije na katoliški strani. Posebno mesto pripada tudi knjigi sociologa Sreča Dragoša o socialnih konceptih katolicizma na Slovenskem v tukaj obravnavanem času.¹⁴ Dragošu gre predvsem za diferenciran pogled na mišljenje v slovenskem katoliškem taboru, zato prikazuje predvsem razlike med katoliškimi avtorji, pristopi in koncepti. Na voljo pa so tudi nekatere razprave Janeza

¹⁰ Prim. *Zgodovina Cerkev na Slovenskem*, pripravil Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti v Ljubljani, ur. Metod Benedik, Celje, 1991; *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*, ur. Metod Benedik – Janez Juhant – Bogdan Kolar, Ljubljana, 2002; *Vloga Cerkev v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja* [Simpozij Slovenske matice 1989], ur. France M. Dolinar – Joža Mahnič – Peter Vodopivec, Ljubljana, 1989; *Cerkev, kultura in politika 1890–1941* [Simpozij Slovenske matice 1992], ur. France M. Dolinar – Joža Mahnič – Peter Vodopivec, Ljubljana, 1993.

¹¹ Prim. tudi odstavek o biografijah.

¹² Jožko Pirc, *Aleš Ušeničnik in znamenja časov: Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*, Ljubljana, 1986. Gl. še članek istega avtorja: Utopija »nove krščanske družbe«, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 107–120.

¹³ Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor, 1997. Prim. še študijo istega avtorja: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem – primer Ušeničnikove »teorije vrednosti«, Mahničeve »definicije naroda« in »suverenosti ljudstva«, v: *Prispevki za novejšo zgodovino* [PNZ] XXXV (1995), str. 49–65.

¹⁴ Srečo Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne*, Ljubljana, 1998. Prim. še članka istega avtorja: (Eks)centričnost katoliških modelov na Slovenskem, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 34–47; J. E. Krek – zamujena priložnost za RKC, v: *Država in Cerkev: Izbrani zgodovinski in pravni vidiki: Mednarodni posvet 21. in 22. junija 2001*, ur. Alenka Šelih – Janko Pleterški, Ljubljana, 2002 (SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 18), str. 285–298.

Juhanta,¹⁵ Franceta M. Dolinarja,¹⁶ Petra Vodopivca,¹⁷ Janka Pletersega,¹⁸ Slavoj Žižka¹⁹ in Matevža Grenka,²⁰ ki so deloma objavljeni v okviru že omenjenih del o katoliški cerkvi na Slovenskem. Čeprav torej obstaja že kar precej idejnopolitičnih prikazov slovenskega katoliškega tabora,²¹ pa še ni tako poglobljenih analiz, kot so to npr. knjiga Reinholda Knolla o zgodovini in predzgodovini avstrijske krščansko-socialne stranke do leta 1907²² ali deli Ernsta Hanischa o konservativni in revolucionarni misli v nemškem socialnem katolicizmu v 19. stoletju²³ ter o ideologiji političnega katolicizma v Avstriji.²⁴

Večina del o SLS se ukvarja z političnimi konceptijami in političnim delovanjem SLS, do zdaj pa je zanemarjeno obravnavanje njenega nič manj pomembnega dela na gospodarskem, socialnem in kulturnem področju. Obstajajo sicer posamezne študije, ni pa še npr. širših sintez o združništvu, osredotočenem v Zadržni zvezi,²⁵ o izobraževalni

¹⁵ Janez Juhant, Sto let katoliškega družbenega nauka, v: *Družbeni nauk Cerkve*, ur. Janez Juhant – Rafko Valenčič, Celje, 1994, str. 9–31; isti, Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (idejno-politični tokovi in socialna dejavnost), v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, str. 195–234; isti, Filozofske vsebine in njihov idejni vpliv, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 121–132; isti, Idejno-politična vloga Cerkve pri Slovencih kot narodu, v: *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda – Barbara Šatej, Ljubljana, 1998, str. 185–197.

¹⁶ France M. Dolinar, Praktično duhovno oblikovanje slovenskega katoličana 1890–1941, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 155–166; isti, Katoliška Cerkev na Slovenskem med politiko in versko prakso, v: *Slovenci v XX. stoletju: Simpozij*, Ljubljana, 2001, str. 100–105.

¹⁷ Peter Vodopivec, Slovenski duhovniki in družbeno-gospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju, v: *Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja*, str. 175–187.

¹⁸ Janko Pleterški, Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka?, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 21–33.

¹⁹ Slavoj Žižek, Krekovstvo, v: *Družboslovne razprave I* (1984), št. 1, str. 147–164. Ponatis v: Slavoj Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana, 1987, str. 9–59.

²⁰ Matevž Grenko, Politični modeli slovenskega katolicizma, v: *Revija 2000* 1990, št. 52/53.

²¹ Za primerjavo gl. v tem pogledu tudi hrvaški publikaciji: Jure Krišto, *Prešućena povijest: Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918.*, Zagreb, 1994; Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb, 1997.

²² Reinhold Knoll, *Zur Tradition der christlichsozialen Partei: Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907*, Wien – Köln – Graz, 1973 (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie XIII).

²³ Ernst Hanisch, *Konservatives und revolutionäres Denken: Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert*, Wien – Salzburg, 1975 (Veröffentlichungen des Instituts für kirchliche Zeitgeschichte am Internationalem Forschungszentrum für Grundfragen der Wissenschaften Salzburg II/3).

²⁴ Ernst Hanisch, *Die Ideologie des politischen Katholizismus in Österreich*, Wien – Salzburg, 1977.

²⁵ Prvi pregled nudi Walter Lukan, The second phase of Slovene cooperativism (1894–1918), v: *Slovene Studies* 11 (1989), št. 1–2, str. 83–96. Prim. tudi: Anka Vidovič-Miklavčič, Krekovo združništvo: Teorija in praksa, v: *Krekov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1992, str. 174–181.

organizaciji, strnjeni v Slovenski krščanskosocialni zvezi²⁶ in poznejši Prosvetni zvezi, ter o katoliški delavski organizaciji, o Jugoslovanski strokovni zvezi.²⁷ Sploh pa manjka prikaz razvoja organizacijske strukture stranke.

Na biografskem področju – sicer šibki točki slovenskega zgodovinoписja – je stanje glede slovenskih katoliških osebnosti še kar zadovoljivo. Temu so veliko prispevali letni simpoziji v Rimu, na katerih je bilo obdelanih že kar precej visokih slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov in drugih pomembnih katoliških osebnosti, ki so močno vplivali na politiko katoliške stranke ali jo sooblikovali. Do zdaj so bili predstavljeni škofje Frančišek Sedej,²⁸ Jakob Missia,²⁹ Anton Mahnič,³⁰ Anton B. Jeglič,³¹ Andrej Karlin³² in Gregorij Rožman³³ ter duhovniki in politiki Janez Ev. Krek³⁴,

²⁶ Prim. do zdaj Vincenc Rajšp, Slovenska krščanskosocialna zveza s posebnim ozirom na Slovensko krščanskosocialno zvezo za Štajersko, v: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje, 1992, str. 160–173; Walter Lukan, Lambert Ehrlich in Slovenska krščansko-socialna zveza za Koroško, v: *Ehrlichov simpozij v Rimu*, Celje, 2002, str. 35–58; Anka Vidovič-Miklavčič, Katoliška prosveta med cerkvijo in stranko: Nekaj osvetlitev smernic in dejavnosti Prosvetne zveze in Zveze fantovskih odsekov v letih 1935–1941, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 61–78.

²⁷ Oris do leta 1918: Walter Lukan, Die christlichsoziale Arbeiterorganisation bei den Slowenen: Von den Anfängen bis zum Zerfall der Habsburgermonarchie, v: *Österreichische Osthefte* 31 (1989), št. 3, str. 474–503. Prim. tudi: Miroslav Stiplošek, Značilnosti razvoja krščanskosocialnih in liberalnih strokovnih organizacij na Slovenskem do prve svetovne vojne, v: *Borec* XLI (1989), št. 2, str. 254–257; isti, Die christlichsozialistische Gewerkschaftsorganisation in Slowenien 1918–1941, v: *Österreichische Osthefte* 35 (1993), str. 441–473. Za zgodovino krščanskosocialne delavske organizacije do leta 1918 je veliko materiala tudi v delih z regionalnim pristopom: Dušan Kermauner, *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918 I–III*, Ljubljana, 1974–1975; Miroslav Kokolj, *Vevški papirničarji v boju za svoje pravice*, Ljubljana, 1970.

²⁸ *Sedejev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1988. Prim. tudi Ivo Juvančič, Dr. Frančišek Borgia Sedej in fašizem, v: *Goriški letnik* 1974, št. 1, str. 98–112.

²⁹ *Missiev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1988.

³⁰ *Mahničev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1990.

³¹ *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1991. Za Jegliča prim. še: Janko Prunk, Škof Jeglič – politik, v: *Kronika* XIX (1971), št. 1, str. 30–42, št. 3, 169–177; in delo hagiografskega značaja: Jože Jagodic, *Nadškof Jeglič: Majhen oris velikega življenja*, Celovec, 1952.

³² *Karlinov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1996.

³³ *Rožmanov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 2001. Prim. še: Jakob Kolarič, *Škof Rožman: Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa I–III*, Celovec, 1967–1977; Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar, *Rožmanov proces*, Ljubljana, 1996.

³⁴ *Krekov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1992. H Kreku gl. še: Walter Lukan, *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917) I–II*, Wien, 1984 (disertacija); isti, Krek in slovensko nacionalno vprašanje, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XXII (1982), str. 25–53; isti, Janez Ev. Krek in Jugoslavija, v: *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918*, ur. Peter Vodopivec, Ljubljana, 2000, str. 68–77.

Jožef Klekl³⁵ in Lambert Ehrlich.³⁶ Čeprav je o vodilnih politikih in ideologih SLS napisano že veliko tehtnega, za nobenega od njih še nimamo celotne biografske slike; to velja za Antona Korošca³⁷ in Ivana Šušteršiča³⁸ ravno tako kot za Janeza Ev. Kreka³⁹ in za Andreja Gosarja⁴⁰ – zahtevna dela pač zahtevajo svoj čas. Treba pa je omeniti monografske obdelave pomembnih regionalnih politikov katoliške stranke, in sicer biografske prikaze vodilnih koroških politikov Janka Brejca⁴¹ in Franca Grafenauerja⁴² (Brejc je imel določeno vlogo tudi v osrednji slovenski politiki) ter vidnih primorskih osebnosti Virgila

Gl. še posebno številko *Bogoslovnega vestnika* 1988, št. 1: *Simpozij o J. E. Kreku*, tematsko številko *Revije* 2000 1988, št. 40/41: *Janez Evangelist Krek*; Janez Juhant, *Krekovo berilo*, Celje, 1989, in hagiografsko delo: Vinko Brumen, *Srce v sredini: Življenje, delo in osebnost Janeza Evangelista Kreka*, Buenos Aires, 1968.

³⁵ *Kleklov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 1995. Gl. tudi Stanislav Zver, *Jožef Klekl, prekmurski Čedermac*, Koper, 2001 (Graditelji slovenskega doma 7).

³⁶ *Ehrlichov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, Celje, 2002.

³⁷ Monografsko obdelana je do zdaj Koroščeva politika do razpada habsburške monarhije: Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju: Življenje in delo 1872–1918*, Ljubljana, 1992; nemška izdaja: »Majestät, es ist zu spät ...«: *Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918*, Wien – Köln – Weimar, 1995. Prim. še poseben zbornik *Prispevkov za novejšo zgodovino* 1991, št. 1: *Življenje in delo dr. Antona Korošca*; in Bojan Godeša – Ervin Dolenc, *Izgubljeni spomin na Antona Korošca: Iz zapuščine Ivana Ahčina*, Ljubljana, 1999.

³⁸ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Ljubljana, 1998. To v bistvu ni biografija v pravem smislu besede, pač pa bolj prikaz politike SLS v Šušteršičevem času in vloge Šušteršiča v njej. Za Šušteršiča prim. še članke: Janko Pleterski, *Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917–1918*, v: *ZČ* 46 (1992), str. 211–223; Igor Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič*, v: *ZČ* 50 (1996), str. 369–382; Andrej Rahten, *Zadnji slovenski avstrijakant: Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šušteršiča*, v: *ZČ* 53 (1999), str. 195–208; Igor Grdina, *Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno*, v: *ZČ* 53 (1999), str. 351–365.

³⁹ Biografijo na podlagi disertacije še pripravljam za tisk.

⁴⁰ Dela se je lotil Tomaž Simčič, ki je objavil tudi že prvi monografski oris: *Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje*, Ljubljana, 1992. Prim. še članke istega avtorja: *Uvod v Gosarjev krščanskosocialni nauk*, v: *Revija* 2000 1988, št. 42/43, str. 141–158; *Krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja*, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 74–96; *Politik in sociolog Andrej Gosar*, v: *Srečanja z dr. Andrejem Gosarjem*, Logatec, 1994, str. 7–17.

⁴¹ Andrej Rahten, *Pozabljeni slovenski premier: Politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)*, Celovec, 2002 (*Studia Carinthiaca* 20).

⁴² Josef Lukan, *Franz Grafenauer (1860–1935) – Volkstribun der Kärntner Slowenen*, Klagenfurt/Celovec, ²1981 (*Studia Carinthiaca* 2). Prim. še: Andrej Rahten, *Dejavnost Franceta Grafenauerja v dunajskem parlamentu (1907–1914)*, v: *Koroški vestnik* 33 (2000), št. 2, str. 29–38.

Ščeka,⁴³ Engelberta Besednjaka⁴⁴ in Jakoba Ukmarja.⁴⁵ Precej osebnosti slovenske katoliške stranke pa je slabo ali skoraj neobdelanih – pogled v zadevne leksikone (Slovenski biografski leksikon, Primorski slovenski biografski leksikon, Enciklopedija Slovenije) nam to potrди. Naštejmo najvažnejše: Karel Klun, Fran Povše, Ignacij Žitnik, Andrej Kalan, Evgen Lampe, Ivan Štefe, Josip Gostinčar, Miha Moškerc, Josip Hohnjec, Matej Ražun, Valentin Podgorc, Anton Gregorčič, Anton Breclj, Janko Kralj, Anton Vuk, Franc Terseglyav, Bogumil Remec, Izidor Cankar, Franc Smodej, Anton Šušnik, France Kremžar, Ivan Ahčin, Angelik Tominc, Joža Basaj, Franc Kulovec, Marko Natlačen, Miha Krek, Alojzij Kuhar in še kakšen.

Poseben problem so primarni (arhivski) viri. Teh za zgodovino SLS ni dosti ohranjenih. Predvsem ni arhiva SLS za čas do leta 1941.⁴⁶ O tem, kar je ohranjeno primarnih virov – v Ljubljani, v Beogradu, na Dunaju –, pa tudi še nimamo zadovoljive evidence.⁴⁷ Zato slonijo publikacije o zgodovini SLS v precejšnji meri na časopisnem gradivu, na – kot je znano – problematični zvrsti sekundarnih virov. To je problem, ki je v zgodovinpisju t. i. nedominantnih narodov, kot so to tudi Slovenci, na splošno prisoten.

Deziderat je končno, da so slovenski zgodovinarji Slovensko ljudsko stranko komaj še postavili v širši evropski okvir. Manjka torej primerjava SLS z drugimi katoliškimi strankami v Evropi: npr. s Slovaško ljudsko staranko (*Slovenská ľudová strana*, SL'S), s Krščanskosocialno stranko (*Christlichsoziale Partei*) v Avstriji, s katoliškim centrom v Nemčiji (*Deutsche Zentrumspartei*) ali s Krščansko demokracijo (*Democrazia cristiana*) v Italiji.

⁴³ Marko Tavčar, *Virgil Šček v parlamentu: Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček*, Trst, 1994; Marko Tavčar – Egon Pelikan – Nevenka Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*, Ljubljana, 1997 (Viri 11); Boris Bandelj, *Katoliška socialnopolitična misel Virgila Ščeka*, Trst, 1997; *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Vergila Ščeka: Prispevki s strokovnega posveta*, Sežana, 26. oktobra 2000, Koper 2001, (Knjižnica Annales 24).

⁴⁴ Egon Pelikan, *Engelbert Besednjak v parlamentu: Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak*, Trst, 1996.

⁴⁵ Tomaž Simčič, *Jakob Ukmar (1878–1971): Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Gorica, 1986.

⁴⁶ Pred nekaj leti pa se je našlo nekaj gradiva za časopis Slovenec, ki ga zdaj hrani Arhiv Republike Slovenije [ARS] v oddelku za dislocirano arhivsko gradivo II. Obstajajo tudi nekateri dostopni osebni fondi politikov in somišljenikov SLS – omenjeni naj bodo važnejši – v istem arhivu (Bogumil Remec, Ignacij Žitnik, Izidor Cankar – ARS II, Albin Šmajd – ARS III), v Nadškofijskem arhivu (Anton B. Jeglič, Jožef Šiška, Ivan Šušteršič, Evgen Lampe, Janez Kalan, Lambert Ehrlich), v Narodni in univerzitetni knjižnici (Fran Erjavec) in v Narodnem muzeju (Janez Ev. Krek).

⁴⁷ Obstaja en sam tozadevni časovno omejen pregled, ki pa vrh tega ne upošteva dunajskih fondov: Momčilo Zečević, O izvorima i literaturi Slovenske ljudske stranke 1917–1921, v: *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd) 2 (1966), št. 1/2, str. 213–228.

Čas do razpada habsburške monarhije

Malce pretirano ali bolj za šalo bi lahko rekli, da je bil prvi zgodovinpisec SLS že Janez Ev. Krek. Bil je namreč prvi, ki je, anonimno sicer, objavil daljši spis o delovanju SLS. Vendar je bila ta 254 strani obsegajoča brošura z naslovom *Dejanja govore!* napisana v propagandne namene, in sicer za deželnozborski volilni boj leta 1913 na Kranjskem.⁴⁸ Res prvi historiograf katoliškega tabora pa je bil Fran Erjavec. Njegova knjiga *Razvoj katoliškega gibanja na Slovenskem*, napisana po naročilu Prosvetne zveze v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja,⁴⁹ je sicer pristranska, kljub temu pa je do danes najboljša informacija o zgodovini KNS/SLS do leta 1918. Kot je že pred desetimi leti menil Janko Pleterski, je vredna reprinta, »četudi ne seže globlje v idejne in politične tokove« znotraj katoliškega gibanja⁵⁰ in čeprav nima znanstvenega aparata. Pristranskost očita Erjavcu celo Aleš Ušeničnik, ki pa ga na drugi strani tudi zelo pohvali. Očita mu, da je po letu 1912, torej v obdobju diferenciacije in potem celo razkola v stranki, s simpatijami bolj na Krekovi strani.⁵¹ Kot nekak korektiv Erjavcu – sicer pretežno spominskega značaja – je Matija Škerbec, pripadnik Šušteršičeve struje, v petdesetih letih v emigraciji objavil svoj *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*.⁵² Proti Škerbcu pa je nato zagovarjal napadenega Kreka, tudi v emigrant-skem tisku, njegov prvi biograf Ivan Dolenc.⁵³ V tej zvezi naj bo ob robu povedano, da emigracija nasploh zaradi pomanjkanja primarnih

⁴⁸ *Dejanja govore!: Delo poslancev S.L.S. v deželnem zboru od leta 1908. do 1913.*, Ljubljana, 1913. Prim. tudi poročilo o spisu v: *Duhovni pastir* (Ljubljana) XXI (1913), str. 701.

⁴⁹ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, 1928.

⁵⁰ Janko Pleterski, *Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka*, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 22.

⁵¹ Ušeničnikova recenzija v *Času* 23 (1928/29), str. 188–189.

⁵² Matija Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja I–II*, Cleveland – Ohio, 1956, 1957.

⁵³ I. D., Krek in Šušteršič: Nekaj pripomb k Škerbčevemu Pregledu, v: *Zbornik Koledar Svobodne Slovenije* 1959, str. 66–82. Ivan Dolenc je izdal štiri zvezke Krekovih *Izbranih spisov* z uvodnimi poglavji o Krekovem življenju in delu: Dr. Janez Ev. Krek, *Izbrani spisi I: Mlada leta (1865–1892)*, Ljubljana, 1923, II/1, II/2: *Prvih pet let javnega dela (1892–1897)*, Prevalje, 1927, Celje, 1929, III: *Socializem (iz l. 1901.)*, Ljubljana, 1925, IV: *Prvikrat v državnem zboru (1897–1900)*, Celje, 1933; peti in do zdaj zadnji zvezek je pripravil Vinko Brumen leta 1941, izšel pa je šele leta 1993 – V: *Življenje in delo v letih 1900 do 1907*, Celje, 1993. Izdaja je torej ostala torzo, ker še ni zajetih Krekovih zadnjih deset let. Med tehtnejše Dolenčeve spise o Kreku šteje v *Času* 20 (1925/26), str. 137–179, objavljeni članek *Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku*. Kot dopolnilo k Erjavčevi knjigi je treba omeniti še razpravo Andreja Filipiča (= Jakoba Mohoriča) *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*, v: *Zbornik Svobodne Slovenije* 1964, str. 149–170; 1965, str. 12–32.

virov in tudi časopisja ni mogla prispevati prav veliko znanstvenega k razčiščenju zgodovine SLS. Zadevna literatura sloni predvsem na spominih.⁵⁴

V Sloveniji je postala SLS deležna znanstvenega zanimanja šele konec šestdesetih let, in sicer, kot že rečeno, vpeto v dvojni ideološki okvir. Drugi, »jugoslavistični«, je na delo zgodovinarjev vplival celo bolj kot prvi, komunistični. To velja tudi za opus Janka Pleterskega, ki je glede raziskovanja zgodovine SLS zavzel in dolgo časa obdržal prvo mesto. Poleg del druge tematike je objavil celo vrsto na bogatem dokumentarnem gradivu utemeljenih razprav, ki se neposredno ali vsaj posredno tičejo zgodovinskega razvoja SLS do leta 1918 in predstavljajo vsega upoštevanja vredno osnovo za nadaljnje raziskovanje. Treba pa je opozoriti na dejstvo, da so te študije Pleterskega (članki in knjige) močno usmerjene na nacionalno, predvsem jugoslovansko problematiko.⁵⁵ Še posebej velja ta ugotovitev za drugega zgodovinarja, ki se je intenzivneje posvetil raziskovanju zgodovine SLS. Presenetljivo to ni bil Slovenec, ampak Črnogorec Momčilo Zečević. Bil je tudi prvi, ki je objavil knjigo na konkretno temo SLS, in sicer z naslovom

⁵⁴ Prim. npr. bibliografski sestavek Ervina Dolenca Dosedanje pisanje o Antonu Korošču in Ahčinovi spomini, v: Bojan Godeša – Ervin Dolenc, *Izgnubljeni spomin na Antona Korošca: Iz zapuščine Ivana Ahčina*, Ljubljana, 1999, str. 21–38, predvsem poglavje Emigrantski in zamejski tisk.

⁵⁵ Glavni tovrstni spisi Pleterskega v kronološkem redu so: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, v: ZČ 22 (1968), str. 169–184; Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917, v: *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb, 1969, str. 121–130; Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, v: ZČ 24 (1970), str. 177–198; *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*, Ljubljana, 1971; Slovenačke stranke u prvom svetskom ratu i jugoslovansko pitanje, v: *Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Beograd, 1973, str. 129–147; Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896–1918, v: *Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana, 1973, str. 39–46; Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904, v: ZČ 31 (1977), str. 7–23; O nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, v: ZČ 23 (1979), str. 203–220; Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913, v: ZČ 24 (1980), str. 5–75; Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka?: Konceptije katoliške ljudske demokracije 1890–1918, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 21–33. Večji del teh študij je ponatisnjenih tudi v knjigi Pleterskega *Študije o slovenski zgodovini in nacionalnem vprašanju*, Maribor, 1981. Prim. tudi že omenjeno monografijo Pleterskega o Ivanu Šušteršiču. Navedena razprava o zvezi VLS z hrvaško Stranko prava vsebuje tudi polemiko z Mirjano Gross, eno redkih zastopnic hrvaškega zgodovinpisja, ki se sploh zanima za hrvaško-slovenske povezave v tem obdobju, čeprav je treba pripomniti, da pri tem skoraj ni sprejela rezultatov slovenskega zgodovinpisja. To nazorno kaže njen zadnji zadevni članek z naslovom Slovenske politične struje i hrvatsko državno pravo devedesetih godina 19. stoljeća, v: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp – Rajko Bratož – Janez Cvirn, Jasna Fischer – Walter Lukan – Branko Marušič, Ljubljana, 2001, str. 731–748.

Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921.⁵⁶ S to tematiko, ki zajema kratek, vendar važen časovni izsek od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, je Žečević v začetku sedemdesetih let doktoriral na oddelku za zgodovino ljubljanske univerze. Sicer dobro dokumentirana knjiga, pri kateri navržena marksistična terminologija malce moti, pa ni kompleksna predstavitev delovanja SLS v tem obdobju. Obravnava le jugoslovansko politiko stranke. Avtor sam poudarja, da je obšel notranjepolitični položaj in politiko stranke na področju Slovenije ter tudi strankin organizacijski ustroj.⁵⁷

V zadnjih letih se je predvsem Andrej Rahten ukvarjal s politiko SLS in objavil poleg že navedene biografije o Janko Brejcu nekaj krajših, skrbno izdelanih razprav⁵⁸ in tudi daljšo študijo v knjižni obliki z naslovom *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, ki prikazuje vpetost slovenske politike prek njene prave zastopnice SLS v širši avstrijski politični prostor.⁵⁹ Knjiga predstavlja sintezo dosedanjih dognanj slovenskih zgodovinarjev, hkrati pa je tudi rezultat Rahtnovih dodatnih raziskav v arhivih in knjižnicah na Dunaju, v Celovcu, Zagrebu, Mariboru in Ljubljani. Delo je po pristopu klasična politično-zgodovinska študija, ki sloni na široki uporabi gradiva.

Kljub temu da je bilo že veliko napisano na temo SLS in nacionalno oz. jugoslovansko vprašanje – k tej tematiki so prispevali tudi še drugi zgodovinarji⁶⁰ –, je ostalo nekaj ključnih vprašanj nejasnih ali nedorečenih: tako npr. problem unitarizma v SLS, ki se pojavlja najprej v obliki (slovensko-)hrvaškega unitarizma in preide 1917 z majniško

⁵⁶ Žečević je knjigo najprej objavil v srbščini: *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921. Od Majske deklaracije do Vidovdanskog ustava*, Beograd, 1973. Slovenska izdaja je izšla leta 1977 v Mariboru.

⁵⁷ Predgovor k slovenski izdaji, str. 14.

⁵⁸ Iz slovenske parlamentarne zgodovine: Politika poslancev Katoliško-narodne stranke v kranjskem deželnem zboru 1892–1904, v: *Tretji dan* 28 (1999), št. 10, str. 124–130; Parlamentarni boj Slovenskega kluba proti Bienertovi vladi leta 1909, v: *ZČ* 50 (1996), str. 337–367; Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno, v: *PNZ* 39 (1999), str. 65–74; Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje, v: *Slovinci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*, ur. Peter Vodopivec, Ljubljana, 2002 (Historia 5), str. 43–54.

⁵⁹ Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*, Celje, 2001.

⁶⁰ Npr. Lojze Ude, *Slovinci in jugoslovanska skupnost*, Maribor, 1972; Carole Rogel, *The Slovenes and Jugoslavism 1890–1914*, New York, 1977; Janko Prunk, *Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje*, v: *ZČ* 33 (1979), str. 583–597; isti, *Die slownisch-kroatischen Beziehungen vor und im Ersten Weltkrieg*, v: *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*, ur. Ferenc Glatz – Ralph Melville, Wiesbaden, 1987, str. 305–326; Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*, Ljubljana, 1998.

deklaracijo v jugoslovanski unitarizem, ki je prisoten – pri kakšnem politiku bolj, pri drugemu manj (pri Korošču bolj) – vsaj do leta 1923 in tudi še pozneje. V tem sklopu so ostali nejasni tudi pojmi avtonomija, centralizem in federalizem (nacionalni, »plemenski«, pokrajinski). Če je bil recimo neki politik SLS za avtonomijo, to še ni nujno pomenilo, da je bil nasprotnik unitarizma, in če je bil kdo za federalizem, še ni bilo rečeno, da je bil obenem tudi za slovensko narodno identiteto. Nasprotovati centralizmu pa ni nujno pomenilo nasprotovati unitarizmu.

Doba med obema svetovnjima vojnama

Čas Kraljevine SHS

Poseben prispevek k zgodovini SLS predstavlja tudi druga Zečevićeva knjiga. Izšla je sredi osemdesetih let pod naslovom *Na zgodovinski prelomnici*,⁶¹ in sicer kot prvi del širše zasnovane tematske naloge »Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929«, ki naj bi kompleksno zajela državnopravni, gospodarski, kulturni in politični položaj Slovencev v tem obdobju.⁶² Ta, prva knjiga pa vsebuje poleg uvodnega dela o osnovah slovenske nacionalne politike do leta 1918 – ob upoštevanju vodilne vloge katoliškega tabora – analizo idejnopoličnega razvoja, ustavnega vprašanja ter kulturne politike v Sloveniji z vidika uveljavljanja narodnostne misli. Zečević je za to delo dobil Kidričevo nagrado in današnji nestor slovenskega zgodovinoписja Vasilij Melik mu je takrat atestiral, da se je s to knjigo »uvrstil med najboljše poznavalce naše zgodovine dvajsetih let«, in pohvalil tudi avtorjev »lep smisel za sintezo«.⁶³ Videti pa je, da se je Zečević ob razpadu Jugoslavije poslovil od slovenske tematike, ker o nameravani drugi knjigi zastavljene naloge, ki naj bi vsebovala štiri osnovna poglavja – ekonomski razvoj Slovenije, »odpori proti velikonacionalnim pritiskom in željam hrvatske buržoazije«[!], »boj vodilnih političnih sil proti centralizmu in političnemu hegemonizmu velikosrbske buržoazije« in položaj Slovencev v zunanji politiki jugoslovanske države⁶⁴ –, ni ne duha ne sluha.

Več kot samo dopolnilo k omenjenemu Zečevićevemu poglavju o kulturni politiki predstavljajo temeljite študije Ervina Dolenca, ki

⁶¹ Srbski izvirnik: *Na istorijski prekretnici: Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929 I*, Beograd, 1985; slovenski prevod: *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929 I*, Maribor 1986 (Documenta et studia historiae recentioris VI).

⁶² Predgovor k slovenski izdaji, str. 5–7.

⁶³ Recenzija v ZČ 41 (1987), str. 375.

⁶⁴ Predgovor k slovenski izdaji I. knjige, str. 6.

v primerjavi z Zečevičevim zoženim nacionalnim vidikom zajamejo področje slovenske kulture veliko bolj kompleksno (institucionalno, ideološko, politično, ustavno, sociološko). To velja tako za Dolenčevo knjigo, ki predstavlja slovensko kulturno politiko v Kraljevini SHS v celoti in v tem okviru tudi njen na SLS oziroma katoliški tabor navezani del⁶⁵, kot tudi za njegov poseben članek o slovenski katoliški kulturni politiki v tem času⁶⁶.

Spet je parlamentarno delovanje SLS, tokrat v beograjski skupščini, nedavno predstavil v posebni knjigi Andrej Rahten.⁶⁷ Prednost tega dela, ki daje temeljit vpogled v program in politično strategijo poslancev SLS v Beogradu, je ne nazadnje v tem, da prej omenjeni problemski sklop unitarizem – centralizem – federalizem – avtonomija – slovenska narodna samobitnost dobro označuje, čeprav ga ne analizira podrobneje.⁶⁸ Ob robu naj bo v tej zvezi omenjeno, da je nacionalno vprašanje v t. i. avtonomističnem obdobju SLS, torej v času med vidovdanske ustavo 1921 in blejskim protokolom 1927, na podlagi obstoječe literature in časopisja v krajšem sestavku strnil Darko Friš.⁶⁹

Posebno mesto med raziskavami obdobja Kraljevine SHS, ki se ukvarjajo z zgodovino SLS, zavzemajo članki Miroslava Stiplovška⁷⁰

⁶⁵ Ervin Dolenc, *Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana, 1996.

⁶⁶ Ervin Dolenc, Katoliška kulturna politika in kulturni boj v Kraljevini SHS, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, str. 48–60. V tej zvezi je treba opozoriti še na Dolenčev članek: Krekova mladina (PNZ XXX, 1990, str. 49–70), torej o krščanskosocialistični kulturnopolitični organizaciji (1922–1933) v okviru Jugoslovanske strokovne zveze. Sem lahko uvrstimo tudi članek Marka Dvořaka Poizkus orisa križarskega gibanja, v: *Nova pot XXI* (1969), str. 146–191. Križarstvo je bilo katoliško mladinsko, predvsem duhovno gibanje druge polovice dvajsetih let.

⁶⁷ Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevini SHS 1919–1929*, Ljubljana, 2002.

⁶⁸ Primer: Ko Rahten razlaga kočljivi položaj politike SLS v Beogradu jeseni 1920, ki je konec leta privedel do odhoda Korošca iz vlade (str.63–67), predstavlja kot važnega dejavnika za ta razvoj krščanskosocialno opozicijo znotraj SLS, ki je bila obrnjena proti Koroščevi monarhistični in v bistvu centralistični politiki (Korošec je bil za »jedinstvenost« države in je takrat in še pozneje odklanjal »plemnski federalizem«) in se je pri tem sklicevala na zadevna stališča Janeza Ev. Kreka. Rahten pa ne opozori bralca, da je bilo to sklicevanje na Kreka več kot problematično, če pomislimo na Krekove zamisli o bodoči ureditvi Jugoslaviji konec leta 1916, ki so bile precej podobne Koroščevim leta 1920, ki so jih krščanski socialci kritizirali. Prim. Walter Lukan, *Krek in Jugoslavija*, str. 73–74.

⁶⁹ Darko Friš, SLS in slovensko nacionalno vprašanje med sprejetjem vidovdanske ustave in blejskim protokolom, v: *Mednarodni znanstveni simpozij Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda – Barbara Šatej, Ljubljana, 1998, str. 180–184. Problematike centralizem/federalizem in SLS za širše obdobje se dotika tudi referat Janka Prunka na istem simpoziju (str. 169–179) z naslovom Slovenci v Jugoslaviji med centralizmom in federalizmom 1918–1991.

⁷⁰ Prim. poleg več drugih zadevnih člankov Miroslava Stiplovška razpravi, ki se kon-

in predvsem njegova leta 2000 publicirana knjiga *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*.⁷¹ V njih avtor podrobno slika, kakšne so bile možnosti SLS, da bi na domačih tleh v okviru centralistične državne ureditve prek ureditve oblastnih samouprav avtonomno uveljavila vsakdanjo gospodarsko in kulturno politiko.

Starejša je knjiga Janka Prunka o poti slovenskih krščanskih socialistov iz SLS v Osvobodilno fronto. Izšla je leta 1977⁷² in to se ji tudi pozna, ker je takrat pač še bilo primerno grajati katoliško delavsko organizacijo, osredotočeno v še od Kreka ustanovljeni Jugoslovanski strokovni zvezi, če v tem ali onem delavskem boju ni zavzela »razrednega« stališča »naprednega« delavskega gibanja. Primerno je seveda bilo tudi pozitivno ovrednotiti približevanje krščanskih socialistov komunistom in vključevanje v ljudsko fronto, ne da bi se istočasno tudi opozorilo na dejstvo, da so bili ti krščanski socialisti – vsaj precejšen del njih – izraziti zagovorniki pluralistične demokracije, torej odprte družbe, in odločni nasprotniki vseh totalitarnih sistemov, kot so to bili komunistični in tudi katoliško-avtoritativni (integralistični) v tedanji Evropi. Kljub temu ima Prunkovo delo svojo vrednost, prvič, ker predstavlja prvo sistematično in vrh tega dobro dokumentirano obdelavo slovenskega krščansko-socialističnega gibanja, in drugič, ker vsebuje tudi poskus postavitve tega gibanja v širši evropski kontekst.⁷³

kretno nanašata na SLS: Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927, v: PNZ XXXV (1995), str. 35–48; Prizadevanje Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenijo ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922, v: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič – Dušan Nečak – Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, 1999 (Historia 4), str. 51–64.

⁷¹ Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije za udejanjenje parlamentarizma*, Ljubljana, 2000.

⁷² Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Ljubljana, 1977. Prim. od istega avtorja še: Der Dialog zwischen den Kommunisten und den Christlichen Sozialisten in Slowenien zwischen den zwei Weltkriegen, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1979*, Eisenstadt, 1981, str. 271–278; Die slowenischen christlichen Sozialisten im alten Jugoslawien, v: *Österreichische Osthefte* 24 (1982), str. 155–190. – Šele leta 1987 je bilo posthumno izdano pričevanje Andreja Gosarja, ki je eno najbolj celostnih slik o krščanskem socialnem gibanju med obema svetovnima vojnama: Andrej Gosar, Glas vpjiočega v puščavi: Dvajset let ideoloških trenj in težav v slovenskem krščanskem socialnem gibanju, v: *Revija* 2000 1987, št. 37/38/39, str. 85–133. Spis je nastal večinoma že leta 1940, preostali del pa po vojni v petdesetih letih.

⁷³ Prim. tudi Prunkov članek Die christlichen Sozialisten in West- und Mitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen, v: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, 18. Linzer Konferenz 1982, Wien, 1985* (Geschichte der Arbeiterbewegung, ITH-Tagungsberichte 18), str. 105–133.

Trideseta leta

Celovitejšega prikaza zgodovine SLS v tridesetih letih (razpuščene SLS, potem dela Jugoslovanske radikalne zajednice in končno spet SLS pod izvirnim imenom) še nimamo. Gotovo je največ k osvetlitvi razvoja katoliškega tabora v tem obdobju prispevala Anka Vidovič-Miklavčič, predvsem kar se tiče katoliških mladinskih organizacij in idejnopoličnega razvoja katoliške stranke. Kot plod dolgoletnega dela je Vidovič-Miklavčičeva leta 1994 objavila predelano doktorsko disertacijo pod naslovom *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*,⁷⁴ ki pomeni v bistvu prvi podrobnejši pregled slovenske politike v tridesetih letih 20. stoletja, saj avtorica ne obravnava le mladinskih gibanj (delovanje katoliških in liberalnih mladinskih političnih organizacij, kmečko stanovskih, kulturno-prosvetnih in telesnovzgojnih društev, posebnih dijaški združenj,⁷⁵ organizacij delavske mladine ter gibanj okoli mladinskih listov), ampak tudi vrsto osrednjih vprašanj tedanjega političnega dogajanja. Nekateri dejavniki so v knjigi sploh prvič sistematično in kritično predstavljeni, npr. vloga Katoliške akcije na Slovenskem, ki je proti koncu tridesetih let dobivala vedno večji pomen.⁷⁶ Med temeljne prispevke k družbeni politiki – predvsem kmečko stanovski politiki – in ideologiji katoliškega tabora na Slovenskem v tridesetih letih spadajo tudi članki Vidovič-Miklavčičeve o katoliškem kmečko stanovskem gibanju 1935–1941,⁷⁷ o oživljanju Krekovega socialnega programa v okviru tega gibanja⁷⁸ in o odnosu Antona Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze.⁷⁹ Še posebej je treba omeniti njeno razpravo o ideološkopolitičnem značaju

⁷⁴ Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled, razvoj in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*, Ljubljana, 1994 (Krt 89). Prim. od iste avtorice še: *Mladina Jugoslovanske radikalne zajednice (MJRZ) v Dravski banovini*, v: PNZ XXXII (1992), str. 15–33; *Ustanovitev in razvoj Mladinske kmečke zveze (MKZ) v okrajih Dravske banovine*, v: *Kronika* 41 (1993), št. 1, str. 5–14.

⁷⁵ Za katoliško študentsko gibanje med obema svetovnima vojnama je dosti gradiva tudi v sicer ideološko precej pobarvanem delu: Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*, Ljubljana, 1972.

⁷⁶ Prim. oceno: Olga Janša-Zorn v spisu Anka Vidovič-Miklavčič – jubilatka, v: PNZ XXXVI (1996), str. 259–262.

⁷⁷ Anka Vidovič-Miklavčič, *Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935–1941*, v: *Borec* 42 (1990), str. 70–143.

⁷⁸ Anka Vidovič-Miklavčič, *Oživljanje Krekovega »Kmečko-socialnega programa« v okviru kmečko-stanovskega gibanja Zveze absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ)*, v: *Revija* 2000 1990, št. 52/53, str. 165–179.

⁷⁹ Anka Vidovič-Miklavčič, *Odnos dr. Antona Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze (SDZ)*, v: PNZ XXXIII (1993), str. 61–75.

SLS v drugi polovici tridesetih let⁸⁰, kljub temu da analiza avtoritarnih in totalitarnih tendenc v katoliškem taboru še ni zadovoljljiva in jo bo treba še dodelati. K razčlenitvi idejnopolitične podobe SLS prispevata tudi razpravi Egon Pelikana in Jožka Pirca, prva o katoliških vizijah družbene prenove v tridesetih letih⁸¹ in druga o cerkvenih in duhovnih tokovih v tem času na Slovenskem.⁸² Vsa ta dela še ne dajejo dokončne slike, obenem pa kažejo, kako važne bi bile že zahtevane primerjalne študije, ki upoštevajo evropski kontekst. Z njimi sta začela ravno omejnena avtorja.

Poleg člankov, v katerih zavzema prikaz nacionalnopolitične linije SLS v tridesetih letih pomembno mesto,⁸³ je končno treba še opozoriti na temeljito študijo Bojana Godeše o odnosu SLS do vprašanje državnopravnega položaja Slovenije pred drugo svetovno vojno in po njenem začetku na slovenskih tleh.⁸⁴ V njej avtor predstavlja prizadevanje SLS za rešitev slovenskega vprašanja v primeru napada sil osi na Jugoslavijo in pride do zaključka, da so v SLS bolj kot na slovensko državo pod nemškim okriljem računali na skupno slovensko-hrvaško državo, sicer pa dolgoročno mislili na obnovo jugoslovanske države.

Regionalni pristopi

O primorskih slovenskih krščanskih socialcih v Italiji – v začetku dvajsetih let so sami sebe pogosto imenovali krščanski socialisti –, ki so dejansko bili nadaljevanje predvojne SLS⁸⁵ in vezani na Antona Korošca v Sloveniji, je najprej pisala Milica Kacin Wohinz v okviru

⁸⁰ Anka Vidovič-Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, v: PNZ XLI (2001), str. 43–58.

⁸¹ Egon Pelikan, Vizije »družbene prenove« v katoliškem taboru v tridesetih letih v Sloveniji, v: *Slovenska trideseta leta: Simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec – Joža Mahnič, Ljubljana, 1997, str. 58–68.

⁸² Jožko Pirc, Cerkevni in duhovni tokovi. Slovenski katoličani v labirintu preroštva in okostenelosti, utopičnosti in svetništva, v: *Slovenska trideseta leta*, str. 118–138.

⁸³ Prim. npr. Janko Prunk, Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanje zanjo v Kraljevini Jugoslaviji, v: *Slovinci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer – Ferdo Gestrin – Janko Pleterški – Sergij Vilfan, Ljubljana, 1995 (SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 17), str. 135–142 – glede pogledov SLS na vprašanje avtonomije Slovenije kaže članek v primerjavi z avtorjevim Slovenskim narodnim vzponom nekaj revidiranih ocen; Jurij Perovšek, Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih, v: *Slovenska trideseta leta*, str. 18–32.

⁸⁴ Bojan Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, v: PNZ XLI (2001), str. 77–104.

⁸⁵ O leta 1907 ustanovljeni Slovenski ljudski stranki za Goriško prim. Branko Marušič, Slovensko katoliško gibanje na Goriškem do leta 1918, v: *Koledar GMD 1995*, Gorica, 1994, str. 52–59; isti, Slovensko katoliško politično gibanje na Goriškem, v: *I cattolici isontini nel XX secolo*, Gorizia, 1981, str. 91–89.

njenih knjig o primorskih Slovencih pod italijansko zasedbo,⁸⁶ posvetila pa jim je tudi posebno razpravo.⁸⁷ Omenjeni so bili tudi že zadevni biografski pristopi. Nedavno pa je izšlo izvirno delo o primorskih krščanskih socialcih izpod peresa že znanega raziskovalca katoliškega tabora Egon Pelikana, osredotočeno na tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom.⁸⁸ V knjigi, ki v veliki meri sloni na zapaščini Engelberta Besednjaka, ni obdelana samo vloga tega sposobnega politika SLS pred odhodom prek rapalske meje v Italijo leta 1920 in po njem, pač pa tudi razvoj političnega katolicizma na Slovenskem med vojnama na obeh straneh meje, razvoj, ki je bil v marsičem različen in je šel na Primorskem idejno in politično v primerjavi z osrednjo Slovenijo v bolj demokratično smer. Pelikanova primerjava tako omogoča razčiščenje nekaterih bistvenih vprašanj slovenskega političnega katolicizma v tridesetih letih in med drugo svetovno vojno na celotnem slovenskem etničnem prostoru. Z ozadjem evropskega razvoja predvsem osvetli problematiko katoliške idejnopolitične »sredine«, ki se je opredelila za pluralistični parlamentarni sistem, zasebno lastnino, tržno ekonomijo in avtonomijo posameznika. Bila je sicer šibka in stisnjena med katoliško desnico in katoliško levico, vendar prisotna. Iz povedanega je razvidno, da Pelikanova knjiga v bistvu presega regionalni pristop.

Glede Koroške sta že bili navedeni biografiji o Janku Brejcu in Francu Grafenauerju. Za slovensko stranko na Koroškem – izhajala je iz leta 1890 ustanovljenega Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem in se priključila 1909 Vseslovenski ljudski stranki – ni celovitega prikaza, je pa obdelana v okviru študij, ki prikazujejo splošni (politični) razvoj koroških Slovencev v tem obdobju, predvsem v delih Janka Pleterskega in Auguština Malleja.⁸⁹

⁸⁶ Milica Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Maribor, 1972; *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928 I–II*, Koper, 1977; *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*, Koper, 1990. Prim. tudi: Milica Kacin Wohinz – Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana, 2000.

⁸⁷ Milica Kacin-Wohinz, *Primorski krščanski socialci med vojnama*, v: ZČ 47 (1993), str. 107–115.

⁸⁸ Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*, Ljubljana, 2002. Starejša dela k tej tematiki: Rudolf Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, Gorica, 1969; Ivo Juvančič, *Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom*, v: *Znamenja* (Celje) 1976, št. 5, str. 408–426; št. 6, str. 520–543.

⁸⁹ Prim. Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem: Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848–1914*, Ljubljana, 1965 (Razprave in eseji 7); nemška izdaja: *Slovenisch oder deutsch?: Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914)*, predelava in uvod Valentin Sima,

Razvoj po razpadu habsburške monarhije v pričujočem pregledu ni več upoštevan. Leta 1921 je namreč odbor nekdanjega društva sklenil organizacijsko ločitev od SLS v Ljubljani, spremenil ime društva v Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem – izpustil je torej oznako »katoliško« – in tako ustvaril enotno politično organizacijo za slovensko manjšino, ki je nastopala na volitvah pod imenom Koroška slovenska stranka, v kateri pa so katoliški politiki (duhovniki) v glavnem še nadalje obdržali vodilno vlogo.⁹⁰

* * *

Namen takega orisa zgodovinisja o Slovenski ljudski stranki je prikazati to, kar je že obdelano, in opozoriti na to, kar je še treba obdelati. (Slovenske) zgodovinarje vsekakor še čaka dosti dela, preden bo ustvarjena celotna slika zgodovine SLS v obdobju, ki je bilo zanj dokaj uspešno – z jasnimi znaki idejne in politične krize –, dokler v zelo kratkem času druge svetovne vojne ni prišlo do popolne katastrofe.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Historiographie über die Slowenische Volkspartei: Von den Anfängen im Jahre 1890 bis zum Ende des Königreichs Jugoslawien im Jahre 1941

Zunächst wird festgestellt, daß es eine umfassende Gesamtdarstellung der Geschichte der Partei des slowenischen politischen Katholizismus (hervorgegangen aus dem 1890 gegründeten Katholischen politischen Verein, ab etwa 1892 Katholische Nationalpartei, 1905 Slowenische Volkspartei [SVP], ab 1909 Allslowenische Volkspartei, im Königreich SHS wieder Slowenische

Klagenfurt/Celovec, 1996; isti, Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882–1920), v: ZČ 10–11 (1956–1957), str. 183–216; isti, Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno, v: *Koroški plebiscit: Razprave in članki*, ur. Janko Pleterški – Lojze Ude – Tone Zorn, Ljubljana, 1970, str. 37–71; isti, Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno, v: *Koroški plebiscit*, str. 73–130; Avguštin Malle, Slovenska politika na Koroškem 1883–1904, v: ZČ 31 (1977), str. 23–33; isti, Iz politične zgodovine koroških Slovencev 1905–1914, v: ZČ 33 (1979), str. 229–246. Prim. še: Helmut Rumpler, Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten: Die Bedeutung des Klagenfurter Priesterseminars für die Ausbildung des katholischen Klerus (1848–1920), v: *Südostdeutsches Archiv* 30–31 (1987–1988), str. 40–77.

⁹⁰ Prim. n.pr. Simon Trießnig, *Der Kärntner slowenische Klerus und die nationale Frage 1920–1932*, Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien, 2000 (Studia Carinthiaca XVII).

Volkspartei, mit Einführung der Königsdiktatur 1929 formal aufgelöst und ab 1935 slowenischer Teil der gesamtstaatlichen Partei Jugoslawische radikale Vereinigung, bevor sie 1941 wieder zu ihrem alten Namen SVP zurückkehrte) noch nicht gibt und daß die Aufarbeitung der Parteiengeschichte überhaupt einen Schwachpunkt der slowenischen Historiographie darstellt, einer Historiographie, die nach dem Zweiten Weltkrieg für viereinhalb Jahrzehnte in einen zweifachen ideologisch-politischen Rahmen – einen kommunistischen und einen jugoslawistischen – eingespannt war. Einleitend wird dann auf ein paar spezifische, die SVP betreffende Problemstellungen hingewiesen. So gibt es, weil die SVP durch ein halbes Jahrhundert die dominante Kraft des slowenischen politischen Lebens war, für diese Epoche kaum eine Publikation, in der die Geschichte dieser Partei nicht mitberücksichtigt oder zumindest berührt wird. Außerdem haben für deren Entwicklung alle jene Arbeiten eine besondere Bedeutung, die breiter die sogenannte »katholische Bewegung« zum Inhalt haben, war doch die SVP der organisierte politische Ausdruck des slowenischen Katholizismus. Hingewiesen wird dabei auf eine Vielzahl von Abhandlungen zu den ideologisch-politischen Grundlagen des slowenischen katholischen Lagers. Nicht selten stehen diese Arbeiten in Verbindung mit der Darstellung führenden Ideologen wie Anton Mahnič, Janez Ev. Krek, Aleš Ušeničnik und Andrej Gosar. Der biographische Aspekt, sonst eine Schwachstelle der slowenischen Historiographie, für den katholischen Bereich aber gut abgedeckt, wird noch gesondert hervorgehoben. Aufmerksam gemacht wird aber auch auf die Tatsache, daß die Mehrzahl der Arbeiten, die sich mit der SVP beschäftigen, den politischen, vor allem den nationalpolitischen Konzeptionen und Aktivitäten dieser Partei gewidmet sind, während deren nicht weniger bedeutende Tätigkeit auf wirtschaftlichem, sozialem und kulturellem Gebiet vernachlässigt wurde. Hingewiesen wird schließlich auf die Quellenproblematik und als Desideratum wird konstatiert, daß ein Vergleich der SVP mit anderen katholischen Parteien in Europa bisher kaum in Ansätzen vorhanden ist.

Im Hauptteil wird dann die bisherige Aufarbeitung der Geschichte der SVP – zeitlich in zwei Abschnitte gegliedert – dargestellt. Zuerst werden die Arbeiten über die Entwicklung der SVP von den Anfängen bis zum Zerfall der Habsburgermonarchie und anschließend jene über die Zeit zwischen den beiden Weltkriegen besprochen, wobei auch regionale Aspekte Berücksichtigung finden. Ausgehend vom 1928 publizierten Werk Fran Erjavec' über die katholische Bewegung auf slowenischem Gebiet, das auch heute noch eine wesentliche Grundlage für die Geschichte der SVP bis 1918 bildet und einen Nachdruck verdienen würde, wird die erst Ende der sechziger Jahre einsetzende wissenschaftliche Beschäftigung mit der SVP vorgestellt. Es handelt sich dabei um einschlägige Studien (Aufsätze und Monographien) der älteren und mittleren slowenischen Historikergeneration – vor allem von Janko Pleterski, Janko Prunk, Anka Vidovič-Miklavčič und Miroslav Stiplovšek –, ebenso wie um solche der jüngeren – insbesondere von Andrej Rahten und Egon Pelikan. Nicht vergessen durften dabei die Arbeiten des Montenegriner Momčilo Zečević werden, der übrigens als erster ein Buch zur Geschichte der SVP veröffentlichte, das auch im Titel den Namen der Partei trägt.

Zgodovinpisje o Slovenski ljudski stranki

Aufgabe des vorliegenden Überblicks war es, aufzuzeigen, welche Aspekte und Sektoren der Geschichte der SVP bereits erforscht sind, welche hingegen nicht, oder noch nicht in zufriedenstellendem Maße. Auf die (slowenische) Geschichtsschreibung wartet jedenfalls noch genügend Arbeit, bevor es möglich sein wird, ein differenziertes und umfassendes Bild der Partei des slowenischen politischen Katholizismus zu erstellen.

Slovenska ljudska stranka v parlamentarnem življenju avstro-ogrske in jugoslovanske monarhije

ANDREJ RAHTEN

Najmočnejša stranka naša, »Slovenska ljudska stranka«, je bila dvoje desetletij za ves zunanji svet glasnica slovenskega naroda; kar je ta stranka mislila, hotela in zahtevala, to je mislil, hotel in zahteval slovenski narod – tako se jim je zdelo namreč na tako imenovanih merodajnih mestih.

S temi besedami je Ivan Cankar ovrednotil vlogo in pomen Slovenske ljudske stranke (SLS) v slovenskem političnem življenju pred prvo svetovno vojno.¹ Po razpadu habsburške monarhije in vstopu v jugoslovanski državni okvir je sicer stranka zašla v krizo, ki pa jo je uspešno prebrodila in že v začetku dvajsetih let 20. stoletja v slovenskem političnem prostoru ponovno vzpostavila prevlado. V tem prispevku bo predstavljeno delovanje poslancev SLS v parlamentarnem življenju avstro-ogrske in jugoslovanske monarhije.²

Stranka slovenskega političnega katolicizma je bila v avstrijskem državnem zboru zastopana od devetdesetih let 19. stoletja naprej. Delovati je začela leta 1892, ko je bil v osrednji slovenski deželi Kranjski organiziran prvi slovenski katoliški shod. Takrat se je ta stranka sicer večinoma imenovala še konservativna, pri čemer pa je zanimivo, da formalno sploh nikoli ni bila ustanovljena.³

Pravim formalno, kajti marca 1892 sta se v deželnem zboru razpadu enotnega Narodnega kluba dejansko izoblikovali dve sloven-

¹ Ivan Cankar, *Očiščenje in pomlajenje*, ur. Dušan Moravec, Ljubljana, 1976, str. 124.

² Kratak pregled sestave slovenskih zastopstev v dunajskem in beograjskem parlamentu je napisal že Vasilij Melik, Slovenski poslanci na Dunaju in v Beogradu, v: *Mikužev zbornik* Ljubljana, 1999, (Historia 4), ur. Zdenko Čepič – Dušan Nečak – Miroslav Stiplovshek, str. 17–20.

³ Kljub temu se po tradiciji kot ustanovno leto šteje večinoma leto 1892. O tem priča npr. tudi deklaracija SLS, ki jo je leta 1982 v Buenos Airesu ob 90. obletnici objavilo načelstvo SLS. Tako je v prikazu zgodovine slovenskega katoliškega gibanja *Po smernicah slovenskih narodnih tradicij* menil tudi France Kremžar. Zahvaljujem se zadnjemu načelniku historične SLS, dr. Marku Kremžarju, ki mi je prijazno posredoval omenjeni rokopis svojega očeta.

ski stranki.⁴ Pod vodstvom kanonika Karla Kluna je bil ustanovljen Katoliški klub, ki so ga sestavljali člani Katoliškega političnega društva v Ljubljani, ustanovljenega 26. januarja 1890. Privrženci njim nasprotnega liberalnega Slovenskega društva pa so na temelju statuta starega slogaškega kluba oblikovali novi Narodni klub.⁵ Sredi devetdesetih let 19. stoletja se je za konservativno stranko uveljavil naziv Katoliška narodna stranka (KNS). Odbor ljubljanskega Katoliškega političnega vodstva je neformalno tvoril tudi vodstvo KNS.⁶

Elito stranke so predstavljali duhovniki, ki so bili večinoma kmečkega porekla. To je pomenilo dvoje. Prvič, da so bili voditelji in ideologi KNS že zaradi svojega izvora posebno občutljivi ravno za socialne probleme kmečkega stanu.⁷ In drugič, katoliški misleci so prišli do spoznanja, da se je treba v boju proti glavnim ideološkim sovražnikom – liberalcem in socialdemokratom – nasloniti na široke ljudske sloje.⁸

Med laiki, ki so se povzpeli v vrh KNS, sta najpomembnejši funkciji zasedala kmetijski izvedenec Fran pl. Povše in odvetnik dr. Ivan Šusteršič. Po nenadni Klunovi smrti 1896 sta prevzela vodstvo poslancev KNS v državnem zboru. Povše je bil politik povprečnih sposobnosti in previdnega značaja. V stranki so ga sicer naslavljali kot »vodjo«,⁹ vendar se je kmalu znašel povsem v senci ambicioznega Šusteršiča, ki se je izkazal kot odličen organizator in »naravnost mojster v parlamentarni taktiki«.¹⁰

V primerjavi s Klunom, ki je vse do smrti ostal zvest tradiciji katoliškega konservativizma, je bila v tem času večina duhovnikov v stranki že pod močnim vplivom krščanskosocialnega nauka. Pri svojem političnem delovanju so se krščanskosocialno usmerjeni duhovniki v KNS, med katerimi je izstopal dr. Janez Evangelist Krek, zgledovali po nemških krščanskih socialcih.

Kot rešitev za socialne probleme, ki jih je prinašal s sabo liberalni kapitalizem, so katoliški ideologi propagirali koncept krščanskega

⁴ *Slovenski narod*, 14. 3. 1892.

⁵ *Slovenec*, 2. 9. 1892; Ivan Hribar, *Moji spomini I–II*, ur. Vasilij Melik, Ljubljana, 1983–1984, tu I, str. 146–147. Krajše obdobje je obstajal še tričlanski klub z nenavadnim imenom »Triglav«, ki ga je vodil Fran Šuklje.

⁶ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, 1929, str. 101–102.

⁷ Zvonko Bergant, *Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890–1918)*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino* 39 (1999), str. 51–64, tu 52.

⁸ Janko Pleterski, *Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? Konceptje katoliške ljudske demokracije 1890–1918*, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941: Simpozij 1992*, Ljubljana, 1993, str. 21–33, tu 25.

⁹ *Slovenec*, 22. 4. 1897.

¹⁰ Fran Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, Ljubljana, 1933, str. 247–249.

družbenega reda. Ena njegovih glavnih značilnosti naj bi bila solidar-
nost: med posamezniki, med stanovi, med narodi. Kot je poudarjal dr.
Aleš Ušeničnik, za Antonom Mahničem glavni ideolog slovenskega
katoliškega gibanja, naj posameznik ne bi bil odgovoren samo sebi,
ampak tudi družbi. Tako pri posameznikih kakor v družbi bi morali
vladati načeli pravičnosti in ljubezni, temelječi na krščanski etiki.¹¹
Če bi se slovenski politiki ravnali po krščanskih načelih pravičnosti in
solidarnosti, bi lahko z moralnega stališča takšno ravnanje zahtevali
tudi od nemških ali italijanskih sodržavljancev.¹²

Da bi KNS pridobila za svoje cilje v deželi prevladujoče kmečko
prebivalstvo, je sprožila velikopotezno akcijo organiziranja kmetij-
skih društev, posojilnic in zadrug. Leta 1893 je Šusteršič ustanovil
Vzajemno podporno društvo, dve leti pozneje pa Ljudsko posojilnico.
Istočasno sta bili pod pokroviteljstvom KNS ustanovljeni tudi Zveza
kranjskih posojilnic in Gospodarsko društvo, ki sta se 1899 združili
v Gospodarsko zvezo v Ljubljani.¹³ Največ zaslug pri širitvi zadrugne
mreže je imel Krek. Leta 1903 je bila ustanovljena Zadružna zveza,
ki so jo poimenovali »mati jugoslovanskega zadružništva«, saj se je
do leta 1907 vanjo vključilo kar 433 zadrug od Koroške pa vse do
Dalmacije.¹⁴

Privrženci KNS so veliko pozornost posvečali tudi vprašanju
ureditve socialnih problemov številčno naraščajočega delavskega slo-
ja. Znana je Krekova izjava na prvem slovenskem katoliškem shodu
leta 1892: »Predstavljati si moramo, da ne delimo delavcem milosti,
ampak pravico.«¹⁵ Zaradi intenzivnega delovanja krščanskih socialcev
med delavstvom je tudi leta 1896 ustanovljena Jugoslovanska socialno
demokratska stranka ostala brez pomembnega dela delavske volilne
baze.¹⁶ Po drugi strani pa je zaradi uspešne mobilizacije ljudstva, ki jo
je izvedla KNS z odločnim zavzemanjem za splošno in enako volilno
pravico, liberalna stranka ostala omejena le na mesta, medtem ko je
bilo podeželje vseskozi trdnjava katoliških narodnjakov.

KNS se je 27. novembra 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko
stranko. V drugih slovenskih deželah je »ločitev duhov« potekala po-
časneje kot na Kranjskem. Najprej so se nasprotja med liberalnimi
in konservativnimi elementi v narodni slogaški organizaciji razvila

¹¹ Aleš Ušeničnik, *Sociologija*, Ljubljana, 1910, str. 459.

¹² *Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov[enskem] katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani*, ur. Ivan Janežič, Ljubljana, 1893, str. 267–269.

¹³ Franc Kržan, Dr. Ivan Šusteršič, v: *Pogledi* 30–31 (1999), str. 2–6, tu 2–3.

¹⁴ Ušeničnik, *Sociologija*, str. 509.

¹⁵ *Poročilo*, str. 100.

¹⁶ Walter Lukan, Janez Ev. Krek – biografski in bibliografski pregled, v: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje, 1992 (Simpoziji v Rimu 9), str. 7–17, tu 12.

na Goriškem, vendar je bila Slovenska ljudska stranka za Goriško pod vodstvom dr. Antona Gregorčiča ustanovljena šele 25. novembra 1907.¹⁷ Na Štajerskem so katoliški narodnjaki 21. januarja istega leta pod vodstvom poslancev dr. Antona Korošca in Ivana Roškarja ustanovili Slovensko kmečko zvezo.¹⁸ Na Koroškem je slovenska stranka zaradi agresivnosti nemškega nacionalizma ostala enotna, pri čemer jo je odvetnik dr. Janko Brejc po prihodu v »tužni Korotan« leta 1903 v marsičem preoblikoval po vzoru na KNS, iz katere je izšel. V Istri in na Tržaškem se je zaradi močnega italijanskega pritiska ohranila slogaška politična organizacija. Vendar pa je v času priprav na združitveni shod slovenskih katoliških strank, ki je bil sklican za 17. oktober 1909 v Ljubljani, krščanskosocialni krog Jakoba Ukmarja ustanovil Klub somišljenikov Slovenske ljudske stranke.¹⁹

Po tem uvodnem opisu geneze stranke slovenskega političnega katolicizma, ki je iz sorazmerno majhne kranjske konservativne stranke prerasla v močno vseslovensko politično organizacijo, si zdaj pogledjmo dejavnost njenih poslancev na Dunaju. Državnozborske volitve leta 1891 so bile na Kranjskem zadnje, na katerih je pod zastavo narodne »sloge« kandidate postavil centralni volilni odbor. Na naslednjih rednih volitvah leta 1897 so si nasproti že stali kandidati KNS in liberalne stranke. KNS je pobrala pet mandatov v kmečkih občinah in edini mandat splošne kurije, liberalci pa so osvojili tri mestne mandate.

Od leta 1896 je v poslanski zbornici avstrijskega državnega zbora sedelo skupaj 425 poslancev, po volilni reformi leta 1907 pa je njihovo število zraslo na 516. Narodnostna sestava parlamenta je bila zelo pisana: vanj so bili izvoljeni nemški, češki, poljski, rusinski, italijanski, hrvaški, romunski, srbski in seveda slovenski zastopniki. Do volilne reforme leta 1907 je bilo v državnem zboru 15 zastopnikov slovenskih strank, nato pa se je njihovo število povzpelo na 24. Delež slovenskih mandatov (4,6 odstotka) se je skoraj povsem ujema z deležem slovenskega prebivalstva v avstrijskem delu dvojne monarhije (4,7 odstotka).

Največ slovenskih poslancev je v parlament seveda pošiljala Kranjska, ki je bila kot osrednja slovenska dežela etnično homogena, najmanj pa so prišli Slovenci do besede na Koroškem, ki je bila občasno celo brez slovenskega državnozborskega poslanca. S pomembno izjemo Kranjske so Slovenci v deželnih zborih z veliko težavo uveljav-

¹⁷ Prim. Branko Marušič, Krščanski socialci na Primorskem v Krekovem času, v: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje, 1992 (Simpoziji v Rimu 9), str. 188–194.

¹⁸ Erjavec, *Zgodovina*, 279.

¹⁹ Tomaž Simčič, *Jakob Ukmar (1878–1971): Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Gorica, 1986, str. 75–76.

ljali narodne interese. V deželnih parlamentih so bili namreč soočeni z nemško ali italijansko večino. Dunajski parlament je bil za slovenske politike praktično edino prizorišče, kjer so lahko upali na ugodno rešitev vsaj dela narodnih zahtev. Seveda so tudi tukaj naleteli na nemško večino, ki ji je pogosto priskočilo na pomoč italijansko parlamentarno zastopstvo. Toda državni zbor je imel veliko prednost: Slovenci so si v njem lahko poiskali zaveznike iz vrst slovanskih strank, pa tudi del nemškega tabora je znal prisluhniti nekaterim njihovim zahtevam.

Po tradiciji so se slovenski parlamentarci povezovali s češkimi, poljskimi, rusinskimi in hrvaškimi poslanci, ki so skupaj z nemškimi konservativci v Taaffejevi dobi tvorili znameniti »železni obroč«. Na to tradicijo so se ob svojem prihodu v državni zbor v devetdesetih letih 19. stoletja navezali tudi poslanci KNS. Toda na prelomu stoletja je nemški konservativni katoliški tabor že razpadal. Slovenski krščanski socialci so upali, da bodo našli novega zaveznika v stranki dr. Karla Luegerja, a so se zmotili. Nemški krščanski socialci so jih v parlamentu pogosto puščali na cedilu in se odevali v nemške nacionalne barve.

Prav tako so poslanci KNS začeli spoznavati, da jim slepo in brezpogojno zaupanje v zavezništvo s Čehi in Poljaki ne prinaša pomembnejših rezultatov. Čehi so zagovarjali historično državno pravo, kar je bilo v velikem nasprotju s konceptom preureditve monarhije po etničnem načelu, ki so ga zagovarjali Slovenci. Razočaranje zanje so bili tudi »viteški« Poljaki, ki so imeli pred očmi predvsem širitev avtonomnih pristojnosti Galicije. Slovenski poslanci so se lahko tako najbolj zanesli na Rusine, ki so prav tako zagovarjali avtonomistični koncept na podlagi etničnega načela, in pa seveda Hrvate, s katerimi jih je družil občutek pripadnosti jugoslovanski skupnosti.

Tudi pri povezovanju s Hrvati je predstavljalo določen problem njihovo priseganje na historično državno pravo. Slovenski katoliški narodnjaki so se zelo trudili, da bi na podlagi znanega sklepa hrvaškega sabora iz leta 1712, ko so hrvaški stanovi sprejeli pragmatično sankcijo, zgodovinsko utemeljili pripadnost slovenskih dežel hrvaški kraljevini. Pri tem se je angažiral zlasti Krek, ki je z udeležbo na shodu pravašev na Trsatu leta 1898 tudi formalno priznal hrvaško historično pravo kot temelj združitve Slovencev in Hrvatov v bodočo državno-pravno tvorbo. Naveza slovenskih katoliških narodnjakov in hrvaških pravašev se je nato krepila, čeprav je hrvaška politika še sorazmerno dolgo simpatizirala z Narodno napredno stranko dr. Ivana Tavčarja. To se je jasno pokazalo ob pogajanjih za ustanovitev južnoslovanskega kluba 1901, ko so dalmatinski in istrski poslanci zavrnili načrt izolacije kranjskih liberalcev, ki ga je zasnoval načelnik KNS Šusteršič.

Vseeno je KNS postopno uspelo prevzeti pobudo v povezovanju

s Hrvati, ki je bila sprva v Tavčarjevih rokah. A ne samo to. Šusteršič je bil uspešen tudi v poudarjanju domnevnega pomanjkanja narodnega čuta liberalnih prvakov. Njihova šibka točka je bila namreč zveza z nemškimi ustavovernimi veleposestniki v kranjskem deželnem zboru. Poleg tega se je Tavčar v času zloglasne »afere žlindra« v želji, da bi politično likvidiral osovražene Šusteršiča, sam močno kompromitiral v očeh slovanskih poslancev, ko je v državnem zboru načelnika KNS napadal družno z militantnimi pangermani.

Glavni udarec pa je KNS oz. njena naslednica SLS zadala liberalnim nasprotnikom z vztrajnim zavzemanjem za uvedbo splošne in enake volilne pravice, ki jo je leta 1907 uzakonila državnozborna volilna reforma. Z bojem za volilno reformo si je Šusteršič v poslanski zbornici pridobil velik ugled. V pogajanjih za državnozbornske mandate so prišle do izraza njegove diplomatske sposobnosti. V naslednjih letih se je vpliv »nekronanega vojvode kranjskega« še okreplil. Klub poslancev SLS je slovel po svoji železni disciplini, Šusteršič pa je znal spretno krmariti med strankami in kovati velikopotezne parlamentarne kombinacije.

Slovenska politika je v habsburški monarhiji vzgojila samo dva moža, ki se lahko ponašata z nazivom državnika. Prvi je bil Šusteršič, drugi pa Korošec. Vendar si je slednji status državnika pridobil šele med prvo svetovno vojno in ob prehodu v jugoslovanski državni okvir. Pred vojno pa je bil Šusteršič edini Slovenec, ki je imel vstop v dunajske salone, kjer se je razpravljalo o »visoki politiki«. V dnevniku vplivnega nemškega liberalca Josepha Redlicha je kar nekaj zabeležk o večerjah, ki se jih je v družbi ministrov, aristokratov in uglednih politikov iz meščanskega miljeja udeleževal tudi Šusteršič.

Resnici na ljubo je treba reči, da so politični nasprotniki načelniku SLS včasih pripisovali večjo moč, kot jo je v resnici imel. Šusteršičev klub je bil namreč, če izzamemo Badenijevo in morda še Beckovo obdobje, ves čas v opoziciji do vlade ali pa je vodil t. i. politiko proste roke. Vendar pa je Šusteršič kljub temu, da ni bil član vladne večine, znal večkrat tudi opozicijo izjemno spretno obrniti sebi v prid. Tako se je celo zgodilo, da je leta 1909 maloštevilni Slovenski klub s komaj 17 poslanci kar nekaj mesecev držal v šahu vlado Richarda barona Bienerttha, za katerim so stali združeni nemški nacionalci, krščanski socialci in Poljaki. Opozicijska Slovanska enota, ki jo je vodil Šusteršič, je na vrhuncu boja štela kar 125 poslancev.

Zastopnik koroških Slovencev France Grafenauer, ki je sicer po izvolitvi v parlament prvake SLS zaradi njihovega domnevnega zanemarjanja interesov izvenkranjskih Slovencev ocenjeval zelo kritično, je v času boja proti Bienertthovi vladi takole ocenil delovanje Šusteršičevega kluba:

Slovenski klub šteje le 17 mož, pa vendar igra v državnem zboru prve gosli. To pa je mogoče, ker vlada v našem klubu disciplina. ... Dočim se vidijo v klopih marsikaterega drugega kluba velike luknje, je v klopih Slovenskega kluba vse »črno«. Domače opravke izvršujemo le takrat, kadar ni neobhodno potrebno biti na Dunaju in tudi tedaj samo z dovoljenjem klubovega načelnika. Ako se odstrani kdo brez njegovega dovoljenja, je kaznovan z denarno globo, in to kazni smo uvedli v prid obmejnim Slovencem. Slovenski klub je res discipliniran, pred katerim ima v državnem zboru večina rešpekt.²⁰

Siloviti parlamentarni boj proti Bienertovi vladi pa je bil samo del velikega trialističnega projekta, s katerim so se zelo zavzeto ukvarjali poslanci SLS. Njihov cilj je bilo zrušenje dualistične državne ureditve in reforma monarhije na trialistični osnovi. To bi pomenilo, da bi se morale vse slovenske in hrvaške dežele skupaj z Bosno in Hercegovino združiti v eno državnopravno telo. Za trializem so se zavzemali tudi hrvaški pravaši in velikoavstrijski krog okoli prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Njegov cilj je bil zlom madžarske politične preponderance v državi in oslabitev velikosrbske ideje, ki je resno ogrožala prodiranje monarhije na Balkan in sploh njen obstoj.

Da bi pridobili za svoje trialistične načrte podporo prestolonaslednikovega kroga, so privrženci Vseslovenske ljudske stranke (VLS) poudarjali, da so Slovenci »alpski Hrvati« in kot taki del hrvaške politične nacije. Seveda Šusteršič in njegovi somišljeniki niso bili tako naivni, da ne bi vedeli, da ima dogma o enem »hrvaško-slovenskem narodu«, ki so jo vztrajno gojili in pompozno razglašali na raznih shodih, tudi slabe strani. Toda v takratnih političnih razmerah, ko se je nemški nacionalizem nezadržno krepil, je pač prevladala ocena, da je za maloštevilni narod germanizacija večje zlo kot kroatizacija. Pri tem pa so le redki pomislili na to, da bi oklep hrvaškega državnega prava, ki so si ga Slovenci poskušali nadeti, da bi se zaščitili pred udarci »tevtonskih« mečev, lahko postal pretesen in bi se v njem mor-dačasoma celo zadušili.

Leta pred prvo svetovno vojno lahko označimo kot zlato dobo slovensko-hrvaškega sodelovanja. Krek je na Sv. Joštu prirejal socialne tečaje, ki so jih obiskovali hrvaški dijaki in študenti. Slovenski krščanski socialci so bili dejavno udeleženi pri ustanavljanju zadrug in posojilnic v hrvaškem delu Istre in v Dalmaciji. V krogu vrhbosanskega nadškofa, dr. Josipa Stadlerja, kjer so delovali tudi nekateri vplivni slovenski duhovniki, pa so se pojavili tudi velikopotezni načrti o tem,

²⁰ Pismo Franceta Grafenauerja Janku Brejcu 20. 12. 1909, NUK, Zapuščina Frana Erjavca.

da bi Slovenci množično kolonizirali dele Bosne in Hercegovine ter s tem okrepili katoliški element v boju proti agresivnemu srbskemu nacionalizmu.²¹

Pod trialistično zastavo je Šusteršiču in Kreku uspelo pritegniti v skupni državnozbornski klub tudi istrske in dalmatinske poslance. VLS je na zadnjih volitvah v stari Avstriji pobrala kar 87 odstotkov slovenskih državnozbornskih mandatov, v parlamentu pa se je nato povezala še z istrskimi in dalmatinskimi pravaši. Leta 1911 ustanovljeni Hrvaško-slovenski klub, ki je štel 27 članov, je bil daleč najpomembnejši južnoslovanski politični dejavnik v avstrijskem delu monarhije. S povezavo med VLS in hrvaškimi pravaši na ljubljanskem shodu 20. oktobra 1912 pa je bila vsaj na simbolni ravni prebita tudi dualistična meja, ki je do tedaj ločevala jugoslovansko skupnost.

Toda nemški nacionalci se niso nameravali odpovedati svojemu mostu do Trsta, ki je šel prek slovenskega ozemlja. Med nemškimi predlagatelji državnopravne reforme so zato prevladovali koncepti, ki so izključevali Slovence iz bodoče trialistične južnoslovanske državne tvorbe. Tudi ostareli cesar Franc Jožef je trmasto vztrajal pri dualističnem kompromisu z madžarsko politično elito. Ustanovitev Hrvaško-slovenske stranke prava je tako pozdravil samo prestolonaslednik Franc Ferdinand. Njegova smrt 28. junija 1914, ko je padel pod streli velikosrbskih nacionalistov, je zato slovenske katoliške narodnjake močno prizadela. Nato je spregovorilo orožje.

V času priprav na ponovno odprtje dunajskega parlamenta je bila kljub nasprotovanju avstro-ogrskih vladnih krogov formulirana znamenita »majniška deklaracija«, ki jo je 30. maja 1917 prebral Korošec kot načelnik novoustanovljenega Jugoslovanskega kluba. Deklaracija je sicer vsebovala zahtevo, da je treba združiti vse južnoslovanske dežele monarhije v samostojno državno telo pod habsburškim žezlom, vendar je med člani VLS takrat že prihajalo do razlik v pojmovanju jugoslovanskega vprašanja.²²

Antagonizem med Šusteršičem in Krekom, ki je deloval v navezi s Korošcem, zdaj ni bil več samo plod osebnih zamer dveh starih tekmecev. Šusteršič je zagovarjal ustanovitev hrvaško-slovenske državne enote po stari trialistični formuli, vsaj za čas od januarja 1918 naprej pa je izpričano tudi, da se je zavzemal za oblikovanje »Ilirije«, ki bi

²¹ Zoran Grijak, *Politična djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001, str. 505–507.

²² Podrobno o tem: Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*, Ljubljana, 1971; Walter Lukan, *Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino* 31 (1991), str. 27–33; isti, *Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje*, str. 47–52; Igor Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šusteršič*, v: *Zgodovinski časopis* 50 (1996), str. 369–382.

obsegala vse slovenske in hrvaške dežele znotraj Cislitvanije.²³ Zahteval je brezpogojno zvestobo habsburški dinastiji in se je bil pripravljeno pogovarjati samo o rešitvah, ki ne bi presegle okvira monarhije.

Krek in Korošec sta razmišljala drugače. Tudi onadva sta sicer še vedno želela Jugoslavijo znotraj monarhije. Vendar se je konec poletja 1917 pri njiju že ustalilo prepričanje, da ne bo prišlo do preureditve Avstro-Ogrske in da bo razpadla.²⁴ Bolj kot se je približevala zmaga antantnih sil in je kazalo, da bo prišlo do ustanovitve jugoslovanske države na ruševinah habsburške monarhije, odločnejše so bile njune zahteve v povezavi z jugoslovanskim vprašanjem. Šusteršič se je bil pripravljeno zadovoljiti tudi z Zedinjeno Slovenijo znotraj obstoječega dualističnega sistema, Krek in Korošec pa sta zahtevala brezpogojno izpolnitev zahtev iz majniške deklaracije, kar pa ni bilo izvedljivo ob ohranitvi dualistične državne ureditve.

Nemške in madžarske stranke so trmasto vztrajale pri preživetju dualizmu, zato se je mladi cesar Karel, ki je konec leta 1916 nasledil Franca Jožefa, znašel pred težko dilemo. Če bi začel reševati jugoslovansko vprašanje po Krekovem in Koroščevem receptu, bi si nakopal silovit odpor nemškonacionalne in madžarske politične elite. Čeprav se je dobro zavedal, da je jugoslovansko vprašanje življenjsko vprašanje monarhije, je mladi cesar odlašal z njegovo rešitvijo. Medtem se je država nezadržno bližala svojemu propadu, Italija in Srbija pa sta čakali, da si prigrabita vsaka svoj kos vojnega plena. Tako so bili celo prvaki VLS, ki so bili v preteklosti zgled avstrodinastičnega patriotizma, prisiljeni začeti iskati rešitve zunaj državnega okvira.

Jeseni 1918 se je proces razpadanja habsburške monarhije prevsil v sklepno fazo. Iz dnevnika knezoškofa Jegliča je razvidno, da je Korošec še sredi septembra 1918 zatrjeval cesarju Karlu, »da smo Slovenci še vedno vneti zanj in za dinastijo že iz načelnih razlogov, ker je katoliška«.²⁵ Toda znameniti cesarski manifest z dne 16. oktobra, ki je predvideval preureditev Cislitvanije v »zvezno državo«,²⁶ je zagrebški Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov zavrnil.²⁷

Vključitev kratkotrajne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918 je Slovence oddaljila od srednjevropskega kulturnega kroga in jih predstavila v okolje, ki ga slovenski voditelji pred prevratom sploh niso poznali in

²³ Več o tem: Andrej Rahten, *Zadnji slovenski avstrijakant: Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča*, v: *Zgodovinski časopis* 53 (1999), str. 195–208.

²⁴ Prim. Walter Lukan, *Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje*, str. 50.

²⁵ Anton Bonaventura Jeglič, *Dnevnik*, 25. 9. 1918, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

²⁶ Podrobno o tem: Helmut Rumpler, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918: Letzter Versuch zur Rettung der Habsburgermonarchie*, München, 1966.

²⁷ *Grada o stvaranju jugoslovanske države (1. 1. – 20. 12. 1918)* I–II, ur. Dragoslav Janković – Bogdan Krizman, Beograd, 1964, tu II, str. 373–374.

jim je bil tuj. A druge izbire Slovenci v takratni mednarodni politični konstelaciji niti niso imeli. Italija je namreč brezobzirno uveljavljala določila londonskega pakta iz leta 1915 ter si prigrabila Primorsko in Notranjsko. Slovenci so si morali poiskati zaščitnika, ki bi jim pomagal uveljavljati nacionalne zahteve na spolzkem diplomatskem parketu. Kraljevina Srbija je bila zaveznica zmagovitih sil, razpolagala pa je tudi z usposobljeno armado, zato se je zdela slovenskim politikom primeren zaveznik v boju za slovenske meje.

Korošec se je kot načelnik VLS zelo trudil, da bi si pridobil naklonjenost srbskih politikov. Tudi on je sprejel jugoslovansko unitaristično doktrino o »enem troedinem narodu«. Ko je 16 poslancev VLS v Beogradu ob otvoritvi Začasnega narodnega predstavništva, ki je štelo 270 poslancev (od tega 32 slovenskih) 4. marca 1919 ustanovilo svoj klub, so ga poimenovali »jugoslovanski«. In to ime je ostalo vse do uvedbe kraljeve diktature leta 1929. Poleg poslancev VLS, ki se je 6. aprila 1920 preimenovala v SLS, so bili v Jugoslovanskem klubu tudi zastopniki Hrvške ljudske stranke (*Hrvatske pučke stranke* – HPS) ter vojvodinske stranke Bunjevcev in Šokceev.

Na volitvah v ustavotvorno skupščino Kraljevine SHS leta 1920 je SLS osvojila 14 poslanskih mest (od skupaj 38 slovenskih), po ugotovljeni napaki pri delitvi mandatov pa ji je bilo konec naslednjega leta priznано še eno. Skupaj z devetimi poslanci HPS iz Hrvške in Slavonije, Dalmacije ter Bosne in Hercegovine ter s štirimi zastopniki Bunjevcev in Šokceev iz Vojvodine je Jugoslovanski klub od konca leta 1921 štel 28 članov, medtem ko je v konstituenti skupaj sedelo 309 poslancev.

Po naslednjih parlamentarnih volitvah leta 1923 se je število članov Jugoslovanskega kluba v Narodni skupščini zmanjšalo na 24. HPS je doživela namreč na volitvah hud poraz in izpadla iz skupščine. Tako so bili v klubu poleg 21 zastopnikov SLS le še trije iz vrst stranke Bunjevcev in Šokceev. Na volitvah leta 1925 se je od strank Jugoslovanskega kluba v parlament prebila le SLS. Šele na naslednjih volitvah leta 1927, ki so bile zadnje pred uvedbo diktature, je HPS ponovno uspel preboj v skupščino. Njihov edini predstavnik se je pridružil 20 poslancem SLS v obnovljenem Jugoslovanskem klubu. Sicer je od leta 1923 med 312 oz. 315 poslanci v beograjski skupščini sedelo skupaj 26 Slovencev.

Kljub svoji nesporno vodilni vlogi v Jugoslovanskem klubu se je Korošec v skupščini sorazmerno redko prigrabil k besedi. Glavni govorniki iz vrst SLS so bili Anton Sušnik, ki je bil več let tudi podpredsednik Jugoslovanskega kluba, dr. Josip Hohnjec, Fran Smodej in dr. Fran Kulovec, ki je bil hkrati tajnik SLS. Med poslanci HPS sta imela najpomembnejšo vlogo Stjepan Barić in dr. Janko Šimrak,

glavni govornik stranke Bunjevcev in Šokcev pa je bil Blaško Rajič. Z izjemo Sušnika in Barića so bili vsi naštetih duhovniki, kar priča o zelo pomembni vlogi duhovščine v parlamentarnem zastopstvu vseh treh strank. Jugoslovanski klub so zato njegovi nasprotniki pogosto imenovali »klerikalni«. Vendar je zanimivo, da v njem niso bili samo rimokatoličani: Šimrak je bil uniatski duhovnik, med poslanci SLS pa je bil tudi evangeličan Geza Šiftar.

Volitve v Ustavotvorno skupščino leta 1920 so pokazale, da je SLS izgubila vpliv, ki ga je imela na slovenskem političnem prizorišču pred vojno. S predvojnih 87 odstotkov je padla na 37 odstotkov (oz. po ugotovitvi napake pri štetju glasov na 39 odstotkov) slovenskih mandatov. Poleg težkih socialnih razmer v državi so k takšnemu rezultatu pripomogli tudi zunanjepolitični neuspehi jugoslovanske diplomacije, za katere je kot vladna stranka del objektivne odgovornosti nosila tudi VLS. Dne 10. oktobra 1920 je bila namreč po tragičnem izidu plebiscita dokončno izgubljena Koroška, rapalska pogodba z Italijo 12. novembra pa je odtrgala od matične države četrtno slovenskega nacionalnega ozemlja z več kot 300.000 prebivalci.

V vrstah VLS se je krepilo nezadovoljstvo nad Koroščevo politiko. Njegove nasprotnike je motilo dejstvo, da je s svojim paktiranjem z »beograjsko čaršijo« podrl narodnopolitični koncept solidarnosti s hrvaškimi pravaši in kmečkim gibanjem Stjepana Radića, ki ga je stranka zgradila v Šusteršičevi dobi. Namesto tega je svojo politiko gradil na povezovanju s srbskimi strankami in si s tem nakopal sovraštvo med Hrvati, ki so množično sledili Radiću.

Vendar pa Korošec ni bil izključni krivec za takšno stanje. Dejstvo je, da je Radić zaradi svojih protiklerikalnih izjav in pozivov k ustanovitvi republike sam močno otežil možnosti za sodelovanje s Korošcem, ki je bil duhovnik in monarhist. Toda četudi bi Korošec nekako le prezrl izpade hrvaškega tribuna, ki je povrh še zelo pogosto radikalno menjal svoja stališča, je imel zelo zožen maneverski prostor za sodelovanje z njim. Radić je bil namreč kot nasprotnik političnega katolicizma tudi nasprotnik HPS, ki pa je vendar bila zvesta zaveznica VLS, zato se je Korošec seveda težko povezoval z njeno neposredno tekmico na volitvah.

V VLS se je izoblikovalo močno avtonomistično in republikansko krilo, ki je naposled konec leta 1920 izsililo Koroščev odhod iz vlade. Stranka je začela odločen boj za slovensko avtonomijo. V konstituenti je predložila svoj ustavni načrt, ki je predvideval razdelitev države po zgodovinskih mejah pokrajin. To še ni pomenilo, da je SLS odstopila od unitaristične formule o enem troedinem narodu, vendar pa je izrecno zahtevala, da se pri ozemeljski delitvi države upoštevajo gospodarske in kulturne razlike, ki so nastale z zgodovinskim raz-

vajem. Toda centralistična večina, ki sta jo vodila prvak velikosrbskih radikalcev Nikola Pašić in voditelj unitarističnih demokratov Svetozar Pribičević, ni upoštevala zahtev Jugoslovanskega kluba. Centralistična »vidovdanska ustava« je bila tako 28. junija 1921 sprejeta v odsotnosti Jugoslovanskega kluba in hrvaških politikov, ki so konstituanto protestno zapustili.

Po sprejetju vidovdanske ustave leta 1921 je bil Jugoslovanski klub eden najostrejših kritikov vladne koalicije Pašića in Pribičevića. SLS je zahtevala revizijo ustave, hkrati pa so njeni poslanci v skupščini postopoma začeli poudarjati slovensko narodno individualnost. Na volitvah leta 1923 je SLS pometla s svojimi tekmicami in osvojila 80 odstotkov slovenskih mandatov. Z Radićevo stranko in Jugoslovansko muslimansko organizacijo se je povezala v Federalistični blok. Ko je poskus kompromisa med opozicijo in srbskimi radikali na podlagi »Markovega protokola« spodletel, se je SLS začela približevati demokratom Ljube Davidovića. Skupaj s slednjimi je leta 1924 sestavila vlado, vendar le za nekaj mesecev. V opoziciji se je nato spet povezala z Radićevo stranko, toda slednja je leta 1925 vstopila v vladno koalicijo s Pašićem.

Korošec je to Radićevo potezo označil za »izdajo«. Radićev zaveznik Ivan Pucelj, ki se je s svojo Samostojno kmetijsko stranko na podeželju neuspešno boril proti prevladi SLS, je ob tem zapisal: »Za klerikalce je že sama beseda ‚Radić‘ to, kar je za purmana rdeča cunjja.« Koalicija z Radićem je postala nemogoča že zaradi dejstva, da je hrvaški tribun agitiral tudi na Štajerskem in v Prekmurju ter s tem »kradel« glasove SLS. Korošec se je nato zblížal s srbskimi radikali in leta 1927 sklenil s njihovim prvakom Veljom Vukićevićem na Bledu »prijateljski pakt«. S tem si je SLS zagotovila sodelovanje v vladni koaliciji, v kateri je ostala vse do uvedbe šestojanuarske diktature leta 1929.

Zanimivo je, da so si poslanci Jugoslovanskega kluba močno prizadevali za zblížanje z Bolgari, ki so jih obravnavali kot »jugoslovanske brate«. Ideal prvakov SLS je bila federativna jugoslovanska država od Drave do Črnega morja. S takšnim stališčem pa so občasno prihajali navzkriž tudi z uradnim stališčem jugoslovanske diplomacije, ki je iskala zavezništvo z drugimi balkanskimi državami.

Do razlik v pogledih na zunanjo politiko je prihajalo tudi glede vprašanja odnosov s komunističnim režimom v Moskvi. Zastopniki Jugoslovanskega kluba so namreč v nasprotju z intransigentnim stališčem kralja Aleksandra in srbskih diplomatov zagovarjali obnovo stikov z Rusijo, v kateri so še vedno videli zaščitnico vseslovenskih interesov. Sicer pa so na področju zunanje politike poslanci SLS največ pozornosti namenjali vprašanju zaščite slovenske in hrvaške

manjšine v fašistični Italiji. V nasprotju s kraljem, ki je bil precej popustljiv do italijanskih zahtev, so poslanci Jugoslovanskega kluba zahtevali odločnejši pristop do reševanja meddržavnih problemov.

S spretnim in preudarnim vodenjem Jugoslovanskega kluba si je Korošec pridobil velik ugled tudi med Srbi. Povsem drugače pa so na Koroščevo diplomacijo v Beogradu gledali hrvaški politiki. Zaradi paktiranja s srbskimi radikali si je prislužil naziv »cincarski sluga«. Obtoževali so ga, ker se kot katoliški duhovnik povezuje s prostozidarji. Vendar se voditelj SLS ni oziral na tovrstne kritike in ga očitno ni motilo, da je bil notranji minister v vladi Vukičevića, o katerem se je širil glas, da je prostozidar. S tem ko je po atentatu na Radića sprejel mesto predsednika vlade, si je Korošec v hrvaški javnosti prislužil ostre obtožbe, da s Srbi spletkari na račun Hrvatov. Kot je dejal Radićev naslednik dr. Vladko Maček, se je voditelj SLS v boju med Zahodom in Vzhodom postavil tja, »kamor se ni bi smel postaviti niti kot človek zapadno-evropske civilizacije, niti kot Slovenec, najmanj pa kot katoliški duhovnik«. ²⁸ Očitkov o neke vrste izdajstvu se Korošec ni uspel znebiti vse do smrti, v hrvaški zgodovinski zavesti pa so se ohranili vse do danes. Podobna usoda je doletela tudi njegove zaveznike iz HPS.

Po zbližanju s srbskimi radikali, še zlasti pa po vstopu SLS v Vukičevićevo vlado leta 1928, se je število parlamentarnih nastopov članov Jugoslovanskega kluba zmanjšalo. Poslanci SLS v skupščini niso več načenjali vprašanja revizije vidovdanske ustave. Prenehale so tudi njihove kritike na račun jugoslovanske diplomacije. Voditelj SLS je postal dojemljivejši celo do kraljevih želja po zbližanju z Italijo, kar se je pokazalo zlasti ob ratifikaciji »nettunskih konvencij« v začetku poletja 1928. Korošec je takrat kot notranji minister moral celo nastopiti proti jugoslovanskim študentom, ki so demonstrirali proti manjšinski politiki fašistične Italije. S tem si je vodja SLS nakopal oznako »krvavi Korošec«. ²⁹

Korošec in poslanci Jugoslovanskega kluba so torej uvedbo diktature 1929 pričakali v zavezništvu z najmočnejšo srbsko stranko in kot zvesti izvrševalci ukazov kralja Aleksandra, ki je s svojimi absolutističnimi ambicijami zadal smrtni udarec parlamentarizmu v Kraljevini SHS.

²⁸ *Kmetški list*, 31. 10. 1928.

²⁹ *Kmetški list*, 6. 6. 1928.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Slowenische Volkspartei im parlamentarischen Leben der österreichisch-ungarischen und jugoslawischen Monarchie.

Die Partei des slowenischen politischen Katholizismus nahm ihre Tätigkeit im Jahre 1892 auf als Partei der katholischen Nationalen in Krain. An der Jahrhundertwende gewann vor allem unter dem Einfluß des karismatischen Dr. Janez Evangelist Krek die christlich-soziale Ausrichtung die Oberhand. Ihre wesentlichen politischen Programmpunkte waren folgende: Demokratisierung des öffentlichen Lebens, einschließlich der Durchsetzung eines allgemeinen und gleichen Wahlrechts, soziale Reform und Allianz mit kroatischen Politikern.

Von der Jahrhundertwende bis zum Ersten Weltkrieg leitete der autoritäre Vorsitzende Dr. Ivan Šusteršič im Wiener Reichsrat mit großem Geschick den Abgeordnetenklub der Partei, die sich im Jahre 1905 von *Katholischer Nationalpartei* in *Slowenische Volkspartei* umbenannt und im Jahre 1909 mit den verwandten slowenischen katholischen politischen Organisationen zur *Allslowenischen Volkspartei* vereinigt hat. Unter seiner Führung entwickelte sich die Partei zur Zeit des Kampfes um eine Wahlreform im Wiener Reichsrat zu einem beachtenswerten politischen Faktor. Šusteršičs Partei gelang es im Parlament, eine Allianz mit den kroatischen Abgeordneten zu schließen und im Jahre 1911 den Kroatisch-slowenischen Klub zu gründen, der bis zum Ersten Weltkrieg die bedeutendste südslawische politische Kraft im österreichischen Teil der Doppelmonarchie darstellen sollte. Zusammen mit der kroatischen Rechtspartei setzte sich die *Allslowenische Volkspartei* am entschiedensten für das »trialistische« Programm ein, das die Bildung einer südslawischen Staatseinheit im Rahmen der Habsburger Monarchie vorsah.

Während des Ersten Weltkriegs kam es in der *Allslowenischen Volkspartei* zur Spaltung; an ihre Spitze schwang sich Dr. Anton Korošec, der im Jahre 1917 als Vorsitzender des Jugoslawischen Klubs im Wiener Reichsrat die berühmte »Mai-Deklaration« vor dem Wiener Reichsrat verlas. Korošec verankerte nach der Gründung der Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen im Jahre 1918 seine Politik in der Belgrader *Skupština* in Zusammenarbeit mit den serbischen Politikern, womit er das traditionelle nationalpolitische Konzept der slowenisch-kroatischen Solidarität preisgab. Die *Slowenische Volkspartei* befürwortete in den ersten Jahren ihres Wirkens im neuen Staat die unitaristische jugoslawische Konzeption der »dreieinigen Nation«, erst nach ihrem Wechsel in die Opposition Ende 1920 stellte sie den Kampf um die slowenische Autonomie in den Vordergrund ihres politischen Programms. Im Bereich der Außenpolitik galt das Hauptaugenmerk der Partei von Korošec stets der Frage des Schutzes der slowenischen und kroatischen Minderheit in Italien.

Od petstotih farovžev do oseminsedemdesetih odstotkov

IGOR GRDINA

Slovenska ljudska stranka, ki je bila pred prvo svetovno vojno in po njej steber političnega katolicizma na naših tleh, je vse od svojega osnovanja dalje pomenila mnogo več kot združenje sorodno mislečih ljudi. Predstavljala je pravcato gibanje. To ni nič čudnega, saj je njena organizacijska mašinerija slonela na mreži cerkvenih ustanov, predvsem župnij, dekanij in ljubljanskega (knezo)škofijskega ordinariata. Potem ko je Anton Mahnič v času kaiserministra Taaffeja uspel izvesti ideološko »ločitev duhov« v slovenskem javnem življenju, je bilo samo vprašanje časa, kdaj bodo njegovi pristaši politizirali »petsto farovžev« (o njih je pozneje zlasti zajedljivo govoril Ivan Cankar¹), na katerih je pri nas slonela vernost. Ob prihodu Jakoba Missie na ljubljanski knezoškofijski sedež je cerkvena oblast na Kranjskem opustila liberalno-katoliško in slogaško narodnjaško usmeritev, ki jo je posebej Janez Zlatoust Pogačar. Podprla je mahničevce. Na Štajerskem, Koroškem in v Avstrijsko-Ilirskem Primorju episkopat ni tako neposredno posegal v politiko. Osrednja slovenska dežela je tudi širše v Cislajtaniji postala znana kot »klerikalna« provinca: knezoškofa Jegliča je zaradi preveč bojovitega nastopanja njegovih duhovnikov zunaj cerkve v začetku 20. stoletja pokaral celo sam cesar Franc Jožef,² ki je bil kot poslednji monarh »stare šole« sicer globoko vdan papeškemu Rimu.

V Missievem in Jegličevem času je v katoliškem političnem taboru na Kranjskem povsem prevladala eliminacionistična struja, ki razen svojih pristašev ni videla drugih Slovencev. Njen najsposobnejši propagandist Janez Evangelist Krek je domačim liberalcem na Limbarski gori celo zagrozil, da pojde nadnje z nožem.³ Hotel jih je torej ne samo simbolno, temveč tudi fizično odstraniti iz narodovega občestva. To je bila logična posledica miselnosti, ki jo je oznanjal naj-

¹ I. Cankar, *Zbrano delo XXV*, Ljubljana, 1976, str. 53.

² Prim. I. Grdina, *Od rodoljuba z dežele do meščana*, Ljubljana, 1999, str. 153.

³ I. Hribar, *Moji spomini I*, Ljubljana, 1983, str. 396. Grožnje s hladnim orožjem so si slovenski liberalci dobro zapomnili; Hribar celo namiguje na to, da je *Narodov* faktotum Miroslav Malovrh prav zaradi njih s posebnim sladostrastjem napadal Kreka v času razvpite »afere Theimer«.

kasneje od leta 1892 dalje. Tedaj je namreč bojevito vzkliknil: »[Č]e hočeš vedeti, je li kdo dober Slovenec, ga vprašaj predvsem, je li dober katoličan!«⁴ Krekov pristaš Janez Kalan – kot najvnetejši borec proti alkoholu na Kranjskem je bil znan pod posmehljivim vzdevkom »Wasser-Kalan« – je šel še korak dlje: ko mu je nesebično narodnjaški trnovski župnik Ivan Vrhovnik (sicer »oče« Družbe sv. Cirila in Metoda) rekel, da bodo stari liberalnokatoliški svečeniki tako ali tako kmalu izginili po naravni poti, je lakonično, a povsem nekrščansko odvrnil: »Bog daj!«⁵ Domači liberalci, ki so imeli bodisi predpotopne bodisi povsem ignorantske predstave o socialni pravičnosti,⁶ svojim neizprosnim tekmeccem seveda niso ostajali dolžni. V času veljavnosti »zastopstva interesov« (kurialni sistem) so lahko na spolzkem parlamentarnem parketu z mešetarjenjem nadoknadili pomanjkanje širše volilne baze. Kersnik in Tavčar sta se v devetdesetih letih hitro sporazumela z nemškimi aristokrati in osnovala nadnacionalno liberalno koalicijsko večino v kranjski deželni zbornici, ki jo je podprla tudi dunajska vlada (prek deželnega predsednika Victorja barona Heina). »Visoški gospod« je tedaj postavljajško zagotavljal, da bodo »klerikalci« deležni posta, ki bo trajal nekoliko dlje kot štirideset dni.⁷ Svojim pristašem je obljubljal groš, medtem ko bodo nasprotniki še ob »knof«! Toda liberalci nikakor niso bili kos kot preta zvitemu voditelju katoliškega tabora Ivanu Šušteršiču, ki jih je s hrupnim zavzemanjem za splošno volilno pravico in nepopustljivo obstrukcijo v kranjski deželni zbornici na eni ter s spretnim »lobiranjem« pri odločujočih faktorjih monarhije na drugi stani pritisnil ob zid.⁸ Demokracija je tedaj postala sinonim za demagogijo. Ušesom lahkoverne javnosti so bili namenjeni »revolucionarni« vzkliki »Abzug Hein!«, državni oblasti pa zagotovila o umiritvi viharnih razmer – katoliki so tedaj govorili celo o »kmečkem puntu« v vojvodini Kranjski! –, če se v osrednji slovenski deželi vzpostavi »nova shema«. Dunaj je prisluhnil Šušteršiču; Hein je bil odpoklican, zamenjal pa ga je (domnevni nezakonski sin nadvojvode Rainerja) Theodor baron Schwarz. Deželno glavarstvo je dobil v roke »fanatik oportunitizma« Fran pl. Šuklje, ki pa se je izkazal za »prehodno rešitev«. Pod njim je dejansko vladal

⁴ J. Pogačnik (ur.), *Slovenska misel*, Ljubljana, 1987, str. 67.

⁵ F. S. Finžgar, *Zbrano delo XII*, Ljubljana, 1992, str. 412.

⁶ Simptomatična je bila trditev v liberalnem *Slovenskem narodu*, da si naprednjaki socialnega programa še nekaj let po ustanovitvi lastne stranke niso uspeli sestaviti. Prim. F. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, 1928, str. 63.

⁷ Prim. F. Erjavec, n. d., str. 64.

⁸ Krek je nekoč rekel Finžgarju: »Največja spretnost Šušteršičeva je v tem, da nanatko preračuna, kako [lumparijo] mora napraviti vladi, da bo kasneje za stranko žel.« To je bila povsem točna ugotovitev. Gl. F. S. Finžgar, n. d., str. 268.

energični odbornik Evgen Lampe, ki je Slovence s svojimi velikopoteznimi gospodarskimi načrti skušal narediti za materialno bogat narod, s čimer bi postali odporni proti potujčevanju.⁹ Nazadnje je tudi na glavarškem »stražarskem mestu« prišlo do zamenjave: v začetku leta 1912 je vodenje deželne samouprave na Kranjskem prevzel Šušteršič, ki je svoje iz dneva v dan bolj nemočne nasprotnike z železno pestjo trl v sončni prah. Deželni predsednik Schwarz je postal njegova podaljšana roka. Toda pozneje se je izkazalo, da je bil Šušteršič zgolj strojevodja, ne pa tudi lokomotiva slovenskega katoliškega gibanja: ko je sredi viher prve svetovne vojne proti njemu nastopil ljubljanski knezoškof Jeglič, se je znašel najprej na stranskem tiru, nato pa tudi na smetišču zgodovine. Ob rojstvu Jugoslavije se je leta 1918 zaradi groženj svoji osebni varnosti zatekel na Dunaj in postal eden prvih slovenskih političnih beguncev.

Šušteršičeva stranka je bila vse do srede prve svetovne vojne pravzaprav politično gibanje. »Nekronanemu vojvodi kranjskemu« je celo uspela njena razširitev na ves slovenski prostor, vendar je pri tem šlo bolj za koalicijsko fronto kot pa za zares enotno organizacijo (zlasti goriška SLS je hodila svoja pota,¹⁰ vendar tudi Korošci niso bili kdovekako zadovoljni s »centralo« v Ljubljani). Okostje tega konglomerata političnih grupacij in društev so bili duhovniki, ki so imeli na podeželju skoraj vse niti javnega življenja v svojih rokah. Po prelomu s Krekom in kranjskim »vladiko« Jegličem je Šušteršič poskušal ustanoviti pravo politično stranko (Slovenska kmečka stranka, Slovenska ljudska stranka za mesta, trge in industrijske kraje, Narodna ljudska stranka) – nazadnje je celo nastopil proti klerikalizmu (v letih 1922 in 1923) –, vendar mu je manever grdo spodletel. Kariero je sklenil kot nepomemben advokat. Bil je ozloglašen kot naš »poslednji Avstrijec«, za povrh pa so govorice, ki so jih »orkestrirali« njegovi nasprotniki, neprikrito namigovala na to, da boluje za moralno stigmatizirano boleznijo – progresivno paralizo ...

Anton Korošec se je po Šušteršičevem zatonu razmeroma hitro uspel uveljaviti kot novi voditelj slovenskega katoliškega tabora. Znal je ohraniti vse prednosti, ki mu jih je dajala povezanost politične in cerkvene mreže. V boju z izjemno učinkovitimi in delavnimi, vendar maloštevilnimi »šušteršičevci« se je med pristaši krekovske linije v (Vse)Slovenski ljudski stranki izoblikovala skupina miselno pobudnih intelektualcev, ki so se zavedali tektonskih mentalnih in

⁹ Prim. M. Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja II*, Cleveland, 1957, str. 79.

¹⁰ Na Goriškem so slovenski katoliki zagrešili podobno »nacionalno izdajo« kakor kranjski »naprednjaki«, saj so se v deželni zbornici povezali z italijanskimi liberalci Luigija Pajerja.

civilizacijskih premikov v velikem svetu. Sprva so bili celo odločni republikanci in odprti do dokaj radikalnih socialnih zamisli. Na njihovem čelu je bil Izidor Cankar, v katerem je knezoškof Jeglič videl prihodnjega političnega voditelja slovenskih katolikov.¹¹

Na volitvah v jugoslovansko konstituanto leta 1920 je SLS zabeležila precej slab rezultat: absolutna večina se je spremenila v zgolj relativno (le 36,1 % oddanih glasov v Sloveniji). To je bila deloma posledica spremenjenega »referenčnega okvira«, vendar pri analizi-ranju neuspeha prav tako ne gre spregledati izpričane neuspešnosti strankine organizacije. Slednja zagotovo ni bila samo posledica notranjih pretresov. Za dokazovanje politične nesposobnosti katolikov je stvarnost nudila obilo ilustrativnega gradiva. Dejansko je prav SLS izgubila boj za Koroško, saj je imela prek predsednika ljubljanske vlade Janka Brejca v predplebiscitnem boju za duše in srca glasovalcev na jugoslovanski strani glavno besedo. Deželo na severni strani Karavank so katoliki pač šteli za svoj fevd. Ironija usode je, da je Jugoslaviji poleg občine Jezersko pripadel samo tisti (skrajno jugovzhodni) del Koroške, ki sta ga z vojaško zasedbo leta 1918 rešila dva liberalca (Malgaj in Maister)!

Ne glede na to, da so bili med prvo svetovno vojno tudi slovenski katoliki pretežno veliki politični *Jugoslovani*, je nova Kraljevina SHS nosila pečat, ki so ji ga vtisnili liberalci. (V)SLS se je dolgo časa predajala utvari, da bo habsburška dinastija nazadnje – po gori grozozanskih neumnosti, ki jih je zagrešila – le ravnala pametno in sama izvedla prevrat oz. tvegala drzen skok v modernizacijo. To bi na slovanskem jugu monarhije pomenilo ustanovitev nove državne enote. Ker je imel cesar Karel za »revolucijo od zgoraj« (ki mu jo je svetoval celo Ivan Šušteršič) premalo moči, se je Jugoslavija lahko oblikovala samo okoli prestola srbskih Karadorđevićev (ki so bili sorodstveno povezani s črnogorsko dinastijo Petrović Njegoš).¹² Slovenski liberalci, ki so se leta 1918 združili v Jugoslovansko demokratsko stranko, so se takšne rešitve razveselili, saj so se kot politična manjšina lahko naslonili na večinske »laične« stranke v drugih delih večkonfesionalne (večinsko pravoslavne) države. Naši katoliki so se lahko povezovali samo na (kon)federalistični osnovi. Toda v tistem času se je zdelo, da sta centralizem in trdnost režima sinonima – in večina srbskih strank je odločno zagovarjala kolikor mogoče čvrsto »koncentracijo«. Jugoslavija, kakršna je bila leta 1920 – kot nekakšen »work in progress« –,

¹¹ M. Škerbec, n. d., str. 45.

¹² »Republikanska« rešitev jugoslovanskega voza je bila nerealna zaradi izredno nasilnega italijanskega iredentizma. Mnogi Slovenci, Hrvati in Srbi razpadle habsburške monarhije so se bili prav zaradi pritiskov in groženj z zahoda pripravljene praktično brez slehernih pogojev oz. garancij združiti s kraljevino Karadorđevićev.

je izgledala mnogo bližja liberalnim predstavam o *zaželeni deželi* kakor onim, ki so jih gojili v SLS. Poleg tega so naši »naprednjaki« že pred sarajevskim atentatom simpatizirali s Srbijo (čeprav do Avstrije s tem večinoma niso bili nelojalni!), medtem ko so se katoliki še v drugi balkanski vojni zelo navduševali nad Bolgari (zlasti Janez Evangelist Krek). Jugoslavija se je v prvi vrsti doživljala kot utelešenje sna slovenskih liberalcev, zato njihov uspeh na volitvah 28. novembra 1920 ni presenetljiv. Agraristična Samostojna kmetijska stranka »velikolaškega mesarja« Ivana Puclja je v svoje anale celo lahko vpisala pravi triumf. Resda nova politična grupacija ni bila odkrito liberalna, vendar pa se je mogla pohvaliti vsaj s »protiklerikalnim« podtonom (zaradi tega je dobila nekaj izdatnih injekcij vitamina D/enar/ od proslulih demokratskih »baronov«, zlasti od Gregorja Žerjava).

Sprejetje vidovdanske ustave leta 1921 je pomenilo popolno zmago slavje liberalnega koncepta Jugoslavije, vendar pa hkrati tudi propad »naprednjaške« politike. Vsesplošno nezadovoljstvo se je zdaj usmerilo proti demokratom, ki so bili vodilna stranka državne »koncentracije«. Tako je bil volilni uspeh Koroščeve Slovenske ljudske stranke na naslednjih volitvah leta 1923 svojevrstna artikulacija kritike obstoječih razmer, ki jih je bilo zaradi poveljne krize in permanentne nestabilnosti na stari celini pravzaprav nemogoče na hitro »normalizirati«. Zagotovo pa ne gre prezreti niti notranjih razlogov za »comeback« katoliškega tabora: to so bila zlata leta ljudi *novega mišljenja* (Izidor Cankar, Andrej Gosar, krščanskosocialni levičarji), ki so imeli veliko oporo v »gospodu prelatsu« Andreju Kalanu. Celo tradicionalističnega filozofa Aleša Ušeničnika je spremenjeno »miselno podnebje« napotilo k iskanju zelo nekonvencionalnih rešitev: spogledoval se je z marksistično teorijo vrednosti in zagovarjal zadržanost pri moral(istič)nem ocenjevanju umetnosti (vsaj deloma je pristajal na njeno avtonomnost).¹³ Korošec, ki je kot izvrsten politični taktik hitro zaznal, kam piha »veter v višavah«, se je kljub vsem turbulencam obdržal na čelu stranke, medtem ko je slava drugih njenih prvakov skopnela kot sneg na pomladanskem soncu (presenetljivo nagel je bil konec kariere »koroškega Kranjca« Janka Brejca).

Volilna zmaga leta 1923 je SLS spet postavila za nesporno glasnico naroda: njen avtonomistični program je postal zvezda vodnica naše politike v prvem desetletju kraljevske Jugoslavije. V razmerju do njega so se razvidevale tudi pozicije vseh drugih političnih grupacij. SLS je tedaj delovala kot množično gibanje, izbirala aktualne teme ter dajala ton in narekovala tempo dnevne politike. Na Slovenskem se je vse vrtelo okoli nje.

¹³ Prim. I. Grdina, *Vladarji, lakaji, bohemi*, Ljubljana, 2001, str. 199 in dalje.

Korošec je sprva poskušal voditi načelno politiko: sodeloval je v »koncentracijskih« vladah Stojana M. Protića in Milenka R. Vesnića ter v protiradikalnem koalicijskem kabinetu Ljubomirja M. Davidovića. Slednji je imel leta 1924 lepe možnosti, da se za dalj časa obdrži kot promotor sporazuma med federalisti in zmernimi srbskimi *Jugoslavnani*. Davidovićeve »stodnevna« vlada¹⁴ je pokazala, da se v državi lahko shaja tudi brez Pašićevih radikalov in njihovih »prečanskih« zaveznikov (Svetozar Pribičević, Gregor Žerjav), ki so bili sinonim za popolno skorumpiranost javnega življenja v Kraljevini SHS (vidovdansko ustavo so »spravili pod streho« le s pomočjo podkupovanja poslancev muslimanskih političnih grupacij in Samostojne kmetijske stranke; ob sklenitvi t. i. Markovega protokola so pošteno opetnajstili federaliste, ki so sprva – to še posebej velja za kratkovidnega Radića – menili, da so z njim zmagali nad centralističnim »zmajem«). Toda regeneracija na novih temeljih ni bila mogoča, ker ji je nasprotoval kralj Aleksander, ki je bil tedaj še odločno velikosrbsko usmerjen. Vladar je vojnemu ministru, generalu Stevanu Hadžiću, kratko malo ukazal, naj odstopi, to pa je izzvalo padec celotnega kabineta. Davidović je kralju poslal eno najizvirnejših in najkrajših demisijskih izjav v zgodovini parlamentarizma: »Prema naređenju Vašeg veličanstva, čast mi je podneti ostavku Vlade.«¹⁵

Potem je federaliste zapustil Radić in leta 1925 sklenil sporazum s Pašićem – medtem ko je Pribičević (ki je kot prvi človek notranjega oz. prosvetnega ministrstva dolgo časa zelo grobo »zedinjeval« Jugoslovane) zaplaval v opozicijske vode. Vrtoglavi politični lupingi so postali vsakdanji. Nazadnje je kot smrtni greh grdi Pribičević pristal celo pri federalističnem programu in se iz centralističnega Pavla preobrazil v »plemenskega« Savla! Pokazalo se je, da načelna politika v Kraljevini SHS nima prihodnosti. Odločali sta zvitost in moč (vse do srede dvajsetih let so veliko vlogo igrale razne oborožene formacije in strankarske milice: prokomunistične *Proletarske akcijske čete*, *Organizacija jugoslovanskih nacionalistov*, *Srbska nacionalna organizacija*, *Hrvaška nacionalna organizacija*, »redarji« oz. »zaščita« SLS itd.). Slovenski katoliški tabor pri oblikovanju takšnih razmer ni imel omembe vrednega deleža, vendar jih je pozneje s pridom izkoriščal.

Korošec je zdaj pristal pri čisto pragmatični taktiki. Mogoče ga je označiti za brutalnega realista, ki je izgubil sleherne iluzije. Tudi intelektualni načelneži znotraj lastne stranke ga pri njegovih marsikdaj gambitnih političnih potezah niso ovirali, saj se je Izidor

¹⁴ V Srbiji je bil Davidovičev kabinet ozloglašen kot »turška vlada«, saj so v koaliciji, ki ga je podpirala, sodelovali tudi muslimani Mehmeda Spaha.

¹⁵ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Reka, 1970, str. 185.

Cankar z izstopom iz duhovniškega poklica med pretežno še močno tradicionalistično usmerjenimi rojaki kot javna osebnost povsem onemogočil. Jasno je, da so ideološki konservativci izkoristili zmedo med »inovatorji« in so zavili na tista »lepa stara pota«: Ušeničnik je opustil svoje zanimanje za moderni svet in se vrnil k pridiganju o hierarhiji vrednot in k zagovarjanju kar najbolj »dobesednega« branja papeških okrožnic. »Gospod prelat« Kalan se je umaknil v ozadje, Jeglič pa je zdvomil o celotni prehojeni poti (iz upokojenskih let, ki jih je preživel v Stični, je po zaslugi Matije Škerbca postala znana tale njegova izjava: »Čim bolj vse premišljujem, tem bolj se izprašujem, kam smo pripeljali svoj narod ...«¹⁶). SLS je miselno okostenevala, gibanje okoli nje pa se je vse bolj cepilo. Nastajati so začele posamezne skupine (kulturniške, sindikalne), ki so »šle na svoje«, saj so si želele modernim časom ustreznih misli in dejanj.

Toda to ni imelo pomembnejšega vpliva na Koroščevo manevriranje v »veliki politiki«: potem ko se je razbil sporazum med radikalci in napol zmešanim hrvaškim prvakom Radićem, se je pokazala možnost, da bi se *velikosrbi* povezali s SLS in Jugoslovansko muslimansko organizacijo. Naš katoliški vrh je bil po vseh mogočih političnih kombinacijah pripravljen na poskus z »nenačelno koalicijo«, ki pa se je presenetljivo dobro obnesel. SLS, ki se je dotlej dolga leta medila v opoziciji, je dobila precejšnjo dejansko avtonomijo v Ljubljanski in Mariborski oblasti ter nekaj mrvic z bogato obložene mize beograjske vlade. Zdaj se ni več dalo govoriti o verigi polomov in neuspehov, kar bi bil možen – čeprav zelo enostranski – opis politične poti Koroščeve stranke od razpada zadnjega »koncentracijskega« kabineta Milenka R. Vesnića v začetku leta 1921 do sklenitve blejskega sporazuma z Veljo Vukičevićem leta 1927. Liberalci so si sicer dajali duška z zabavljanjem čez »klerikalce« in njihovo hlapčevanje velikosrbskim radikalcem, toda dejansko so bili nemočni. Lahko so samo »zafrkavali«. Prepevali so npr. sarkastično-ironično zbadljivko:

Kolo, kolo, naokolo,
lepi Ante [tj. Korošec] peva solo,
autonomija je larifari,
odoh ja u Karlove Vary,¹⁷

toda do resnično uničujoče načelne kritike svojih tekmecev in do formuliranja alternativnih rešitev se niso uspeli prikopati, saj so tudi sami prisegali na kuloarsko politično paradigmo (za razliko od katolikov je nikoli niso znali križati s populizmom!).

¹⁶ M. Škerbec, n. d., str. 98.

¹⁷ Te verze sem slišal od ljudi, ki so mladost preživljali v zlatih letih Kraljevine SHS.

Toda vsemu zabavljanju navkljub se je vodja slovenskih katolikov v Beogradu kmalu uveljavil s svojo zunajserijsko delavnostjo in učinkovitostjo. Postal je naravnost nepogrešljiv kot notranji minister. Srbi so mu nadeli posmehljivi vzdevek »pater noster«, razvpit pa je bil tudi kot »pop«. Veljal je za skoraj edino vsedrjavno politično osebnost. Njegovo razumevanje Jugoslavije kot slovenske usode je izhajalo iz zavedanja geopolitične delikatnosti alpsko-jadranskega prostora, na katerem so se križali interesi številnih velikih (in malo manj velikih) sil. Zelo kritični srbski agrarist Dragoljub Jovanović je o Korošču npr. zapisal:

[...] držao je resore, vrlo važne za jednog katolika, i za čoveka sa granice vrlo delikatne: saobraćaj, unutrašnje poslove i prosvetu. Svuda je ispoljio sposobnost da upravlja i dao dokaz da država u njega može imati poverenja. [...] Na opšte iznenađenje, najbolji je bio u policiji. Kao pravi Jugosloven, gonio je opozicionare podjednako svuda, a ponajviše u svojoj ‚deželi‘, gde su mu najviše smetali. [...] Komuniste je stezao bez milosti, ma gde se pojavili. U njihovim redovima nikad nije bilo toliko provala, suđenja i osuda na dugačke robije kao kad je on držao unutrašnje poslove. Svoje službenike, velike i male, štitio je od svake intervencije i optužbe[...] [...] Od policije je napravio opšte-državnu i specijalizovanu ustanovu, kakva se vidi samo u totalitarnim državama. Aleksandar Ranković nije imao boljeg učitelja i prethodnika od katoličkog sveštenika, koji se u mantiji pojavljivao samo u Sloveniji.¹⁸

Dejansko je imel Korošec – poleg svojega liberalnega antipoda Gregorja Žerjava – ključno vlogo pri reševanju Jugoslavije leta 1928. Kralja Aleksandra, ki se je nekaj časa nagibal k uresničitvi velikosrbskih načrtov in je bil v mesecih pred usodnimi Račićevimi streli v Narodni skupščini celo pripravljen na »amputacijo« zahodnih pokrajin, sta prav oba vodilna slovenska politika uspela prepričati, da je smiselno vztrajati pri neokrnjeni državi. Jetični Žerjav je vladarja opozoril, da bi moral ob zmanjšanju ozemlja monarhije abdicirati,¹⁹ Korošec pa je z energičnim vodenjem notranjega ministrstva in predsedstva vlade dokazal, kako je tudi v najtežjih razmerah jugoslovansko barko mogoče obdržati nad vodo. Pri tem še ni docela jasno, kakšno oz. kolikšno vlogo je imel vodja SLS pri »eliminaciji« strupeno zgovornega Radića. Iz spominskega zapisa Koroščevega tajnika Stanka Majcna se da slutiti, da je bil o atentatu na hrvaškega prvaka vnaprej obveščen

¹⁸ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi ...: Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd, 1973, str. 419, 420.

¹⁹ S. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990, str. 72, 73.

in da ga je v imenu »višjih interesov« dopustil ...²⁰ Radića je očitno doživljal kot docela nepredvidljivega ljudskega tribuna.

Korošec je bil nedvomno državnik znatnega formata. Ni se bal imeti »kosmate vesti«. Še predobro je vedel, da nihče ne more vladati nedolžen. Značilna je njegova krilatica, ki jo je v svojih spominih ohranil Milan M. Stojadinović: »Politična vprašanja se ne rešujejo pred sodišči ...«²¹ In ko je jugoslovanski policijski uradnik Ceka Đorđević skoval načrt, da bi umorili velikobolgarskega terorista Vanča Mihajlova, je Korošec svojemu radikalnemu uslužbencu rekel:

Kao ministar unutrašnjih dela potpuno shvatam da su pokoji put i takva sredstva potrebna, ali kao svešteno lice apsolutno se ne mogu s tim složiti. Zato, molim Vas, nemojte mi više govoriti ni o kakvom ubistvu. Ne izgovarajte tu reč preda mnom! Ali mi prosto recite da za izvesne Vaše službene poslove trebate odnosnu sumu novaca, pa ću Vam je staviti na raspoloženje ne pitajući Vas više čemu ona ima da služi ...²²

* * *

Kralj Aleksander je ob koncu dvajsetih let opustil svoje velikosrbsko stališče in se prelevil v integralnega Jugoslavana. Pri tej monarhovi mišljenjski preobrazbi so igrali veliko vlogo tako notranji (ideologija državne enotnosti je bila vsem odporom navkljub še kar razširjena in prepričljiva) kot zunanji dejavniki (Srbija je bila v mnogih državah – zlasti v Nemčiji, Avstriji, na Madžarskem in v Bolgariji

²⁰ Prim. S. Majcen, *Zbrano delo IV*, Ljubljana, 1996, str. 337: »Na predvečer usodnega dne se za sprejem pri dr. Korošcu priglasil nesrečni Puniša Račić. Nikogar ni bilo več v ministrstvu razen nas treh: minister, jaz in Račić. Pogovor za zaprtimi vrati je trajal do enajstih ponoči. Ko se minister od mene poslovil/, pravi:/ ‚Nesreča bo.‘ Drugega dne nekako ob enajstih zahteva policijski komisar parlamenta telefonsko zvezo z ministrom. Dam mu jo in stopim v ministrovo sobo, ker se mi je zdelo, da minister ni čul telefonskega zvonca, zapleten v pogovor s stranko, kakor je bil. Ko se odlepi od stranke in ko mu povem, da je na telefonu policijski komisar parlamenta/, reče:/ ‚Nesreča je.‘ In bila je. Molčal sem o tem, ker nisem hotel Puniše Račića obremeniti še teže, kakor je že bil: dan ali dva pripravljati se na umor je hujši zločin, kakor če ustreliš v hipnem navalu strasti, izzvan z žalitvami, ki ne lete samo nate, temveč na ves narod. In Puniša Račić je bil patriot, črnogorski patriot. Žalitive Stjepana Radića so bile hude.« Majcen s svojim pričevanjem ni obremenil samo Račića, temveč tudi Korošca, saj je bil ta kot notranji minister najodgovornejši za red in mir v državi. Voditelj SLS je očitno vnaprej vedel, da bo prišlo do žalostnih dogodkov v Narodni skupščini, vendar jih ni niti poskušal preprečiti (morda zato, ker je slutil, da se z atentatom na Radića strinja tudi dvor).

²¹ M. M. Stojadinović, n. d., str. 263.

²² M. M. Stojadinović, n. d., str. 640. Takšno razmejitve med dolžnostjo ministra in vestjo služabnika svete cerkve je Stojadinović označil za »subtilno in naravnost genialno«.

– močno osovražena, saj jo je dobršen del javnega mnenja krivil za izbruh prve svetovne vojne). Vladoarjev državni udar 6. januarja 1929 in koraki, ki so mu sledili, so nedvomno bili »na liniji«²³ jugoslovanstva. Zato tudi ni čudno, da je Korošec ostal v vladi diktature in se je bil še pozneje – celo v času internacije v Vrnjački Banji, Tuzli in na Hvaru – pripravljen sporazumeti s krono. Resda so bili poudarki v Koroščevem in Aleksandrovem jugoslovanstvu različni, toda v misli, da ljudi od Triglava do Ohrida kljub različni preteklosti čaka enotna državno-nacionalna prihodnost, sta si bila edina. Slovenstvo je v takšni perspektivi postalo pojem regionalnega pomena. Njegova samosvojost je bila omejena na zgodovino, ki naj bi bila v doglednem času presežena.²³

V tridesetih letih so bili Korošec in katoliški prvaki okoli njega večinoma dobri *Jugoslovani*; le v času ljubljanskih punktacij so imeli »samoslovenski«²⁴ zvezdni trenutek. Pozneje so se iz skrbi za usodo države celo začeli uklanjati tretjemu rajhu. Ker so bili odločni protikomunisti, so se kljub ne preveč prijateljskemu razmerju do Nemčije znašli ne samo med zagovorniki sodelovanja s Hitlerjem, temveč tudi med tistimi, ki jim je nacistični imperij »na vrhovih in v globelih Balkana«²⁴ najbolj zaupal (Korošec je v jugoslovanskem šolstvu uvedel anti-semitske ukrepe; Kulovec je zagovarjal pristop k trojnemu paktu). Toda to so že bila leta somraka. Resda je katoliški tabor izkoristil položaj, ki ga je ustvarila diktatura (javna scena je postala z razpustom strank in z ukinitvijo ustave »prazna miza«; v takšnem okolju so lahko preživela le tista gibanja, ki so imela kakšno ne povsem politično institucionalno oporo – in cerkev je bila kot nalašč za to!) ter si je v medsebojnem pririvanju pri koritu oblasti uspel zagotoviti razmeroma slasten kos pogače, vendar se je nazadnje znašel v slepi ulici. SLS je v okvirih Jugoslovanske radikalne zveze (JRZ) postala prava »frontna organizacija«²⁴ brez jasne miselne usmeritve in organizacijske homogenosti. Bolj kot kaj drugega je bila politično neprofilirana manifestativna masa, ki je služila za demonstracijo veljave svojih »glavačev«. Združevala jo je osebnost prvaka oz. voditelja – dr. Antona Korošča. Na volitvah leta 1938, ki so bile v skladu z zakonodajo, podedovano iz časov osebne diktature kralja Aleksandra, javne, je tudi s pomočjo policijskega pritiska v Sloveniji dobila 78,7 odstotka oddanih glasov. To je pomenilo, da so bili v njenih okvirih dobesedno vsi in vsakršni ljudje: celo izraz gibanje je postal preozek za tolikšno množico ljudi s sto in enim interesom ...

²³ Podobni pogledi so v (V)SLS prevladovali že med prvo svetovno vojno (zlasti v krekovski struji, ki ji je pripadal tudi Korošec).

²⁴ Prim. I. Grdina, *Kaj storiti? (Prispevek k intelektualni zgodovini slovenskih tridesetih let)*, v: P. Vodopivec (ur.), *Slovenci v Evropi (O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo)*, Ljubljana, 2002, str. 175, 176.

Težnje, da bi iz slovenskega dela JRZ skovali organizacijo po zgledu avstrofašistične Dollfuß-Schuschniggove Domovinske fronte (vabljeni so bili tudi vzori iz Salazarjeve Portugalske in Francove Španije), niso imele dovolj časa, da bi povsem prevladale. Stanovski sistem se je le počasi oblikoval. Ideološki promotorji takšne usmeritve – zlasti *stražarji* – so bili prešibki in preveč neizkušeni, da bi uspeli »čez noč« izdelati konsistenten teoretični okvir za doseg zaželene prihodnosti, čeprav jim je Korošec puščal »proste roke« za njihove miselne ambicije in ekshibicije. Zato je bila usoda slovenskega katoliškega tabora trdno navezana na sodelovanje pri oblasti v jugoslovanski kraljevini. Korošec se je tega dobro zavedal in je v prihodnost gledal z veliko skrbjo. Vse svoje moči je namenil ohranitvi Jugoslavije. Bil je za sporazum s Hrvati – celo omogočil ga je, ker je skupaj s knezom namestnikom Pavlom uspel pahnuti nepopoljšljivega centralista Milana M. Stojadinovića s fotelja ministrskega predsednika (najbrž se je bal, da bi Hrvaška postala v Jugoslaviji nova Slovaška, ki je zadala smrtni udarec Masaryk-Beneševi republiki) –, toda pri njegovem sklepanju ni več sodeloval. Znašel se je »v mrtvem teku«; v vladi se je nazadnje držal samo še zaradi tega, ker je bil »dobro zapisan« pri Nemcih. Pomagal si je celo z najodurnejšimi spletkami (svoje tipalke je sprožil proti hrvaškim ustašem in srbskim fašistom okoli Dimitrija Ljotića!), toda za svoje rojake ni več dosegel nobene pomembnejše koncesije. Maček – sin slovenskega očeta – je Hrvatom pribojeval zelo široko avtonomijo, Dravska banovina pa je še naprej ostala priključena na »beograjske škrge« (naj nam bo na tem mestu dovoljeno evocirati slikovito oznako impulzivnega Antona Novačana). Korošec je slutil razsulo,²⁵ ki bo prišlo, vendar je umrl še pravočasno – da mu ni bilo treba gledati propada njegovega življenjskega dela. Za njegove naslednike – pravega dediča med njimi pač ni bilo! – so bili čevlji, ki jih je zapustil, odločno preveliki ...

²⁵ F. S. Finžgar, n. d., str. 419. Korošec se je tudi zavedal, da edino njegova osebnost združuje slovenski del Jugoslovanske radikalne zveze v kolikor toliko enoten »organizem«; dejal je namreč: »Držim, kar morem. Toda če se mi kaj primeri, potem razsul povsod: razpad strank, domovine in države, kaos. Poznam ljudi.«

ZUSAMMENFASSUNG

Von fünfhundert Pfarrhöfen bis zu achtundsiebzig Prozent

Die *Slowenische Volkspartei* (Slovenska ljudska stranka) hat ihre feste Position im öffentlichen Leben der Tatsache zu verdanken, daß es ihren Führern (Ivan Šusteršič, Andrej Kalan, Janez Evangelist Krek, Evgen Lampe) Ende des 19. Jahrhunderts gelungen war, das bestehende Netz der kirchlichen Institutionen (Pfarreien, Dekaneien) zu politisieren. Bis zum Zweiten Weltkrieg stellte sie eine echte politische Bewegung dar, in deren Rahmen auch kulturelle und wirtschaftliche Einrichtungen ihren Platz fanden.

Obwohl die *Slowenische Volkspartei* vor dem Ersten Weltkrieg ausgesprochen prohabsburgisch orientiert war, behielt sie auch im Rahmen Jugoslawiens ihre führende Position im slowenischen politischen Leben bei. Das war in erster Linie ein Verdienst des taktischen Vorgehens von Anton Korošec. Solange dieser die Unterstützung des geschickten »Strategen« Izidor Cankar (bis 1926) genoß, nahm die Macht der *Slowenischen Volkspartei* zu, trotz der Tatsache, daß sie die meiste Zeit in Opposition zur Belgrader Regierung stand. In ihrem Rahmen gab es Platz genug für verschiedene Ausrichtungen bzw. Präferenzen. Als später die *Slowenische Volkspartei* Bestandteil der Belgrader Regierungskoalition wurde, wurde sie viel dogmatischer und »engerziger«. Sie war durch innere Spaltungen und Zersetzungserscheinungen gekennzeichnet. Korošecs Lavieren war es zuzuschreiben, daß nach außen davon nur wenig zu bemerken war. Die Vorgänge im Zweiten Weltkrieg zeigten jedoch, daß das slowenische katholische Lager lediglich nach außen einheitlich und geschlossen war.

Menjava na stražarskem mestu ali »Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec«¹

PRIMOŽ KOČAR

Orel nacionalsocializma je na vrhovih Karavank že spletel svoje novo gnezdo. »Demokratsko« sklenjeni kompromisi z Zahodom mu niso predstavljali nikakršne moralne pregrade, ko se je v njem prebudila lakota »Lebensrauma«. Prav tako so črnosrajčniki na Javornikih grozeče vihteli svoje bojne sekire. Usoda samostojnosti Kraljevine Jugoslavije je bila docela negotova. Gospodarsko zvezana z Nemčijo in Italijo je obupano obračala proseče poglede na zahod. Zahod, razen nemih obljub, da bo po vojni upošteval le tiste države, ki se bodo uprle silam osi, ni nudil nič praktičnega in predvsem nič takojšnjega.

V teh turobnih letih, ko so državo pretresali hudi notranji mednacionalni spori, je na čelu Slovenske ljudske stranke (SLS) še vedno trdno stal dr. Anton Korošec, človek, ki je svojo politično pot začel že v Avstro-Ogrski in ki se je v rodni Spodnji Štajerski srečal in spoprijel z besom in silo tevtonskega nacionalizma, nacionalizma, ki je ob koncu tridesetih let spet stegoval kremplje po slovenski zemlji.

Leta 1935 se je v Stojadinovičevi vladi zavihtel na stolček ministra za notranje zadeve. Položaj in dejstvo, da je na njem zdržema sedel polna tri leta, sta mu omogočila, da je svojo avtoriteto znotraj SLS in na Slovenskem nasploh še utrdil. Ugled pa si je povečal tudi v celotni državi, saj ga je po volitvah konec leta 1938 Stojadinović želel politično upokojiti. Za izvedbo tega manevra je potreboval tudi soglasje kraljevega namestnika, kneza Pavla Karadorđevića. V pogovoru z njim je dejal:

Pojav je bolj značilen kot pa resen. Poleg tega je v Sloveniji uvedel zelo strog režim in zadušil sleherni pojav, ki mu ne bi ustrezal. Izbrani so bili izključno klerikalni elementi, medtem ko liberalni člani JRZ [Jugoslovanske radikalne skupnosti] sploh niso imeli možnosti kandidirati. Nasprotno temu policijskemu pritisku v

¹ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Reka, 1970, str. 510: »Visokost, ne gre za vprašanje, kaj bo rekel ali storil Korošec.« – Vsi prevodi v slovenščino so delo pisca tega prispevka.

Sloveniji pa se v vseh drugih predelih oblast ni mešala v volitve, kar je povsem umestno in upravičeno.²

Predsednika vlade je takšno ravnanje policijskega ministra očitno zelo razburilo; predvsem dejstvo, da je od banovine do banovine vodil različne politike državne prisile. Zaradi teh nesoglasij je moral Korošec zapustiti ministrski fotelj, v zameno zanj pa je prejel funkcijo predsednika senata. V Klubu senatorjev JRZ je Stojadinović to politično rokado utemeljil:

Te spremembe nikakor ne smemo razumeti kot kakšno razhajanje med menoj in dr. Korošcem. Nasprotno, na visokem in odgovornem položaju, na katerem bodo njegove dolgoletne državniške izkušnje še koristneje služile interesom države, bo ostal, kakor do zdaj, moj dragi in cenjeni sodelavec. Tu gre samo za menjavo stražarja na stražarskem mestu.³

Ta hladni tuš je Korošec sprejel mirno. S sklonjeno glavo je poslušal Stojadinovičev frazerski govor. Ni bilo dvoma: Stojadinovičeva akcija proti Korošču ni bila mačji kašelj. Slednji je užival velik ugled in podporo pri knezu, pa tudi za to, da se je obdržal na vodilnem položaju v SLS in v Sloveniji, ni potreboval tuje pomoči.⁴ Da vodja SLS ne pozablja in da svoje dolgove velikodušno vrača z obrestmi vred, je Stojadinović izkusil kaj kmalu. Anton, mojster spletk in zakulisnih iger, je že v začetku leta 1939 s knezovim žegnomo uspel kanalizirati nezadovoljstvo z obstoječo vlado v silen tok, ki ji je spodnesel temelje. Zadnji akt v zaodrju se je odigral v noči s 3. na 4. februar v Korošče-
vem beograjskem stanovanju. Izmed petih ministrov »zarotnikov« se je edino dr. Mihi Kreku zatresla roka ob podpisovanju ostavke. Tedaj je rekel: »In kaj bo, če Stojadinović sprejme naše ostavke, nas aretira, knezu pa predlaga spisak novih ministrov?«⁵

² Milan M. Stojadinović, n. d., str. 509: »Pojava je više karakteristička nego ozbiljna. Osim toga on je u Sloveniji sproveo vrlo strog režim, ugušujući svaku pojavu, koja njemu lično ne bi odgovarala. Izabrani su isključivo klerikalni elementi, dok liberalni članovi JRZ nisu mogli ni da se kandiduju. Suprotno toj policijskoj stezi u Sloveniji, u svim ostalim krajevima vlasti se nisu mešale u izbore, što je sasvim umesno i opravdano.«

³ Milan M Stojadinović, n. d., str. 510: »Ovu promenu ni u kom slučaju ne treba shvatiti kao neko razmimoilaženje između mene i dr Korošeca. Naprotiv, na visokom i odgovornom položaju, na kome će njegovo dugogodišnje državničko iskustvo još koristnije da posluži interesima zemlje, on će ostati, kao i dosada, moj dragi i cenjeni saradnik. Ovde se radi samo o promeni na stražarskom mestu.«

⁴ Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Reka, 1972.

⁵ Milan M Stojadinović, n. d., str. 526: » A šta će biti ako Stojadinović usvoji naše ostavke, nas pohapsi a Knezu podnese spisak novih ministra?«

Takšen dvom je »popa«⁶ Korošca razjezil in strankarskemu kolegu je dejal: »Ti zdaj podpiši, kaj bo potem, bomo še videli.«⁷

Stvar je »potem« stekla kot po maslu. Krek si je lahko oddahnil, Korošec pa je v Klubu senatorjev JRZ odstop vlade pospremil z besedami:

Te spremembe na čelu vlade ne smemo razumeti kot kakšno razhajanje z našim dragim predsednikom dr. Stojadinovičem, ki še nadalje ostaja šef stranke. Gre samo za menjavo na stražarskem mestu.⁸

Potem je mandat za sestavo nove vlade dobil Dragiša Cvetković, ki pa Korošcu ni ponudil nobenega ministrskega mesta. V njej sta interese SLS zastopala Krek in Snoj, ministra, skozi katera je govoril tudi neslišni glas slovenskega vodje in zahteval uresničitev lastnih političnih ciljev.⁹ A vsemu vplivu navkljub se je slovenska politična elita v Beogradu znašla na odstavnem pasu, kajti slovenske težnje bi lahko bile le moteč element pri reševanju hrvaškega vprašanja.

Toda slovenska politična scena v času sklepanja sporazuma in po njem ni bila apatična in pasivna, le korito so ji odmaknili. Ne samo, da so »nedržavotvorni« Hrvati dobili več kot Slovenci, v Mačkovi politiki je bilo slutiti celo težnjo po obvladovanju celotne zahodne Jugoslavije, kar je še bolj podžgalo prizadevanja za samostojno banovino Slovenijo.¹⁰

Krek je 14. septembra 1939 obiskal dr. Mihaila Konstantinoviča, srbskega svetovalca pri nastajanju sporazuma, in mu potožil: »Hrvati, ki so bili proti državi, so dobili vse, državotvorni Slovenci pa ničesar.«¹¹

Akcijo so slovenski klerikalni prvaki vzeli skrajno resno in zavzeto; Konstantinović pod istim datumom beleži še:

⁶ Igor Grdina, Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma, Zgodovinski časopis* 1999, str. 290, op. 10.

⁷ Milan M Stojadinović, n. d., str. 526: »Ti sad potpiši a šta će biti posle to ćemo videti.«

⁸ Milan M Stojadinović, n. d., str. 510: »Ovu promenu na čelu Vlade ne smemo shvatiti kao kakvo razilaženje sa našim dragim pretsednikom, dr Stojadinovičem, koji i dalje ostaje šef stranke. Radi se samo o promeni na stražarskom mestu.«

⁹ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad, 1998, str. 157, 171. Konstantinović opisuje pritisk, ki ga je Korošec izvajal prek »svojih« tudi še v času, ko je bil že sam v vladi: »Zove me oko 9 časova Krek telefonom. Interesuje se za uredbu o bogoslovnom semeništu u Mariboru. Goni ga Korošec.« In v neki drugi zabeležki: »U 21 došao ponovo Krek sa prepisanom uredbom. Čiča (Korošec) je zadovoljan – veli – ,samo da ne iskrene neka nova teškoća.« (To, onako, gratis za mene!)

¹⁰ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 64–65, 90. Prim. Igor Grdina, n. d., str. 286–290.

¹¹ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 49: »Hrvati, koji su bili protiv države sve su dobili, a državotvorni Slovenci ništa.«

Korošec zahteva, da se uredba o banovini Hrvaški čim prej razširi na Slovenijo. Prišel je Kulovec in bil s Cvetkovičem. Razložil mu je željo Slovencev. Pravi, da že ustvarjajo nekakšne komisije. V zvezi s tem naj bi se v uredbi o banovini Hrvaški zamenjale le besede »Hrvaška« s »Slovenija«. Tekst bi, mutatis mutandis, ostal isti.¹²

Dne 26. avgusta 1939 je bila z ukazom kraljevskih namestnikov razpuščena narodna skupščina v Beogradu. Že naslednji dan pa je bil objavljen sporazum, ki je uvedel avtonomno hrvaško banovino kot sestavni del Kraljevine Jugoslavije.¹³ Z novonastalim notranjepolitičnim stanjem predstavniki slovenske politike niso bili zadovoljni. Del SLS je celo začel delovati proti Korošču.¹⁴ Vendar je ta znal najprej ohraniti notranjo enotnost v lastni stranki in nato usmeriti energijo v bitko za banovino Slovenijo. Akcija po uradnih in legalnih političnih kanalih se kljub velikim naporom torej ni iztekla po pričakovanjih, ostalo je le pri hrvaški avtonomiji.

Po objavi sporazuma pa je na površje priplaval tudi vprašanje novih volitev. Tu se je Korošec, v smislu boja za slovensko banovino, zavzemal za to, da se najprej rešijo vprašanja notranjega ustroja države in da se šele nato izvedejo občinske volitve. Zanimivo pa je to, da je pri vprašanju načina volitev vztrajal pri preizkušeni formuli že takrat nedemokratskega javnega glasovanja in favoriziranja večine.¹⁵

Vzporedno z vsemi političnimi bitkami se je dokončno izkristaliziral Koroščev politični in svetovnonazorski profil. Iz nekdanjega sovražnika Nemcev se je postopoma, prek nekritičnega občudovanja korporativnega državnega ustroja, prelevil v njihovega zaveznika. Blizu mu je bila tudi antisemitska politika »novega reda«. In če ne prej, je Korošec svojo pronemško usmerjenost jasno pokazal po padcu Francije junija 1940. Takrat je Maček dejal: »Poslušajte, z njim [Koroščem] je konec. Premrl je od strahu pred Nemci. Zahteva germanofilsko vlado, ki bi nas zaščitila.«¹⁷

Mihailo Konstantinović pa je iz pogovora z njim izvedel: »Koro-

¹² Mihailo Konstantinović, n. d., str. 49: »Korošec traži da se što pre uredba o banovini Hrvatskoj proširi na Sloveniju. Dolazio je Kulovec i bio sa Cvetkovičem. On mu je izložio želju Slovenaca. Kaže da tamo već prave nekakve komisije. On je dobio jednu skicu rešenja za Sloveniju. Po tome bi se u uredbi o banovini Hrvatskoj imale samo zameniti reči ‚Hrvatska‘ sa ‚Slovenija‘. Ostao bi, mutatis mutandis, isti tekst.«

¹³ *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana: CZ, 1979, str. 678.

¹⁴ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 49.

¹⁵ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 61.

¹⁶ Igor Grdina, n. d., str. 288.

¹⁷ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 140: »Čujte on je gotov. Premro je od straha od Nemaca. Traži germanofilsku vlado, koja bi nas zaštitila.«

šec pravi, da moramo biti kakor ‚Schulbulbi‘ z rokami na mizi. Maček pravi, da je on že izvetril.«¹⁸

Kmalu zatem, ob koncu junija 1940, ga je Dragiša Cvetković povabil v vlado, kjer je namesto Boža Maksimovića prejel v upravljanje ministrstvo za prosveto. Nemudoma se je lotil dela in v duhu nove, germanofilske politične orientacije najprej začel delovati v antisemitski smeri. Izdelal je protižidovski zakon v šolstvu, šolska politika pa je bila naravnana tudi proti komunističnim in prostozidarskim podtalnim tokovom.¹⁹ Vendar vlada kljub spremljanju svetovnih dogodkov ni bila tako zelo navdušena nad udinjanjem nacifašističnemu pritisku, ki se je vse bolj vpletal v notranjepolitične razmere v državi. Ostrega nasprotnika pri udejanjanju nove politike je imel Korošec v dr. Konstantinoviću.²⁰ V svojih zabeležkah iz obdobja ministrovanja je ta zapisal:

Korošec in projekt uredbe proti Židom. Korošec nas postavlja pred izvršena dejstva. Želi se prilizniti Nemcem. Ne sprašuje po ceni. [...] Proti nejmju je treba začeti boj. Vse to sem odkrito povedal Cvetkoviću in še nekatere druge podrobnosti. Korošec si želi boja z menoj. Jaz od tega ne bom odstopil.²¹

Kljub temu ga je pozneje boj s Koroščem toliko izčrpal, da je predsedniku vlade zagrozil s svojim odstopom, če bo Korošec še naprej minister v njej.²²

Korošče vstop v vlado, ko je ta bila hude bitke z nemškim političnim in gospodarskim pritiskom ter je za svoj boj potrebovala večjo trdnost, je vanjo zanesel le še več neskladja in bil v tem boju prej ovira kot pomoč.²³ S svojim klečeplazenjem pred Nemci je pri nekaterih kolegih vzbujal gnev. Konstantinović v svojih beležkah skoraj vsak dan omenja Korošča, od njegovega vstopa v vlado pa do njegove smrti 14. decembra 1940. Niti enkrat ni ob Koroščevih »akcijah« pristavljen en sam pozitiven pridevnik. Očitno se je slovenski politični prvak s

¹⁸ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 140: »Korošec kaže da moramo biti kao ‚Schulbulbi‘ sa rukama na stolu. Maček veli da je on već izvetrio.«

¹⁹ *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana: CZ, 1979, str. 680.

²⁰ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 172.

²¹ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 176: »Korošec i projekt uredbe protiv Jevreja. Korošec nas stavlja pred svršene činove. On hoće da se dodvori Nemcima. Ne pita za cenu. [...] Potrebno je povesti borbu protiv njega. Sve sam ovo rekao Cvetkoviću otvoreno i još drugih detalja. Korošec hoće borbu sa mnom. Ja od toga neću bežati.«

²² Mihailo Konstantinović, n. d., str. 610. To je zabeležka z dne 23. oktobra 1940, mesec in pol pred Koroščevo smrtjo.

²³ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 176: »Nesklad u vladi se povećava. Korošec odudara. On je protiv Sporazuma i protiv Srba. Okupiče Srbe protiv vlade. (L. Marković je mislio da će Korošec pojačati Dragišinu poziciju prema Hrvatima!)«

svojimi političnimi in svetovnonazorskimi pogledi srbskemu ministrskemu kolegu že popolnoma priskutil. A ne glede na osebnoizpovedno noto dnevniških zapiskov lahko slutimo, da se je Korošec v svojih političnih ciljih do konca razgalil.

Predsednik vlade, ki si je prizadeval za ohranitev jugoslovanске nevturalnosti, je moral bojevati vojno na dveh frontah. Z vstopom Korošca v vlado pa se mu je notranjepolitični boj le še bolj zaostрил. Namesto da bi si pridobil sobojevnika, si je na prsi pripel kačo. Nепrestana spletkarjenja, katerim je bil podvržen, in tudi tista, ki jih je izvajal sam, so ga utrujala. Konstantinović je položaj doživljal takole: »Cvetković je precej deprimiran zaradi vseh nelojalnosti, vendar ja sen glede stališča, ki ga moramo zavzeti.«²⁴

Korošec je na vsak način hotel izpeljati nacistom všečno, protižidovsko zakonodajo. Nепrestano je kritiziral delo vlade, Konstantinovića pa celo odkrito napadal.²⁵ Predsednik vlade Cvetković, podpredsednik Maček in minister Konstantinović so se septembra 1940 odločili, da Korošca z njegovim zakonom o Židih v šoli minirajo. Zakon so sicer sprejeli, vendar v obliki, ki praktično ni bila v smislu Koroščevih zahtev. Odziv na to je bil takojšen in večsmeren. Najprej je »Čiča«²⁶ obvestil nemški in madžarski tisk o vladnih intrigah proti njemu in »modernim« zakonskim predlogom, nato pa se je po telefonu obrnil še na predsednika vlade z besedami: »Vse, kar storim, Konstantinović razveljavlja, razveljavlja, razveljavlja. Ko sem postal minister, ste mi obljubili, da bom lahko delal, kar bom hotel.«²⁷

Želja večine vladnih politikov in tudi kneza namestnika je bila strmoglavljenje Korošca.²⁸ A on je takrat že užival trdno podporo tretjega rajha. Jugoslavija pa je morala v tem času, ko ni mogla računati na nikakršno praktično pomoč zahodnih zaveznikov, voditi preračunljivo politiko, politiko »naklonjene nevturalnosti« do tedaj edine realne velesile v Evropi, Nemčije. Če bi iz vlade odšel Korošec, »to ne bi bilo pogodu Nemcem«, je v pogovoru s Konstantinovićem dejal knez Pav-

²⁴ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 184: »Cvetković je prilično deprimiran svim nelojalnostima, ali jasan u pogledu stava koji treba da imamo.«

²⁵ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 180.

²⁶ V nekem pogovoru s Konstantinovićem je Krek Korošca imenoval Čiča. Gl. op. 9.

²⁷ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 189 in 604, op. 41 in 42: »Sve što ja uradim Konstantinović ništi, ništi, ništi. Kad sam postao ministar meni je rečeno da mogu raditi što hoću!«

²⁸ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 186 in 188. Dne 25. septembra je Konstantinović zapisal: »Zovemo i Mačeka. Diskutujemo pitanje uredbe o Jevrejima. Cvetković je zato da se Korošec zaskoči. Da mu primimo uredbu ali da joj damo drugu sadržinu. Da se odnosi samo na Univerzitet.« Dne 26. septembra pa še: »Maček, kad sam rekao da ima još jedna uredba od Korošca, čini oštar gest sa lakatom in pokazuje da će Korošec biti izbačen iz vlade!«

le.²⁹ Nitka, na kateri je visela usoda kraljevine, je bila izredno tanka in slovenski politični prvak je to odločno izkoriščal v svoj prid. Knez je o Korošču tedaj menil, »da je senilen in da ima dve fiksni ideji: proustidarje in komuniste.«³⁰ Konstantinović v tem pogledu ni videl tako nedolžne slike: »Ne verjamem, da so to fiksne ideje, marveč preračunana stališča. Čeprav je Korošec senilen, ve, kaj dela.«³¹

Stvar še zdaleč ni bila preprosta, saj se je Korošec v tem času povezal z vodjema profašističnih organizacij Budakom na Hrvaškem in Ljotićem v Srbiji. Snovali so celo podtalno akcijo, uperjeno proti vladi, s končnim ciljem, da bi država razpadla. Da so bili Koroščevi pogledi takrat že jasno nacionalistično-šovinistični, kaže tudi njegova izjava, ki jo je bil dal Cvetkoviću v zvezi z napadom na komuniste na beograjski univerzi: »Oh, kako smo jih pretepli. Dobro smo jih pottolkli!«³² To je bil hkrati Cvetkoviću najbolj jasen dokaz, da Korošec dejansko razmišlja »nacionalsocialistično« in da je povezan s tako imenovanimi jugoslovanskimi nacionalisti. Ponovno pa je iskal stik tudi z nekdanjim predsednikom vlade Stojadinovićem, ki ni bil samo ljubitelj bavarskega piva in občudovalec italijanskih lepotic, ampak pri Nemcih in Italijanih tudi dobro politično zapisan. Ti so od Beograda zahtevali celo njegovo vrnitev v vlado.³³

Kljub dobri zaslonbi iz tujine in vsej zakulisni mašineriji, ki jo je slovenski politični prvak lahko pognal v boj za lastne cilje, je zadnji mesec svojega ministruvanja in hkrati tudi življenja preživel v neprestanem vznemirjenju, morda celo strahu. Večina njegovih poskusov, da bi se na račun države poklonil nacistom, je bila nevtraliziranih. Cvetković je tedaj zadovoljno dejal: »Korošec je zbeگان in omahuje; bojazen: nekdo je prisluškoval. Sprašuje se, zakaj ga Srbi sovražijo.«³⁴

Ko je zahteval potni list za Italijo, je Cvetković izvedel še za njegovo namero, da se preseli na Sušak, od koder bi lažje vzpostavil lastno zvezo s fašističnim Rimom. To novo neloyalnost in zahrbtnost je predsednik vlade kratko pospremil z odločnimi besedami: »Izdajalec! Čim prej ga je treba likvidirati.«³⁵

Še preden so se v vladi uspeli z lastnimi silami odkrižati »na-

²⁹ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 191: »to bi bilo nepravdo Nemcima«.

³⁰ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 191: »... da je senilan i da ima dve fiks-ideje: masone i komuniste«.

³¹ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 191: »Ne verujem da su to fiks-ideje, već sračunati stavovi. Iako je senilan Korošec zna šta radi.«

³² Mihailo Konstantinović, n. d., str. 211: »Aha smo ih izudarali. Dobro smo ih pottolkli!«

³³ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 193.

³⁴ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 192: »Korošec je zburjen i vrda; bojazan: neko je prisluškiavao. Pita se zašto ga Srbi mrže.«

³⁵ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 184 in 193: »Izdajnik! Treba ga što pre likvidirati.«

dležnega in izdajalskega popa«, ga je 14. decembra 1940 v njegovem beograjskem stanovanju doletela smrt. Konstantinović je tisto soboto neprizanesljivo zapisal:

Bog mu grehe odpusti, a bil je hudoben človek. Prej bi se ga morali znebiti, da nam ne bi bil v napoto. Razumel sem kneza, vendar mislim, da bi morali našo politiko rešiti Koroščevega pritiska na kak bolj energičen način. Zdaj je to lažje in brez posledic, ki bi lahko prišle, če bi bil Korošec odstavljen v boju.³⁶

Kot vodja SLS v Beogradu ga je nasledil dr. Kulovec in Konstantinović da slutiti, da se bo neprijetno politično sodelovanje s slovenskimi prvaki na neki način nadaljevalo. O Kulovcu je pripomnil: »katoliški duhovnik. Malenkosten vtis. Mislim, da bodo z njim prav takšne težave kot z vsemi klerikalci, še posebno če so Slovenci.«³⁷ Strah pred Nemci, ki se je bil verjetno naselil v tedaj že pokojnega Korošca, je očitno dalje živel v Kulovcu. Na kronskega svetu, kjer so razpravljali o pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu, je novi slovenski vodja prvi izmed devetih prisotnih dal glas »za«.³⁸

Jugoslavija se je znašla pred prepadom. Češkoslovaška in Francija, nekdanji zaveznici, sta bili že zradirani s političnega zemljevida Evrope. Britanci so bili v skrbeh za obstoj lastnega Otoka, ki so ga vztrajno tresle bombe nemške Luftwaffe in tudi v severni Afriki jim ni kazalo nič kaj dobro. Turčija je bila daleč in vsa na trnih zaradi nemških in sovjetskih želj po Črnem morju. Pakt z Romunijo, po odstopu kralja Karla, ni imel nobenega praktičnega pomena več. Bolgari so vse glasneje zahtevali ozemeljske spremembe. Madžarska je postajala nacistična marioneta. Albanijo so obvladovali Italijani in Grčija je ječala v smrtni agoniji. Pomoč ZDA pa je bila zavita le v frazersko-moralistični celofan. V teh razmerah je Kraljevina Jugoslavija pokleknila in 25. marca podpisala pristop k trojnemu paktu z nekaterimi posebnimi koncesijami, ki naj bi ji zagotavljale določeno suverenost.³⁹ Na koncu je pravzaprav pristala tam, kamor je energično rinil že Anton Korošec.

³⁶ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 251: »Bog da mu dušu prosti, ali bio je opak čovek. Trebalo ga je ukloniti ranije da ne smeta. Ja sam shvatao Kneza, ali mislim da je trebalo osloboditi našu politiku duha Koroščevog pritiska na jedan energičan način. Sad je to lakše, ali bez onih posledica koje bi se mogle dobiti da je Korošec smenjen u borbi.«

³⁷ Mihailo Konstantinović, n. d., str. 286: »katolički pop. Sitan utisak. Mislim da će se imati i sa njim teškoća kao i sa svim drugim klerikalcima, naročito kad su Slovenci.«

³⁸ Jacob B. Hoptner, n. d., str. 222.

³⁹ Jacob B. Hoptner, n. d., str. 200–204.

A kaj mu je preostalo drugega? – Če skušamo Koroščevo politiko gledati s perspektive svetovnega dogajanja, se znajdemo v nič kaj enostavnem položaju. Na eni strani nacistični pritisk, ki se je rodil iz boja proti popolni skorumpiranosti »demokratičnega sveta«. Na drugi strani spletkarski Zahod, ki je s svojo politiko omogočal tako hitlerjansko-nacistični kot tudi leninistično-boljševistični⁴⁰ totalitarizem, v upanju, da se bosta ta dva medsebojno pobila, on pa bo še naprej obvladoval svet. Korošču se sovjetski državni ustroj ni zdel primeren za njegovo »deželo«, v nacističnem »novem redu« pa je očitno videl možnost obstoja slovenskega naroda, seveda pod pogojem, da Nemci na naše ozemlje ne stopijo kot sovražniki. Njegovo udinjanje nacizmu je sicer dejstvo svetovne zgodovine, a v danem trenutku je bila, z njegove perspektive, za fizično rešitev naroda to edina politična pot. Stališče ZDA in Britanije, ki sta se bili pripravljene boriti proti nacizmu le do zadnjega Jugoslovana, mu ni moglo biti porok za nadaljnji fizični obstoj slovenstva.

ZUSAMMENFASSUNG

Wechsel auf den Wachtposten oder »Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec«*

An die Spitze der SLS (Slowenische Volkspartei) hat sich bei Ende 30ten Jahren 20ten Jhr. noch immer befand Dr. Anton Korošec. Seine Position schien fest auch hinsichtlich der sturmischen politischen Ereignisse in Königreich Jugoslawien. Ministerpräsident Stojadinović versuchte ihm in 1938 politisch zu pensionieren. Trotz dieser Aktion verursachte Korošec den Fall des Stojadinovičs in 1939 und kam zurück. Aber politische Elite der Slowenen war zur Zeit schon auf dem Nebengleis; die erste politische Aufgabe war Lösung der Kroatischehenfrage, die schloss sich mit dem »Sporazum«. In dieser Zeit tauchte auch Korošecs Weltanschauungsprofil deutlich auf: Mißtrauen gegen intrigantischem und korrumpiertem West, der sowohl hitlersche Nazismus als auch leninsche Bolschewismus ermöglichte, hat ihm daher gebracht, dass er, als er zum letzten Mal auf Ministerstuhl vom Junij 1940 bis Dezember 1940 saß, sich als drittenreichfreundlich zeigte.

⁴⁰ Namenoma uporabljam ta termin, saj je »stalinizem« skovanka iz časov Hruščova, dejansko pa gre za obliko terorja, ki ga je izumil Lenin. Ko je analiziral dogodke Pariške komune iz leta 1871, je ugotovil, da je ta propadla, ker je pobila premalo ljudi! Za uspeh sovjetske komunistične revolucije je svoje ugotovitve iz teorije spravil v grozljivo prakso. Gl. Aleksander Solženicin (Alexander Solschenizyn), *Drei Reden an die Amerikaner*, Darmstadt, 1975, str. 48.

* Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Reka 1970, str. 510.

Slovenska ljudska stranka

1941–1990

JANEZ ARNEŽ

Pot Slovenske ljudske stranke (SLS) skozi dobo druge svetovne vojne in emigracije se je začela leta 1941 in uradno končala leta 1992, ko je bil 16. maja v Ljubljani drugi kongres Slovenskih krščanskih demokratov (SKD). Na kongresu je bila zdomska zgodovinska SLS uradno pridružena krščanskim demokratom v Sloveniji. Ustrezno sklepno izjavo je v imenu zdomske SLS prebral dr. Julij Savelli, podpisala pa sta jo dr. Marko Kremžar, načelnik SLS v zdomstvu, in Lojze Peterle, predsednik SKD.

Po vojaškem udaru leta 1941 v Beogradu se je strankino vodstvo pripravilo na vojne razmere, izbralo štiri zastopnike, ki naj bi jo predstavljali v tujini, in sklenilo, da nihče iz vodstva stranke ne sme v kakršnem koli smislu sodelovati z zasedbenimi oblastmi. Štirje zastopniki (dr. Miha Krek, Franc Snoj, Franc Gabrovšek in dr. Alojzij Kuhar) so odšli v tujino in delovali v Londonu in New Yorku. Doma pa je ostalo podtalno vodstvo, sprva v Natlačenovih rokah, po njegovem umoru pa so stranko vodili v glavnem Stare, Smersu in Šmajd.

Komunistična stranka je doma v ilegali organizirala Protiimperialistično fronto proti zapadnim silam, ker je bila Sovjetska zveza tedaj zaveznica Hitlerjeve Nemčije in si je z njo razdelila ozemlje premagane Poljske. Ta odnos se je spremenil po junijskem vdoru Nemčije v Sovjetsko zvezo. V sili razmer je tedaj Sovjetska zveza postala, vsaj kar se tiče materialne pomoči, zaveznica zahodnih sil in ukazala vsem komunističnim strankam boj proti silam osi. Tedaj se je Protiimperialistična fronta v Sloveniji spremenila v Osvobodilno fronto in začela ljudsko osvobodilno borbo ali ljudsko revolucijo (LOB), kot piše Mikuš. Septembra istega leta je vodstvo Osvobodilne fronte (OF) izdalo izjavo, da bo vsakdo, ki bi začel akcijo proti okupatorju izven OF, proglašen za izdajalca in likvidiran.

Stiki med SLS v domovini in zastopniki v tujini so bili zelo oteženi in ni bilo možnosti za stvarno dogovarjanje. Na obeh straneh so bili pod vplivom raznih političnih pritiskov in dvomljivih vesti, ki so jih nekateri namenoma širili za povečanje zmede in politične dezorientacije. V domovini so predstavniki SLS sodelovali z liberalno in so-

cialistično skupino in se pridružili Slovenski zavezi. Za kratko dobo je SLS skupno z opozicijsko skupino okoli kluba Straže in s Šolar-Gosarjevo opozicijo oblikovala Slovenski ljudski blok (SLB). Kmalu pa sta zastopnika SLS, Rudolf Smersu in prof. Mirko Bitenc, izstopila iz SLB, ker je Gosar sprejel predsedstvo nacionalnega komiteja, kar je bilo proti medskupinskemu dogovoru. Nato sta dr. Albin Šmajd za SLS in dr. Marjan Zajc za liberalno skupino dosegla sporazum, na podlagi katerega je bil oktobra 1944 ustanovljen Narodni odbor za Slovenijo.

Zastopniki SLS, ki so odšli v tujino z veliko mero upanja v urenščitev svojih političnih ciljev, so doživeli eno razočaranje za drugim in ob koncu vojne popoln poraz, iz katerega je bil odhod v politično emigracijo edina možna rešitev. Srbi niso pristali na demokratično reformo Jugoslavije in sprejetje ustavne ureditve, ki bi bila sprejemljiva tudi za Hrvate in Slovence. Ostali so na stališču vsiljene ustave z dobrohotno pripustitvijo pogovorov v osvobojeni domovini. Vsa leta delovanja jugoslovanske kraljevske vlade v Londonu zaradi take politične nepopustljivosti ni bil mogoč sporazum. Ta neuspeh je pokazal, da ni bilo nobene možnosti za doseg demokratične Jugoslavije, na katero bi mogla pristati večina vsakega od pridruženih narodov. In prav tak položaj se je nadaljeval v 45-letni dobi politične emigracije.

Politiki SLS so trdno upali, da bodo zavezniki Slovincem priznali pravico, da pridružijo vse slovensko narodno ozemlje matični domovini in da bi na ta način prvič v zgodovini lahko dosegli Zedinjeno Slovenijo. Vso vojno dobo so angleške in ameriške oblasti nasprotovale priznanju kakršnekoli obveznosti za zadovoljitev slovenskih ozemeljskih zahtev. Odločitev so prepuščale mirovni konferenci, kjer pa so bile med odločilnimi oblikovalci povojne Evrope. In končno, da je bila tragika še večja, je vojaško zavezništvo med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki pod sovjetskim pritiskom vodilo do osnovnih političnih popuščanj in tudi do popuščanj glede ozemelj, ki so jih zahodni zavezniki brezskrbno odstopili komunističnemu bloku. Tako so sami pripomogli, da je bilo polovici evropskih prebivalcev odvzeto uživanje načel Atlantske listine.

Medtem ko zahodne demokracije niso imele nikakršnega namena širiti svoje državno ozemlje, je Sovjetska zveza zasedla vzhodni del Poljske, baltske države in del Finske. Zavezništva s Hitlerjevo Nemčijo ni prekinila Sovjetska zveza, ampak je to sodelovanje ustavila Nemčija, ko je napadla Sovjetsko zvezo. Tedaj se je Sovjetska zveza zatekla po pomoč k zahodnim silam, ki jih je dotlej skupaj z nacisti napadala kot imperialiste, kapitaliste in netilce vojn. Ko je bila Sovjetska zveza prisiljena k obrambi, je prek Kominterne ukazala vsem svojim satelitskim komunističnim strankam upor proti silam osi. Kot je Sovjetska zveza prej sklenila zavezništvo s Hitlerjevo Nemčijo v cilju

širjenja svojega lastnega državnega ozemlja in dodatnega vplivnega področja, je potem, ko se je prisilno znašla na strani zahodnih »imperialistov«, še bolj intenzivno zasledovala svoje ekspanzivne interese. Pri tem so ji pomagali komunistični gverilski oddelki v zasedenih državah in levičarski elementi, ki so sistematično obkrožali politične vrhove Velike Britanije in ZDA. Tako si je uspela ob koncu druge svetovne vojne podvreči Vzhodno Evropo in prek komunističnih strank prodirati v politično in socialno življenje zahodne Evrope.

Po koncu druge svetovne vojne so na Zahodu postopoma le uvideli, da Sovjetska zveza ni naklonjena sodelovanju, ampak si prizadeva za uničenje demokratičnih političnih ureditev. Začeli so braniti politično in gospodarsko svobodo, ki so jo komunisti v zasedenih predelih odpravili in jo ogrožali tudi v zahodnih državah. Medtem ko so komunisti v ZDA med drugo svetovno vojno spodbujali k večji proizvodnji, ki naj bi pomagala Sovjetski zvezi, so po drugi svetovni vojni skušali s stavkami oslabiti načrte Marshallovega programa za gospodarsko okrepitev zahodnoevropskih demokracij. Spoprijem teh dveh blokov, komunističnega in nekomunističnega, se je imenoval hladna vojna. Ta je trajala petinštirideset let, vse do gospodarskega zloma Sovjetske zveze, ki si je s porazom v Afganistanu pripravila svoj konec.

Nekak odmev na širitev hladne vojne je bilo povečano zanimanje zahodnih sil, predvsem Američanov, za zastopnike demokratičnih strank, ki so živeli v emigraciji. *Free Europe Committee* (FE) je bil ustanovljen leta 1949, formalno kot zasebna ustanova, dejansko pa le kot prikrita organizacija ameriškega zunanjega ministrstva. Sprva so imeli obsežen program, ki je bil v bistvu priprava emigrantskih ekip na raznih področjih javnega življenja za nastop v tedaj komunistično vladanih deželah, če bi prišlo do poloma obstoječih režimov. Zelo močno so razvili uredništva radijskih oddaj, ki so imela tudi svoje raziskovalne urade in so izdajala poročila v angleščini o razmerah v posameznih komunističnih državah. Raziskovalno delo je zajelo razna področja gospodarstva, kulture in politike v državah Vzhodne Evrope. Na teh projektih so delovali tudi Slovenci. Posebno je treba omeniti sodelovanje dveh vplivnih zastopnikov SLS Ivana Avseneka in dr. Joža Basaja. Večina izdelanih referatov je ostala v rokopisu, precej pa so jih tudi objavili. Poleg tega je FE izdal obširne monografije o komunističnih državah, ki ležijo med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. FE je deloval tudi na t. i. svobodnih univerzah (München, Strasbourg). Zanimanje ameriške vlade za emigrantske politike in podpora FE emigrantskim projektom se je menjavala s spremembami v sestavi ameriške vlade, z njeno zunanjo politiko, z bolj ali manj sovražnim nastopanjem sovjetske in satelitskih vlad, z mednarodnimi dogovori.

Močno je na to razmerje vplivala deklaracija o miroljubnem sožitju dveh blokov (t. i. *Geneva spirit*).

Free Europe Committee je leta 1949 dal pobudo za organizacijo emigrantskih političnih skupin in nudil finančno podporo tako pomembnim politikom osebno kakor tudi priznanim političnim organizacijam. In še isto leto so v Washingtonu ustanovili zvezo srednjeevropskih kmečkih strank v emigraciji, ki so se ji pridružili Hrvati in Srbi. Krek in Kuhar sta se v Londonu med vojno seznanila s Karlom Popielom, članom poljske begunske vlade. Bil je eden od voditeljev poljske krščanske delavske stranke. Popiel se je dogovoril s Krekom, da bi ustanovili podobno zvezo krščansko demokratičnih strank držav Vzhodne Evrope. Po razgovorih z zainteresiranimi predstavniki strank so jo organizirali julija 1950 v New Yorku pod imenom CDU-CE (*Christian Democratic Union of Central Europe*). Združevala je stranke šestih držav, in sicer Češkoslovaške, Jugoslavije, Latvije, Litve, Madžarske in Poljske. Za sprejem članic sta veljali dve osnovni načeli: članice predstavljajo države in ne narodnosti. Poleg tega so bile lahko sprejete le tiste stranke, ki so delovale v svojih državah že pred vojno. In tako je SLS predstavljala Jugoslavijo. Pripomniti je treba, da je mednarodna kmečka zveza v primerjavi s krščansko demokrasko zvezo dovoljevala načelo narodnosti in sta tako lahko bili zastopani v njej hrvaška in srbska kmečka stranka. Vsa ta gibanja so bila finančno odvisna od FE. FE je sponzoriral tudi nekakšen emigrantski parlament ACEN (*Assembly of Captive East-European Nations*). V primerjavi z drugimi dejavnostmi, ki jih je sponzoriral FE, v ta parlament *Free Europe Committee* ni dovolil vstopa politikom iz Jugoslavije, ampak samo tistim predstavnikom držav, ki so spadali pod sovjetski vpliv.

Kmalu po svojem začetku je CDUCE imela dva kongresa v New Yorku. Posebno pomemben je bil prvi od 13. do 15. marca 1953, ko se je zveza predstavila mednarodni publiki in sponzor FE je bil finančno dokaj širokogruden. Tudi za SLS je imel kongres velik pomen, ker se ga je udeležilo 15 slovenskih delegatov. Pozneje je zanimivost teh emigrantskih organizacij in načrtovanih kongresov padala, saj so morali zgolj ponavljati svoj program o nasprotovanju komunizmu in o upanju na njegov skorajšnji propad. Drugi kongres je bil dve leti za prvim, glede na prisotno publiko še vedno obširen, toda vsebinsko manj zanimiv. Prvima dvema je sledilo še nekaj kongresov, toda vsi ti so bili »notranji«, organizacijski in ne več za številčne delegacije in za goste, kot sta bila začetna dva.

Ko je bila nevarnost, da bo FE še znatneje zmanjševal finančne prispevke, je CDUCE skušala svojo koristnost predstaviti FE s tem, da je pomagala organizirati krščanske demokratične stranke v Latinski Ameriki. Prvi večji uspeh na tem področju je bila organizacija

kongresa v Santiagu de Chile, na katerem je decembra 1955 nastopila oživiljena *Organización Democratica Cristiana de America* (OD-CA). CDUCE je nudila tehnično pomoč pri sestavi programa novega inštituta v Caracasu za šolanje mladih političnih delavcev v krščanskodemokratskih strankah. Vzporedno s političnim delovanjem so zastopniki CDUCE delovali tudi pri organizaciji krščanskega delavskega gibanja v Latinski Ameriki. Na tem področju se je še posebno udejstvoval dr. Ludvik Puš.

Vse to sodelovanje v mednarodnem svetu je bilo za stranko pomembno predvsem zato, ker je s tem ohranjala svojo navzočnost in vidnost v javnosti. Njeni zastopniki so na sejah in mednarodnih zborovanjih opozarjali zahodne države, da je Evropa razdeljena in da je je polovica za železno zaveso. Zato morajo zahodni politiki skrbeti za združitev celotne Evrope, ki bo šele prinesla večjo varnost in gospodarski napredek. Slovenski tisk v tujini je vsak nastop SLS v svetu skrbno zabeležil in tako potrdil upravičenost in pomembnost političnega delovanja v emigraciji.

Zanimivost in koristnost krovne organizacije CDUCE v očeh finančnega sponzorja pa je seveda nihala v funkcionalni povezanosti z zunanjo politiko ZDA in drugih zahodnih držav. Hladna vojna se je včasih malo pogrela, nato pa se spet ohladila v upanju na mirno sožitje demokratičnega in totalitarnega bloka. Sprva so zahodnjaki nekoliko upali na zgodnji propad komunističnega sistema in imeli emigrantske politike za vir informacij in pa za morebitne člane ekipe po propadu komunizma. Toda ti predvojni politiki so se starali in umirali in z njimi je zamirala misel političnih ekip v senci. Obenem pa je postajalo jasno, da komunizem ne bo še tako hitro odmril. Vse to je zmanjševalo zanimanje za emigrantske politične formacije. Formalno, na papirju, so živele do propada komunizma v Evropi, delovale pa so le do srede šestdesetih let.

Veliko je bilo mednarodnih kongresov krščanskodemokratskih strank v Severni in v Južni Ameriki in tudi v Evropi. Slovenci so bili zastopani kar na vseh. Slovenski zastopniki, ki so se udeležili teh kongresov, so bili bolj ali manj vedno isti. Za vse morebitne delegate je bil problem čas in denar za potovanje. Poleg Kreka je treba omeniti Miloša Stareta, Rudolfa Smersuja in dr. Franca Bajleca ter mlade delegate Ašiča, Debeljaka in Fajdiga, ki so nastopali v imenu SLS na kongresih v Južni Ameriki. Na kongresih, ki so bili v Evropi, so SLS zastopali Nace Čretnik, dr. Stanko Mikolič, Janez Černetič, dr. Peter Klopčič in še nekaj drugih. Največ referatov na teh kongresih je imel Nace Čretnik, ki si je ustvaril ob kongresnih zasedanjih prav odlične zveze s politiki, predvsem s francoskimi, ker je pač živel v Parizu. Nekateri kongresi so bili celinski, nekaj pa je bilo svetovnih.

Prva svetovna konferenca krščanskodemokratskih strank (članic mednarodnih zvez ODCA, NEI in CDUCE) je bila 1956 v Parizu. Udeležilo se je 33 strank, med njimi tudi SLS. Kreku so izkazali priznanje za njegovo delo v preteklosti s tem, da so ga določili za slavnostnega govornika na zaključnem banketu. Te svetovne konference so nadaljevali v naslednjih letih. NEI (*Nouvelles Équipes Internationales*) se je spremenila v UEDC (*Union Européenne des Démocrates Chrétiens*), ko so ustanovili še organizacijo strankinih podmladkov UEJDC (*Union Européenne des Jeunes Démocrates Chrétiens*).

SLS se je postopoma organizirala v tujini pod vodstvom dr. Miha Kreka. Sprva so morali biti zelo previdni, ker je angleško vodstvo begunskih taborišč prepovedalo vsako organizirano politično delovanje. Ljudje pa so bili že navajeni na ilegalno delo; zato so se pogovori, načrti in akcije v ozkem krogu nadaljevali. Ko so begunci prišli v države, kjer so se naselili, so se nekateri sprva bali začeti s političnim delom, ker so mislili, da bi jim tako delovanje škodilo pri pridobitvi državljanstva. Ko so ugotovili, da ni tako, je ta pomembna ovira odpadla. Po naselitvi v novih državah je vsak naseljenec imel svoje težave pri iskanju zaposlitve in stanovanja, pri tem pa stranka ni imela nobene vloge. Posledica je bila, da so prenekateri bivši člani tedaj podvomili v smiselnost nadaljevanja s strankino organizacijo v emigraciji.

Možnost strankinega pristopa novim mednarodnim organizacijam je omajala to negativno stališče. Ta nova, zunanja spodbuda je dala oporo tistim, ki so zatrjevali, da je stranka v tujini zelo potrebna, ker ima važno funkcijo predstavljati Slovenijo in Slovence ter braniti slovenske narodne interese, kjer koli se ponudi priložnost.

Slovenci, ki so se izselili v Argentino, so se takoj oprijeli dela za postavitev cele družbene strukture v svoji narodni skupnosti. V tej skrbi za skupno delo je že leta 1948 tamkajšnja organizacija SLS začela z organiziranim delom. Emigracija v ZDA se je polno razvila šele leta 1950 in nadaljevala naslednji dve leti. Tam je strankina organizacija v primerjavi z Argentino zakasnila. Celotno strankino delo v emigraciji je zaživelo šele, ko je januarja 1952 dr. Puš prišel v New York, kjer mu je dr. Krek priskrbel službo v uradu novonastale mednarodne zveze CDUCE. Že 15. aprila 1952 je razposlal prvi oklic in pozval znane strankine člane in simpatizerje k ustanovitvi poverjeništev, krajevnih edinic in k vpisovanju članov v stranko. V New Yorku je v naglici pomagal ustanoviti začasni strankin izvršni odbor v sestavi Miha Krek, Ludvik Puš, Joža Basaj, Tone Babnik, Valentin Kalan, Janez Kervina, Branko Bezjak, Jakob Toni in Milka Goričan. Do začetka avgusta 1952 so bile formalno ustanovljene krajevne skupine v Clevelandu, Chicagu, New Yorku, Evelethu, Torontu in v Buenos

Airesu. Puš je tudi objavil osnutek strankinega programa, izdelanega na osnovi predvojnega z upoštevanjem sprememb, ki so jih vnesli v Rimu leta 1946. Januarja 1953 je izšla prva številka *Domoljuba*, glasila slovenske krščanske demokracije.

Med prvim kongresom CDUCE je bil 14. marca 1953 v New Yorku sestanek strankinih delegatov. Dr. Krek je ob tej priložnosti pojasnil delovanje stranke, delovanje Narodnega odbora za Slovenijo (NO, NOS), stike z drugimi narodi Jugoslavije in mednarodne strankine povezave. Razpravljali so o novem strankinem programu. Glede slovenske države so bili zborovalci mnenja, naj se v program vstavi formulacija, ki bo zagotovila narodu svobodno odločitev o svoji državi in o njeni povezanosti z narodnimi državami na slovanskem jugu. »Lastna državnost je ideal, ki se bo stranka zanj borila, a program naj se ne veže na eno samo rešitev.«

Na zborovanju je bilo odločeno, naj se končni predlog besedila programa objavi v *Domoljubu* in krajevne edinice povabijo, da v določenem roku sporoče strankinemu tajniku svoje pripombe. Na seji zaupnikov stranke 23. aprila 1954 v New Yorku je bil program sprejet.

V stranki sami je bila kar nekaj časa debata, ali naj vodstvo stranke ostane v rokah ljudi, ki so imeli funkcijo že v predvojni dobi ali pa naj se izvolijo novi predstavniki. Sprožilo se je vprašanje kontinuitete in o tem so razpravljali na sestankih po podružnicah. Odločiti so morali, ali naj stranka nadaljuje svoje predvojno delo ali pa naj nastopa kot emigrantska stranka. Velika večina zaupnikov je bila za načelo kontinuitete, ker so hitro razumeli, da je imelo delovanje stranke smisel le ob sprejetju tega načela.

Pravilnik stranke je izviral iz dobe ob koncu prve svetovne vojne, z dne 15. decembra 1919. Služil je za podlago, toda več stvari je bilo treba preurediti za uporabo politične organizacije, ki se je znašla v tujini, kjer so bili ne samo člani, ampak tudi predstavniki vodstva ozemeljsko razkropljeni. Nov pravilnik je bil izdelan na podlagi načela kontinuitete, ki je pač prevladalo. Na volitvah so nastopili tudi stari strankini funkcionarji in so bili tudi vsi izvoljeni. Načrt novega pravilnika je bil objavljen v *Domoljubu* januarja 1956 in dan v debato članom. Končno so bile krajevne edinice obveščene z okrožnico 27. septembra 1956, da sta nova pravilnika (strankin in krajši za mladinske odseke) s tistim dnem stopila v veljavo.

Takoj nato so začeli pripravljati prve volitve v tujini. Najprej so morali sestaviti seznam članov. V začetku 1959 je bilo v SLS vpisanih 1205 oseb. Ker je bilo v pravilniku določeno, da na vsakih začetih 15 članov pride po en zaupnik, je bilo treba izvoliti 85 zaupnikov. Svojo zaupniško funkcijo je s seboj v tujino prineslo 24 strankinih članov in na novo je bilo treba izvoliti 61 zaupnikov. Zaupniki so bili po-

razdeljeni takole: Argentina 62, Cleveland 13, Toronto 3, New York 2, London 2, Chicago 1, Rim 1, Spittal 1. Tajnik je razpisal 10. maja 1960 volitve načelstva: načelnika, dva podnačelnika, glavnega tajnika, blagajnika, 20 članov načelstva in tri člane razsodišča. Volili so le strankini zaupniki. V načelstvo stranke so bili izvoljeni Miha Krek, Miloš Stare, Franjo Sekolec, Ludvik Puš in Jože Melaher. V izvršni odbor (eksekutiva) so poleg petih članov načelstva izvolili še štiri člane, in sicer Ivana Avseneka, Toneta Babnika, Petra Markeša in Petra Remca ter štiri namestnike – Joža Basaja, Simona Kregarja, Avgusta Novaka in Ivanko Puc.

Sredi 1965 so začeli s pripravami za nove volitve, ki so bile izpeljane dve leti pozneje. Voljenih kandidatov je bilo 64, stalnih (doma izvoljenih) 14, skupno 78 zaupnikov. Spremenili so tudi poslovnik, vpeljali neke vrste federalizacijo, z uvedbo samostojnih delovnih področij, katerih vsako je obsegalo eno državo ali eno celino, kjer so živele večje skupine političnih emigrantov. Volitve načelstva in razsodišča so bile v maju 1968, ko so izvolili načelnika (Krek), pet podnačelnikov (Puš – mednarodno zastopstvo, Antolin – ZDA, Markeš – Kanada, Fajdiga – Južna Amerika, Sekolec – Evropa), glavni tajnik pa je postal M. Stare.

Naslednje leto, 1969, je umrl dr. Miha Krek. Njegovi dve funkciji, namreč načelnika SLS in predsednika NO, je prevzel po izvolitvi Miloš Stare. Po Staretovi smrti leta 1984 je dr. Marko Kremžar prevzel načelstvo SLS in Smersu predsedstvo NOS.

Slovenci so že leta 1953 zaprosili tudi za članstvo pri evropski zvezi krščanskodemokratskih strank *Nouvelles Équipes Internationales* (NEI). Ob tej priložnosti je tajnik NEI Robert Bichet zahteval kratek pregled strankinega delovanja in sestavo vodstva. Morali so na hitro sestaviti poročilo in navesti zastopnike stranke v emigraciji ter strankin program. Francoski prevod strankinega programa iz leta 1919 je oskrbel dr. Kuhar. Članstvo pri tej evropski organizaciji je zahtevalo članarino, ki so jo krili iz fondov FE, deloma pa iz lastnih žepov.

Strankini cilji so bili osredotočeni v osvoboditev domovine. To so skušali doseči v sodelovanju z osvobodilnimi gibanji drugih narodov, z informiranjem državljanov in vlad v zahodnem svetu o trpljenju ljudi pod totalitarnimi režimi, s spodbujanjem k odločnejši protikomunistični politiki in za uveljavljanje človekovih pravic v vsej Evropi. Notranje delo stranke se je tikalo teoretičnega oblikovanja ureditve v osvobojeni domovini, negovanja stikov z domovino in stalne skrbi za tisk in propagando.

Med posebne zunanje strankine akcije lahko štejemo spomenice za ohranitev Trsta kot Svobodnega ozemlja, za slovensko šolstvo v Italiji in za zavarovanje položaja slovenske manjšine v Avstriji. Pre-

ko CDUCE je SLS sodelovala pri razpravi o prisilnem delu, ki je bila tedaj na programu organizacije Združenih narodov, njenega *Ad Hoc Committee on Forced Labor*. CDUCE je izdelal obširni memorandum in ga izročil odboru ZN, ki jo je s svojim poročilom razdelil delegatom pri ZN in razposlal po svobodnem svetu (28. maja 1952). Dr. Puš je oskrbel za obširno poročilo o prisilnem delu v Jugoslaviji, s posebnim poudarkom na razmerah v Sloveniji.

Narodni odbor za Slovenijo, ki je bil ustanovljen oktobra 1944 pod predsedstvom dr. Basaja, je na svoji seji oktobra 1945 v Rimu izvolil dr. Kreka za predsednika. Takoj za zasedanjem NO je zasedalo vodstvo SLS. Tedaj sta stranka in NO imela pred seboj le skrb za begunce, kako urediti pot v emigracijo. S Krekom na čelu so iskali zveze s politiki raznih imigracijskih držav in s podpornimi organizacijami IRO, UNRRA in NCWC. Pozneje je bilo delo NO omejeno na zastopanje Slovencev, kjer koli je to bilo sploh možno, in na objavljanje protestnih, spodbudnih, nikogar zavezujočih spomenic. Več od tega pa moralna opozicija pač ne zmore.

Strankino življenje in delovanje v tujini je popestril tudi nastop oporečnikov, če jih tako imenujem. Kritizirali so stranko in njene voditelje. S tem so dosegli, da je stranka ostala dejavna, če že ne zaradi drugega, pa zato, ker se je morala braniti pred napadi. Najbolj vidni oporečniki in znani v slovenski družbi so bili Žebot, Jurčec in Javornik. Ti trije so leta 1943 v Ljubljani napisali in izdali Slovensko izjavo, v kateri so se opredelili za slovensko državo, a vseeno obdržali jugoslovanski okvir. Jurčec in Javornik sta se v emigraciji ločila od Žebota in ga ostro napadala, predvsem zaradi njegovega obiska v Ljubljani in zagovarjanja kontinuitete Jugoslavije. Javornik in Jurčec nista bila popolnoma istega mnenja, toda javno med njima ni prišlo do nesoglasja. Oster kritik strankinega vodstva v predvojni Jugoslaviji in v emigraciji je bil rimski kanonik France Dolinar, ki pa v javnosti ni nastopal, ampak je svoje poglede s precejšnjo besedno ostrino pojasnjeval v pismih svojim prijateljem. Še iz njegovih dijaških let je izviralo njegovo neomajno zastopanje ideje slovenske države.

Vsi trije glavni oporečniki so si bili edini v tem, da so dosledno nasprotovali jugoslovanskemu programu SLS in celotni strukturi stranke. Nasprotovali so tudi sestavi vodstva stranke, ker je bilo oblikovano v okviru jugoslovanske politike in je bilo torej pod vplivom Beograda. Vodstvu stranke so očitali, da je branilo Jugoslavijo, ne pa slovenske interese. Pri blejskem sporazumu so Hrvati, ki so bili tedaj v opoziciji, dobili svojo banovino, Slovenci, ki so bili tedaj v vladi, pa nič. Ruda Jurčec je to komentiral s temle stavkom: »Tudi pri blejskem sporazumu je bil Korošček delež odločilen, usmerjen v krepitev države tik pred izbruhom druge svetovne vojne, toda Slovenci smo takrat

ostali pred vrati s tolažbo o legendi hlapca Jerneja, ki naj kar išče svoje pravice« (Slovenstvo kot mednarodni problem, Glas SKA XV/6, 1968). Oporačniki niso ustvarili nove politične stranke, ne doma v ilegali niti ne v tujini v času emigracije.

Žebot je leta 1946 začel z akcijskim odborom za slovensko državo, ki pa se ni predstavil kot nova politična stranka, ampak le kot gibanje, ki se je pozneje, ko so se pristaši te nove smeri naselili v ZDA in v Kanadi, preimenovalo v Slovensko državno gibanje. Žebot je skušal razvrednotiti pomen emigrantske SLS, rekoč, da je stranka prenehala leta 1929 in je torej v emigraciji nastala nova stranka brez kontinuitete. Temu stališču je Krek ugovarjal, ko je poudaril, da je ob »državnem prevratu 27. marca 1941 bil tudi zunanji okvir stranke spet obnovljen in vzpostavljen. Simovićevo vlado so sestavili zastopniki Demokratske, Hrvatske seljačke, SLS, Srbske radikalne in Srbske zemljeradničke stranke. To je bilo javljeno in objavljeno.« (Slovenija 1950, št. 2 – Dr. M. K., Slovenska ljudska stranka) To razlago je Krek posredoval domači in tuji javnosti. Oboji so jo sprejeli in zato Žebot s svojim stališčem ni uspel prepričati predstavnikov *Free Europe* in ne CDUCE, ko je pri obeh ustanovah skušal doseči mesto zase in za svoje gibanje. Ostalo pa mu je propagandno delo med slovenskimi emigranti s pomočjo časopisov Slovenska država, Slovenska pot in Smer v slovensko državo.

Jurčec je svoje poglede razlagal in zagovarjal v *Glasu SKA* navkljub ugovarjanju sodelavcev in bralcev. Ko pa se je spor v Slovenski kulturni akciji (SKA) povečal do razkola v letu 1968, je začel s svojim časopisom *Sij slovenske svobode*. Javornik je svoje članke pošiljal v razne liste, kjer so jih pač bili voljni sprejeti. Uporabljal je psevdonime (Lektor, P. Klepec itd.). Vsi trije so se v emigraciji razšli in od časa do časa se je razvilo kar ostro nasprotovanje. Vsakdo od njih je bil pripravljen biti voditelj neke skupine, ne pa postati discipliniran član kakršne koli organizacije. Za vse tri je treba reči, da so bili izredno močne osebnosti, ki so svoje osti zapičili v svoje resnične ali morda celo namišljene politične nasprotnike.

Sprva je Krek razlagal, da je edino, kar politiki v emigraciji lahko delajo, boriti se za osvoboditev domovine. Potem pa naj bi ljudje doma sami odločili, kakšno vlado si želijo. Bil je proti vsakršnim načrtom za politično bodočnost slovenskega naroda. Tako si je hotel zavarovati nekakšno nevtralnost glede na daljnoročni narodni program, kar za političnega predstavnika ni bila ravno spodbudna odločitev. »Politična emigracija ima smisel samo tako dolgo, dokler daje potrdilo, da naš narod nikdar ni prostovoljno sprejel komunizma in njegove oblasti, in dokler se trudi, da svojemu narodu skrajša dneve in leta suženjstva« (Krek v govoru na 'svetonikolski slavi' Združenja borcev Draža

Mihajlović v Clevelandu 18. decembra 1960, *Glas kanadskih Srba* 5. januarja 1961). Sčasoma pa je uvidel, da je treba najti neki program vsaj za prehodno dobo, ki naj bi omogočila vsem ljudem v Jugoslaviji, da se svobodno odločijo za tisto politično različico, ki se zdi najboljša. V tem pogledu pa je moral hočeš nočeš pomisliti na potrebo skupnega nastopa vseh narodov v Jugoslaviji. Iz tega prepričanja je nastala Slovenska izjava, ki so jo potem poimenovali Slovenska formula.

Sodelovanje med Slovenci in drugimi jugoslovanskimi politikami je bilo oteženo, ker niti Hrvati niti Srbi niso imeli svojega skupnega narodnega predstavništva. Slovenci so imeli svoj Narodni odbor, Hrvati pa so imeli vsaj Mačka, najpomembnejšega pred- in povojnega hrvaškega politika, ki je vedel, kaj hoče, in je to tudi povedal, kot se je izrazil F. Kremžar. »Srbi pa nimajo nobenega moža, ki bi imel toliko avtoritete, da bi Slovenci in Hrvati lahko govorili in sklepali z njim kot z zastopnikom srbskega naroda ...« (Kremžar Gabrovšku iz Rima 21. decembra 1945).

Dr. Krek je imel zelo dobre stike z dr. Mačkom (ta je umrl leta 1964). Od leta 1947, ko sta se spet znašla v ZDA, sta se dogovarjala o vseh važnejših stvareh, ki so zadevale Jugoslavijo. Slabši so bili stiki s Srbi, ker pri njih ni našel nobenega resnega sogovornika o novi Jugoslaviji, ki naj bi bila sprejemljiva za vse narode.

Ker ni bilo upanja na kakšen sporazum med predstavniki Slovencev, Hrvatov in Srbov, so Slovenci sami oblikovali tako imenovano Slovensko formulo, ki so jo začeli oblikovati 1958 in ki jo je predstavil in podpiral socialist dr. Celestin Jelenc. Bistvo tega slovenskega programa, ki naj bi začrtal prehodno dobo, ne pa končno ureditev Jugoslavije, je bilo v treh točkah.

Ob spomину na 40-letnico NO so izdali 29. oktobra 1958 posebno izjavo, ki je vsebinsko predhodnica Slovenske formule: v prehodni dobi naj se sprejme tedanja ozemeljska delitev v šest republik z republiškimi pristojnostmi, kakršne so bile priznane hrvaški banovini v sporazumu leta 1939. Sprejeti je treba določbe deklaracije Združenih narodov o človeških pravicah z dne 10. decembra 1948 in priznati narodom Jugoslavije, da svobodno volijo svoje parlamente in vlade in »enakopravno sklepajo o novih skupnih ustanovah in organih«.

Ta začetni predlog Slovenske formule so člani Narodnega odbora za Slovenijo spreminjali in mu dodajali nove točke, vse dokler je niso za veliko noč 1960 predstavili Slovincem in drugim političnim predstavnikom iz Jugoslavije kot Slovensko formulo.

V pripombi k Slovenski formuli je dr. Krek zapisal, da te formule »nočemo nikomur vsiljevati, nimamo namena, da bi jo svetovali Srbom in Hrvatom. Tudi posredniki ne moremo biti. Oni sami morajo iskati pot iz sedanje zmede in težave.«

Ta skromna izjava je, kot vsaka politična, naletela na različne odmeve. Pri nekaterih je dosegla pritrjevanje, pri drugih pa razne stopnje odklanjanja. Kakor koli že, izzvala je, vsaj v majhnem krogu, debato, kako rešiti Jugoslavijo in zagotoviti njenim narodom osebno in politično svobodo, ko bo propadel komunistični režim.

Pobudo je prevzel Vane Ivanović, po očetu Hrvat, po materi Srb, ki pa je večino svojega življenja – tudi šolska leta – preživel v Angliji. Bil je premožen lastnik paroplovne družbe v Londonu. Po dolgih dogovarjanjih je uspel aprila 1963 v londonskem predmestju Stansted v podeželski vili, ki jo je za to priložnost najel pri grofu Besborouškem, sklicati konferenco zastopnikov jugoslovanskih narodov. Bil je pod vplivom Božidarja Vlajića, ki je kot emigrant živel v Londonu in ki je imel krog mladih Srbov, med njimi Ivanovića, in jim razlagal svoje politične poglede. Vlajić je bil eden redkih srbskih politikov, ki je priznal narodno samostojnost Makedoncev.

Tema in naslov konference je bila Demokratična alternativa, program opozicije komunistični Jugoslaviji. Politiki, ki so bili povabljeni k sodelovanju, niso predstavljali strank, ampak zgolj sami sebe. Seja je trajala štiri dni. Ob koncu so pripravili Načrt predloga za demokratično alternativo. Od Slovencev so konferenci prisostvovali dr. Miha Krek, prof. Franjo Sekolec in duhovnik Nace Čretnik. Hrvaško stran so zastopali dr. Branko Pešelj, inž. Predavec in dr. Ilija Jukić, vsi člani Hrvaške kmečke stranke (HSS). Medtem ko so imeli Slovenci in Hrvati zelo reprezentativni ekipi, je bila srbska dokaj šibka. Daleč najpomembnejši zastopnik srbskega vidika je bil Božidar Vlajić, odvetnik in bivši glavni tajnik Srbske demokratske stranke. Poleg njega so nastopili še Dušan V. Popović, šolski nadzornik, član Srbske radikalne stranke, major Miodrag Đorđević in Desimir Tosić, urednik lista *Naša reč*, glasila srbske demokratske mladine v emigraciji. Prireditelj in gostitelj Vane Ivanović je nastopal kot edini Jugoslovan. Ivanović je zbral in v letih 1967 in 1972 izdal dva zvezka pripomb raznih jugoslovanskih avtorjev k svojemu načrtu *Demokratska Jugoslavija, diskusija o jednom nacrtu*.

Delovanje na časopisnem področju je bilo vso dobo emigracije živahno. Začelo se je takoj maja na Koroškem, ko je NO začel izdajati list *Demokratična Slovenija* v uredništvu Ruda Jurčeca. Glavni taboriščni listi v Avstriji in v Italiji so bili naklonjeni stranki, Narodnemu odboru in voditelju obeh, dr. Mihi Kreku. Morali pa so biti v načelu nepolitični, vendar so znali svoje prepričanje tako posredovati bralcem, da so sporočila dobro razumeli. To je šlo do pomladi 1947, ko so na pritisk jugoslovanske vojaške misije Angleži ustavili slovenski taboriščni tisk v Avstriji. Tedaj se je začelo izseljevanje posameznikov, predvsem v Argentino. In tam je januarja 1948 že začela izhajati

Svobodna Slovenija. Formalno list ni bil strankin list, dejansko pa, saj je bil v rokah strankinih vodilnih ljudi, Miloša Stareta in Ruda Jurčeca. Urednik ni želel, da bi se list na kakršenkoli način identificiral s SLS, čeprav jo je podpiral, kolikor je mogel. V Münchnu je izšlo leta 1949 deset številčk lista *Slovenija*, ki je prenehal izhajati z odhodom urednika prof. Vinka Lipovca v ZDA. List je bil sicer koalicijskega značaja, v sodelovanju z Glušičevo skupino, vendar je previdno vozil po poti, ki nikakor ni bila n asprotna načelom SLS.

V Clevelandu je izhajal dnevnik *Ameriška domovina*. Njen lastnik je bil Jakob Debevec, Škerbčev rojak, dober prijatelj Kreka in Gabrovška. Z njim sta se dr. Miha Krek in Vinko Lipovec dogovorila, da bo *Ameriška domovina* izdajala brezplačno prilogo *Slovenija*. List je začel izhajati leta 1950 kot *Glasiło slovenske katoliške skupnosti* in je imel 24 številčk. Ker je bilo nekaj ugovorov temu podnaslovu, so ga 30. marca 1953 spremenili v *Glasiło Slovenske krščanske demokracije*. Dve leti po ustanovitvi lista je lastnik *Ameriške domovine* nenadoma umrl (6. marca 1952 v Clevelandu) in začele so se težave, ker vdova pač ni bila naklonjena brezplačnemu izdajanju priloge. Izdajanje lista je šepalo tja do 1967, ko je izšla zadnja številčka. Na Krekov nasvet in z njegovim prizadevanjem so skušali premagati te težave z izdajanjem razmnoženega lista *Med prijatelji*, ki je izhajal v letih 1961–1964. Tudi s tem listom niso uspeli. Prvo leto (1961) je izšlo dvanajst številčk, drugo leto (1962) osem, tretje dve in četrto (1964) ena sama številčka. Po Krekovi smrti so izdali leta 1970 eno in leta 1971 dve številčki. Dr. Puš je izdajal strankino glasilo *Domoljub* v letih 1953–1968, ko je bil glavni tajnik stranke. *Ameriška domovina* je bila načeloma politično nevtralna, toda pod uredništvom Vinka Lipovca je objavljala stranki naklonjene članke in urednik sam je obvestil glavne sodelavce *Slovenije*, da bo po prenehanju lista sprejemal članke in jih objavljajl v *Ameriški domovini*.

Free Europe Committee je izdajal razmnožene liste v raznih srednjeevropskih jezikih. Izdajanje teh listov za narode Jugoslavije je bilo zaupano dr. Kreku. Slovensko izdajo *Slovenian Report on Yugoslavia/Pregled* sta urejala dr. Alojzij Kuhar in dr. Valentin Kalan. Izhajala je v letih 1950–1957, vse dokler niso uknili vseh narodnih izdaj in se namesto njih osredotočili na enotno izdajo v angleščini *News from behind the Iron Curtain*, ki je pozneje nadaljevala pod imenom *Problems of Communism*. Slovenski *Pregled* in vsi drugi nacionalni listi niso smeli objavljati nič drugega kot ponatise iz drugih listov, torej brez komentarjev. Toda kaj so ponatilsnili in ob kateri priložnosti, je bilo odvisno od urednikov in dr. Kuhar je znal dobro izkoristiti vsako trohico uredniške svobode.

Novoustanovljena CDUCE je začela junija 1951 izdajati svoje

glasilo pod imenom *Christian Democratic News Service* v obliki razmnoženine, ki je postala tiskano glasilo *Christian Democratic Review*. Do junija 1961 je izšlo 129 števil, ko je list prenehal izhajati. Pri listu je bil posebno dejaven dr. Puš, ker je bil pač glasilo zveze, pri kateri je bil zaposlen. Prav tako je bil dejaven pri glasilu za špansko govoreče pristaše krščanske demokracije v Južni Ameriki, ki so ga izdajali v New Yorku. List je začel izhajati avgusta 1953 pod naslovom *Información democrática cristiana*, ki so ga spremenili v *Mensaje democrata cristiano*. Do junija 1964, ko je list zaradi finančnih razlogov moral prenehati izhajati, je izšlo 94 števil.

Mladinska sekcija UEJDC je v Parizu izdajala list *Nouvel Horizon* (1955–1960), ki ga je nekaj časa urejal Slovenec Nace Čretnik.

Treba je omeniti še list *Družabna pravda*. Ta sicer ni bil strankino glasilo, ampak glasilo slovenskega krščanskega delavskega gibanja, povezano s SLS. To sodelovanje s SLS ni nič izrednega, ampak le primer zahodnoevropskih razmer, kjer so sindikati povezani z ideološko sorodnimi političnimi strankami. *Družabna pravda* je začela izhajati avgusta 1946 v Rimu in do konca leta 1947 je tam izšlo 28 števil. Gibanje je list izdajalo naprej v Buenos Airesu v letih 1950–1973. V celoti je izšlo 170 števil.

Puš je popolnoma sam izdal 24 števil lista *Christian Labor Information Service* od marca 1953 do aprila 1955, ko je moral ustaviti list na opomin vodstva *Free Europe*. List je bil glasilo CEFCTU (*Central European Federation of Christian Trade Unions*). Privarčeval je denarna sredstva, ki jih je CDUCE dobivala od FE, in s temi sredstvi financiral mednarodno delavsko organizacijo, ki pa ni dobila nobene podpore, ne moralne ne denarne. Ameriško delavsko gibanje je bilo nasprotno ideološko usmerjenim delavskim zvezam. To je bilo tudi stališče FE. Zato je Puš moral prenehati z izdajanjem lista in tudi organizacija CEFCTU je prenehala delovati.

Puš kot tajnik stranke je izdal 14 števil strankinega internega glasila (razmnoženina) *Domoljub* (jan. 1953 – okt. 1968), s podnaslovom *Vestnik SLS*. V Londonu je prof. Sekolec izdajal list *Pismo* kot obvestila Slovenske pisarne (št. 1–28, jan. 1958 – avg. 1965). Ni bilo glasilo stranke, dejansko pa je bilo v uredništvu aktivnega strankinega funkcionarja in je bilo naklonjeno strankinemu programu in delu. Bivši poslanec Škulj je v Argentini izdajal list *Slovenska beseda* (1949/50–1958), ki je izhajal do Škuljeve smrti. Škulju je pri tem močno pomagal Rudolf Smersu, eden glavnih stebrov SLS v emigraciji. Dejansko je bil list naklonjen SLS.

SUMMARY

**Slovenian People's Party
(Slovenska ljudska stranka) 1941–1990**

Immediately after the Belgrade putsch by politically dissatisfied Serbian military men, leaders of the Slovenian People's Party (Slovenska ljudska stranka=SLS) met in Ljubljana to plan the party's activity during the forthcoming period of foreign occupation. At that time it was decided that four party members, Dr. Miha Krek, Franc Snoj, Msgr. Franc Gabrovsek and Dr. Alojzij Kuhar would join the Yugoslav Government into exile.

The Slovenian national territory was partitioned into three different occupation areas: German, Italian and Hungarian. Slovenians were violently persecuted; many were condemned to forced labor, executed as hostages or sent to concentration camps. At the same time, communists under Moscow's order began a very violent and murderous revolution to eliminate all active and potential opponents.

SLS representatives abroad received support from the Free Europe Committee, an American institution to help political leaders from behind the Iron Curtain, which enabled them to continue political activities in an international forum. In 1950 SLS was one of the founding members of the newly created Christian democratic Union of Central Europe.

SLS organized political clubs in various Slovenian communities abroad, such as New York, Cleveland, Chicago, and Buenos Aires. Newspapers supporting the SLS platform, such as *Domoljub*, *Slovenija*, *Svobodna Slovenija*, *Ameriška domovina* performed an important function in maintaining ideological and organizational unity of SLS sympathizers across the world.

The Slovenian national Council (Slovenski narodni odbor), which throughout the years of emigration represented Slovenians in international political forums, was composed of three parties SLS, Slovenian Democratic Party and the Socialist party of Yugoslavia; by mutual agreement the chairman of SLS would also always be president of the Council.

During all of its years in exile, the SLS leadership upheld the idea of some form of Slovenia's political association with other South Slavic national groups. A faction within SLS opposed this idea and advocated

Slovenian national state, separated from Yugoslavia. This group published periodicals such as *Slovenska država*, *Smer v slovensko državo* and *Slovenska pot*.

Podatki o avtorjih

Lars-Olof Åhlberg je profesor estetike na univerzi v Uppsali na Švedskem, raziskovalec na področju primerjalne estetike pri Švedskem svetu za znanstveno raziskovanje, predsednik Nordijskega društva za estetiko in urednik *Nordisk estetik tidskrift*. Objavlja članke s področja filozofije humanističnih ved, filozofske estetike, teorije vizualnih umetnosti, literature in glasbe v *The British Journal of Aesthetic*, *The Journal of Aesthetic Education*, *Allgemeine Zeitschrift für Ästhetik und Kunstwissenschaft*, *Filozofskem vestniku* in *Nordisk estetik tidskrift*.

Janez Arnež je upokojeni profesor ekonomskih ved in ustanovitelj inštituta Studia Slovenica v Ljubljani, usmerjenega v študij slovenske kulturne, politične in gospodarske zgodovine. V ZDA je objavil več knjig o Slovencih in Sloveniji v angleškem jeziku; v novejšem času je pomembno delo *SLS: Slovenska ljudska stranka 1941–1945* (2002). Zbira objavljeno in arhivsko gradivo, ki je nastalo med Slovenci v zamejstvu, v begunskih taboriščih in v številnih slovenskih izseljenjskih skupnostih v Evropi, v obeh Amerikah in v Avstraliji.

Marjan Drnovšek je znanstveni svetnik na Inštitutu za slovensko izseljenvstvo ZRC SAZU v Ljubljani. Leta 1993 je na Univerzi v Ljubljani zagovarjal disertacijo z naslovom *Izseljevanje iz širše ljubljanske okolice 1890–1914*. Kot zgodovinar in arhivist se ukvarja z migracijskimi temami s poudarkom na izseljevanju Slovencev v 19. in 20. stoletju. Nekatera knjižna dela: *Pot slovenskih izseljencev na tuje: Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924* (1991), *Usodna privlačnost Amerike: Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom* (1998), *Franc Pirc (1785–1880): Sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki* (2003).

Saćir Filandra je profesor politične filozofije in sociologije jezika na Fakulteti za politične vede Univerze v Sarajevu. Uveljavil se je kot raziskovalec odnosov med modernimi idejami in tradicionalnimi družbami na področju Balkana, še posebej Bosne, predvsem z znanstvenima monografijama *Bošnjaci i Moderna* (1996) in *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (1998). Bil je gostujoči profesor na Univerzi Yale, New Haven, ZDA. Poleg zanimanja za etnične in socialnoantropološke študije, na področju katerih je v zadnjih letih objavil več študij, sodeluje tudi pri številnih raziskovalnih projektih o položaju islama v Evropi.

Igor Grdina je od leta 1999 izredni profesor za slovensko književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; leta 2001 je doktoriral tudi iz zgodovine. Bil je gostujoči profesor na dunajski univerzi. Njegov opus obsega več kot 360 bibliografskih enot. Proučuje starejšo in novejšo slovensko književnost ter kulturno in politično zgodovino. Pomembnejše knjige: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva* (1999), *Od rodoljuba z dežele do meščana* (1999), *Ipavci: Zgodovina slovenske meščanske dinastije* (2001), *Vladarji, lakaji, bohemi* (2001), *Poti v zgodovino* (2003).

Karin Kneissl je študirala pravo in arabistiko na dunajski univerzi in doktorirala na Hebrejski univerzi v Jeruzalemu. Bila je Fulbrightova štipendistka na univerzi Georgetown v Washingtonu; izpopolnjevala se je tudi na École Nationale d'Administration v Parizu. V letih 1990–1998 je bila v diplomatski službi na avstrijskem ministrstvu za zunanje zadeve. Od leta 1998 je univerzitetna predavateljica in neodvisna dopisnica na Bližnjem vzhodu.

Primož Kočar je leta 2001 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani zagovarjal diplomsko delo z naslovom *Potovanje Sigismunda von Hohenwarta v Holandijo in nazaj*. Pod mentorstvom prof. dr. Janeza Cvirna pripravlja magistrsko nalogo z naslovom *Dr. Lovro Toman kot politik*.

Josip Lisac je redni profesor zgodovine hrvaškega jezika in dialektologije na Vseučilišču v Zadru, kjer je predstojnik Oddelka za kroatistiko in slavistiko. Disertacijo je posvetil kajkavskim govorom v Gorskem kotarju (1986). Je sodelavec knjige *Fonološki opisi ...* (1981) ter avtor del *Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji* (1994), *Hrvatski dijalekti i jezična povijest* (1996) in *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999). Sodeloval je pri priredbah nekaterih starejših hrvaških del. Objavil je okoli sedemsto prispevkov. Predava na več podiplomskih študijih jezikoslovja.

Walter Lukan je izredni profesor za novejšo slovensko zgodovino in novejšo zgodovino jugovzhodne Evrope na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer od leta 2000 na Oddelku za zgodovino predava občo zgodovino 19. stoletja. Obenem je glavni urednik multidisciplinarne revije *Österreichische Osthefte*, ki jo izdaja Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju. Leta 1984 je na dunajski univerzi doktoriral z disertacijo *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)*. Znanstveno proučuje predvsem slovensko in jugoslovansko zgodovino, posebej delovanje Janeza Evangelista Kreka in Jerneja Kopitarja, slovensko-avstrijske kulturne povezave, nacionalne stereotipe, vprašanja prve svetovne vojne in zgodovino razglednic. Nekatera knjižna dela: *Jeder Schuß ein Russ', jeder Stoß ein Franzos': Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914–1918* (1983); *Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich* (1990). *Jernej Kopitar in evropska znanost v zrcalu njegove zasebne knjižnice* (2000).

Andrej Rahten je vodja Centra za raziskave in direktor Diplomatske akademije na Ministrstvu za zunanje zadeve RS. Leta 2000 je na Filozofski fakul-

teti Univerze v Ljubljani obranil doktorsko disertacijo z naslovom *Dr. Janko Brejc (1869–1934): Politična biografija*, za katero je bil nagrajen z zlatim znakom ZRC SAZU. Rezultate svojih raziskav redno objavlja v avstrijskih, hrvaških in slovenskih znanstvenih revijah. Doslej je objavil tri knjige: *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914* (2001), *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929* (2002); *Pozabljeni slovenski premier: Politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)* (2002).

Dorothea Schröder je privatna docentka glasbene zgodovine na Univerzi v Hamburgu. Pred nedavnim je postala tudi honorarna predavateljica na Univerzi v Göttingenu. Osnovna področja njenih raziskav so nemška baročna opera, zgodovina angleške glasbe in glasbeno življenje 17. in 18. stoletja v Hamburgu. Njena biografija ima številne enote, med katerimi je tudi objava doktorske disertacije *Zeitgeschichte auf der Opernbühne: Barockes Musiktheater in Hamburg im Dienst von Politik und Diplomatie (1690–1745)* (1998). Njena zadnja knjiga je biografija Carla Philippa Emanuela Bacha (v tisku).

Miran Špelič OFM je med študijem na Filozofski (latinščina, francoščina, grščina) in Teološki fakulteti v Ljubljani vstopil v frančiškanski red in po obeh diplomah nadaljeval študij na Patrističnem inštitutu Augustinianum v sklopu Lateranske papeške univerze v Rimu. Tam je leta 1993 dosegel magistririj z nalogo *Preroštvo v delih Viktorina Ptujskega* in leta 2002 doktoriral z disertacijo *Uboštvo v Apoftegmah očetov*. Od leta 1995 predava patrologijo in zgodovino teologije na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani. Leta 2001 je s študenti začel pripravljati elektronski ponatis patrističnih prevodov (www2.arnes.si/~supmspel/patres). Ukvarja se tudi s prevajanjem (*Zgodnje-krščanska latinska poezija*; Bernanos, *Pod Satanovim soncem*; Viktorin Ptujski, *Razlaga razodetja*; Forte, *Ko je Tomaž umolknil*), publicistiko in založništvo ter je koordinator Slovenske škofovske konference za izdajanje slovenskih bogoslužnih knjig.

Irena Šumi je višja znanstvena sodelavka v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani in docentka socialne antropologije na fakulteti za podiplomske humanistične študije Institutum Studiorum Humanitatis v Ljubljani. Objavila je tri monografije: *Govoriti slovensko v Kanalski dolini* (soavtor Salvatore Venosi, 1995), *Blizu polnega kroga tega sveta: Ameriški Indijanci med preteklostjo in sedanjostjo* (1999) in *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji* (2000). Proučuje etničnost, nacionalizem in mejnost ter se ukvarja z antropološko zgodovino in teorijo.

Wolfgang Viereck je profesor za angleško jezikoslovje in srednjeveške študije na Univerzi Otta Friedricha v Bambergu v Nemčiji. Napisal in uredil je petindvajset knjig in objavil več kot dvesto člankov s področja zgodovinskega, regionalnega in socialnega spreminjanja angleškega jezika in kontektnega jezikoslovja. Je predsednik Evropskega lingvističnega atlasa (*Atlas*

Linguarum Europae), predsednik Mednarodnega združenja za dialektologijo in geolingvistiko in nekdanji predsednik Mednarodnega združenja univerzitetnih profesorjev angleškega jezika. Je član petih mednarodnih akademij znanosti vključno z Evropsko akademijo, častni doktorat pa so mu podelile Univerza Lóránda Eötvösa v Budimpešti, Univerza v Uppsali in Univerza Adama Mickiewicza v Poznanju.

Josip Vrandečić je docent na Oddelku za zgodovino Vseučilišča v Zadru, kjer predava občo zgodovino zgodnjega novega veka in zgodovino 19. stoletja. Njegovo najbolj znano delo je doktorska disertacija *The Autonomist Movement in the 19th Century Austrian Dalmatia*, ki je bila obranjena na Univerzi Yale leta 2000 in katere hrvaški prevod je izšel v Zagrebu leta 2002. Področje njegovih zgodovinskih raziskav sta novoveška Dalmacija in Bosna.

Eva Zöllner je diplomirala na Univerzi v Hamburgu, kjer je leta 1998 zagovarjala doktorsko disertacijo o angleškem oratoriju po Händlu v letih 1660–1800. Svoje delo na univerzi je nadaljevala tudi po doktoratu in se še naprej posveča predvsem britanski glasbi in glasbenikom 18. stoletja. Prispevala je številna gesla za novo izdajo *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (2001) in *The New Dictionary of National Biography*, med njenimi drugimi objavami pa so članki o Thamasu Augustinu Arneju in Johnu Christopherju Smithu ter nekaterih nemških skladateljih, ki so v 18. stoletju delovali v Londonu.

ISBN 961-6358-84-7

9 789616 358842